

Barcode : 99999990293952

Title - Sarasvatikanthabharana Part-I

Author - Sastri,K.Sambasiva

Language - sanskrit

Pages - 217

Publication Year - 1935

Barcode EAN.UCC-13

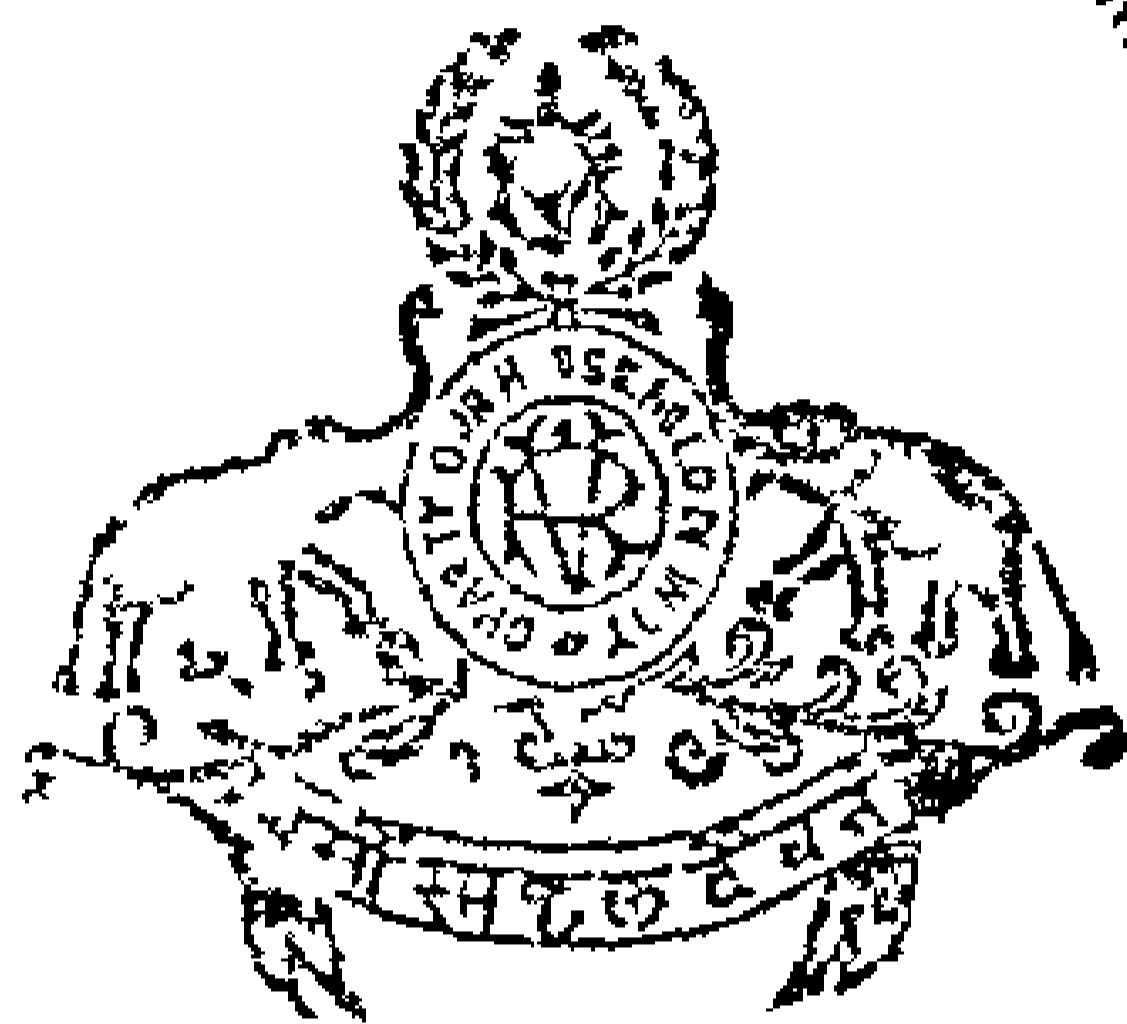
9999999029395

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES

No CXLII

Sri Citrodayamanjari

No VI

सरस्वतीकृष्णठाभरणम् ।

SARASVATI KANTHABHARANA

Part I

EDITED BY

CALASIVA SASTRI

Editor of *Calasiva Sastri's
Orient* — a quarterly journal

611 111 111 111 111 111 111
111 111 111 111 111 111 111

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES

No. CXVII.

Śrī Citrodayamāṇjari.

No. VI.

THE

SARASVATIKANTHĀBHARANA

OF

Śrī Bhojadeva

with the commentary

OF

Śrī Nārāyanadāndanātha

Part I.

8612

EDITED BY

K. SAMBASIVA SĀSTRĪ

*Curator of the Department for the Publication
of Oriental Manuscripts, Trivandrum.*

Published under the authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Travancore.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1938

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलि: ।

ग्रन्थाङ्कः ११७.

श्रीचित्रोदयमअरी ।

ग्रन्थाङ्कः ६.

श्रीभोजदेवप्रणीतं

सरस्वतीकण्ठाभरणं

श्रीनारायणदण्डनाथविरचितया

हुदयहारिप्याख्यया वृत्त्या

समेतं

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

के. साम्बशिवशास्त्रिणा

संशोधितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

तृष्ण

अनन्तशयने

महोम्भ्रातमहामहिमश्रीचित्रावतारमहाराजशामनेन

राजकीयसुदृग्यन्वालये तदध्यक्षेष्व

सुद्रपित्वा प्रकाशितम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमूलावनिपालमौलिमणिना सङ्कलिपतश्रीरिव
श्रीमूलालम्बनिस्तथा सेहजया लक्ष्या च सम्भावितः ।
स्यातिज्योतिरिवादितः समुदितश्चित्रावतारः स्वयं
मार्ताण्डाग्रसरो विराजति महाराजः स रामाभिधः ॥
मास्वद्वर्णमणिः प्रवालसूदुला श्रुत्याद्यलङ्कारिणी
श्रीमद्वच्चिवसुन्वरानवयशोराशिप्रकाशात्मिका ।
उत्फुल्लसुकृतिप्रसाधनधृतामोदोन्नदङ्गिणिडमा
श्रीचित्रोदयमञ्जरी सुमनसां सर्वस्वमुज्जूम्भताम् ॥

के. साम्बशिवशास्त्री.

PREFACE

The Sarasvatikanthabharapa a work on grammar by Bhojarāja along with the Vṛtti Hṛdayaharini of Danda nrāyana Bhatta is of course a singular ornament Ābharapa) to our Śrī Citrodaya Manjari Series. Though, Vardhamāna, Kṣīraśvāmin and many other depositaries of learning have quoted the work as authority, in Kerala alone can we obtain a complete manuscript of this work. This is not a matter of small pride to us the inhabitants of Kerala. Vārayana Bhāṭṭapāda who was an erudite scholar in grammar and a staunch follower of the system of Panini has cited the work as authority on occasions more than one. In view of this fact we are given to think that this work of Bhoja has long been considered as an authority on grammar in Kerala. As time advanced, owing to the extreme popularity of the interpretations of Panini's system those who were contented with that much began to assume a nonchalant attitude towards the works of post Paninian original writers. It is due to the very same fact that we are neither able to secure ample copies of the manuscript even in Kerala nor to equip ourselves with knowledge on grammar from sources manifold. In spite of this state of affairs, a complete manuscript of the work together with the Vṛtti obtained from the treasure house of valuable manuscripts belonging to His Most Gracious Highness the Maharajah has encouraged us much for the present publication and thus this department depending much for its sustenance on the Palace Library has accomplished something creditable.

The transcript which we have obtained from Oriental Manuscripts Library, Madras, and the manuscript received from Brahmasri Venkittarama Sastrī, Shenkot, containing the sūtras alone could be made use of in noting down different readings in Satrās. A third copy of the manuscript belonging to Kutalloor Brahmadattan Namboori, though contains the Vṛtti also the first portion being mutilated is preserved for use on further occasion.

THE SYSTEM Even though this grammar serves us as a touch stone to test the correctness of words, it is not quite in unison with the canons of Panini's system. With an aim to dictate the grammatical principles for all words in seven chapters this work adopts sūtras to serve the purpose of Vartika and Gapapāṭha and thus avoids an eighth

chapter unlike the work of Panini. The fact that Bhoja copies down sutras like 'कर्तुरीषिसततम् कर्म' from Panini's work makes it clear that our author held the world renowned grammarian in high esteem and admiration.

In this first part consisting of the first chapter there are four Padas which respectively deal with Śūnjarī Paribhāṣa, Kṛtpiṭravāva, and Upapadakṛtpiṭrītyā. To those who are acquainted with Sarasvatīkāṇṭhabharana a work on poetics by Bhoja, this work with the same appellation will be a source of great astonishment. But those who go deeper into the matter will be led to think as follows—Only something equally formed of word and meaning can be a befitting embellishment to Sarasvati whose form is constituted by Sabda and Artha. Hence the two works one (this publication) on grammar and the other on poetics with a common designation constitute a complete ornamentation, thus fact goes to prove the longsightedness of the author.

The Vṛtti called Hṛdayāhārīnī really captivates the heart of scholars by its excellent manner of interpretation, suitable illustrations and quotations from a large number of authoritative works. In the absence of other expository works this unique gloss beyond all doubt is a very valuable aid without which the understanding of the work turns an impossibility.

THE AUTHOR From the following colophon found at the end of the transcript obtained from Madras,

‘इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरभोजदेवदिवाचित् सरस्वतीकाण्ठभरणाक्ष्य व्याकरण सम्पूर्णम् ।’

we know that Bhoja was the author of Sarasvatīkāṇṭha bharana. It is an established fact that Bhoja the author of sutras was a benevolent patron of Sanskrit men of letters. It is a matter of keen contest among envious people that when he had to discharge the responsible duties of a King how Bhoja rāja himself managed to produce such authoritative works which involve hard labour and continuous industry. Nothing can be impossible to anybody provided he is an erudite scholar and hence the work commands the unlimited admiration and the profound respect of the learned world free from jealousy. Many a historian concurs on the point that Bhoja the author of works on Sahitya, Vyakarana, Jyotiṣa and other branches of literature lived in the 11th Century A. D. Since no evidence is obtained to controvert this fact we do not mean to make any further comment upon it.

No clear and suggestive evidence is before us to establish who the author of the *Vṛtti* was and when and where did he live. Depending fully upon inference we wish to point out the following is worthy of deliberation. From the epithet *Dandanāthī*, we may infer that he might have been the Commander in Chief or Judge or other high officer in the court of King Bhoja. Moreover an exposition of the work like the present could be correct and complete only by a dependent of Bhoja. If this inference can be enhanced by other evidences we may conclude that the *Vṛttikara* was a contemporary of Bhoja (11th century A. D.) and lived in Dhar (the capital of Bhoja).

Vidvajjanavallabha an unknown work on astronomy by Bhojaraja is secured by our Department

Hoping that we will be able to publish in full the *Sarasvatikanthabharata* of Bhoja, deserving much deliberation and criticism and awaiting for such an auspicious occasion we place the work before the enlightened public

K SAMBASIVA SASTRI

॥ श्रीः ॥

इदमेकमपूर्वमाभरणमस्मद्ग्रन्थावले: श्रीचित्रोदयमञ्जर्याः, यद् महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीभोजदेवविरचितं सरस्वतीकण्ठाभरणं व्याकरणं दण्डनाथनारायणभद्रसमुद्धृतया हृदयहरिणपा वृत्त्या समेतम् । वर्धमान-श्रीरस्वामिप्रभृतिभिस्तेकराचार्यं परिगृह्यमाणमपि श्रीभोजदेवीर्यं शब्दानुशासनमयत्वे केरलेष्वेव समुपजातमातृकोपलम्बं प्रसीदतीति न नः कश्चिदयं केरलीयानां नाभिसानः । पाणिनीयप्रस्थानमनुहन्वान्वरपि वैयाकरणशिरोमणिभिः श्रीपन्नारायणभद्रपादंरसकृदय भोजदेव एवकोये प्रक्रियासर्वस्वनामनि व्याकरणग्रन्थे ग्रन्थाणीक्रियत इनि मन्य केरलीयानामिदमीय व्याकरणं द्वाहोः कालात् प्रागासीदि किमपि प्रमाणप्रकाण्डम् । अथव गच्छति काले पाणिनीयप्रस्थानव्याख्यापरम्परायाः समाक्रामति च मूरितेरे प्रचारे तावन्मात्रपरितृपत्तेसामवदिय ततः प्राक्तेषु व्याकरणग्रन्थेषु कापि गजनिमीलिङ्गा, यथा केरलेष्वपि तदिदं भोजदेवीर्यं व्याकरणं न वय वहुलमुपलब्धवुं पर्याप्नुमः । नापि च वहुमुख्या शब्दव्युत्पत्तया देहहस्तावलम्बा भवामः । सत्यप्येवं वस्तुतत्त्वे महोन्नतमहामहिमश्रीशालिनामस्मन्महाराजानामपरिभित्तग्रन्थरत्नभाष्टागाराद् ग्रन्थशालादस्य समग्रस्य सवृत्तेहपलविधरस्य प्रसिद्धीकरणस्य चोदिकास्माननुददिति कृतमनेनाधिकरणेन तदुपजीविना ।

तद्दूरीयप्राच्यग्रन्थदालात् प्रतिख्यपितसम्यादितं, एतत्संस्थानीय-चेष्टोट्वास्त्रव्यव्रक्षाथीन्वेष्टटरामशालिणा ग्रन्थालयात् सहगृहीतं च मातृकान्तरे सूत्रमात्रपर्याप्ते तावत्यश्चे पाठमेदकरणाय सोपयोगे कृते । तृतीयं च मातृकान्तरं ब्रह्मश्री-कृष्णर-ब्रह्मदत्तनमूरिस्वामिकं समेतमपि वृत्त्योपक्रमविकलमुपरिदृष्टिद्वयोगाद संरक्षयते ।

इदं व्याकरणमतिमहतः शब्दराशे, साधुतायोधकमपि स्मयमाकृत्या भवत्यपाणिनीयम् । सप्ताध्याय्या सर्वानपि सावुशब्दान् व्याचिकीर्यदिदं वा-प्रस्थानम् । तिकरणपाठादिसाध्यमानस्य तत्त्वपञ्चनस्य रूपान्तरी-कृतसूत्रसमुपबृंहणात् काममष्टमं कमप्यध्यायं तावश्यं पद्यति । न च नैतावता तावश्यमैवाहृतौ 'कर्तुरिप्सिततम् कर्म'त्यादीनि वह्नि पाणिनीयानि सूत्राणि तथैव समुपयुज्जानो नूत्नमादित्यहुमतिरसं भग-

वत्त्वाचार्ये पाणिनाविति पद्यतामयरोक्षम् । प्रथमेऽस्मिन् भागे प्रथमाध्याय-
परिपुष्टिते संशया, परिभाषया, अनुपपदकृतप्रत्ययेन, उपपदकृतप्रत्ययेनेति भ-
वति कश्चिदय विभागश्चतुर्णा पादानामित्यपि स्फुटम् । सुप्रसिद्धेऽलङ्कारनि-
वन्धने सरस्वतीकण्ठाभरणामिधाने श्रीमद्भोजराजीयेऽद्ययावदवगततत्त्वाना
स्यादिदं तत्समाननामधेयमाभरणमद्वताय महते । परन्तु किञ्चिदिव चक्षुषी
उन्मिष्य निमिषता भवेदिदं यथार्थं प्रभातम् — यत् शब्दार्थेभयाकृतेः सर-
स्वत्याः शब्देऽर्थे च कामं निधीयमानं समुज्ज्वलं किमप्याभरणं भवति परि-
पूर्णं, तद् शब्देनदम्, अर्थेन चालङ्कारनिवन्धनमिति पुष्कले कस्मिक्षि-
दाभरणे सनुचितेनार्थार्थेविभागेन कियमाणमिदं समाननाम कवेरस्य सर्वभौ-
मस्य युक्तं दीर्घदर्शिता समुपपादयति इति ।

वृत्तिव नामा हृदयद्वारिणी निख्यणभद्र्या सज्जतोदाहरणघटनया
प्रमाण भूतेषु ग्रन्थादरेण च वस्तुतो हृदयद्वारिणी विदुषाम् । अद्वितीयेण वृ-
त्तिरनुपश्रुतविवरणान्तरा सुहृदमेषा सूत्राणा महान् कविचुपृष्ठमः, येन विना
निरवलम्बाना गमनमिह सुवरामशक्यम् ।

मूलभूतस्य च सरस्वतीकण्ठाभरणस्य कर्ता श्रीभोजदेव इति मद्दनगरीय-
ग्रन्थशालानीतमातृकायाः परिसमाप्तौ “इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरभोज-
कर्ता । देवविरचितं सरस्वतीकण्ठाभरणास्वयं व्याकरणं सम्पूर्णम् ॥”

इति हृदयमानादुपसंहारवाक्याद् विज्ञायते । सूत्रकारश्चासौ
श्रीराजाधिराजमहाराजभोजदेवः सुप्रसिद्धः कविना पण्डिताना च परमं किमपि
प्रोत्पादनपरमुपजीवनस्थानमासीदिति निश्चप्रचम् । जाग्रति परवत्तापादिनि
दुर्बृहि मादाराज्ञे कस्यापि महाकवेर्महापण्डितस्य च स्वयमेकासिकामात्रसाध्या.
कथमभी प्रमाणग्रन्था अमुना निरमायिष्वेति भवति महान् विवादो मत्सर्त्त्वे-
त्तु निररूपानानन्द बहुमान् एव मानाधिकः सम्पवते । साहित्ये व्याकरणे ज्योतिषे
तन्त्रान्तरे च सनुषनिवद्दनेनप्रग्रन्थाना भोजदेवाना जीवितसमयस्तु किस्त्व-
व्युत्पादनशयतविद्वीचन्द्रित इति बहुचरितकरसम्बतो नेह विषूर्यते पक्षा-
न्तरोत्थानकीचविरद्धात् । शुपिरात्म्तु श्रीदण्डनायनारायणः क इति किंदेहीय
इति किंतनवन्तीर्तिः च निर्विनाशु न विदितवै भागो हृषते निरूतः, येन
गच्छता किमपि निरपि चा छुरेत् । नभ्यूहमावश्यरणाना तु तदिदमेकं चर्चाहि

शक्यमुपहर्तुं, यद्—दण्डनाथराव्दश्रवणान्मूलकारश्रीमोजदेवस्य सेनाधिपतिर्वा
न्यायाधिपतिर्वा कर्शिचदयं स्यात् सम्भवेद् यदुपजीविनो हि तदीयादायविवरण
समग्रं सफलं च । यद्यमन्यूहो भविता वलीयानन्याभिरूपपतिभिः, भवत्यय
च मूलकारसमसमयजीवी क्रिस्त्वव्यायैकादशाशताव्या भुवमिमामभूपयत्
धारानगरी च लघुर्जाविनः । भोजदेवीया च काचिद्सावप्रसिद्धा कृतिरस्मद-
धिकरणसम्पादिताधस्तान्निर्दिश्यते —

विद्वज्जनवलभम् । (ज्योतिषम्) १२ अध्यायः ।

सुव्वहु निरूपणीयं चर्चनीयं च नवनवं भोजदेवीयं शब्दानुशासन-
प्रस्थानं तदिदं सरस्वतीकण्ठाभरणं समग्रं प्रसाध्य क्रियमाण भवेद् यथाव-
दिति सच्चतदीयं कमणि शुभावसरं श्रतीक्षमाणो विरमामि । समर्पयामि च
कमणीमुपहारमाभरणं समक्षं सताम् ॥

अनन्तशयनम्,)
२०-८-११०.)

कै. सुम्बशिवशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

श्रीभोजदेवप्रणीतं

सरस्वतीकण्ठाभरणं

श्रीनारायणदण्डनाथविरचितया

हृदयहारिण्याख्यया

वृत्त्या सनाथम् ॥

—

लोकैककल्पवृक्षाय वालेन्दुकुसुमश्रिये ।

श्रेयःफलनिमित्तायं पार्वतीपतये नमः ॥ १ ॥

यः सालभञ्जिकाभञ्जिमङ्गे धारयति श्रियम् ।

तस्मै जगद्वयाधारस्तम्भाय स्वभुवे नमः ॥ २ ॥

विद्वञ्जनमनोम्मोजप्रतिवोधविधायिनम् ।

विम्नान्धतमसादित्यं नित्यं स्तौमि गणाधिपम् ॥ ३ ॥

पदलक्ष्मप्रबोधाय मया हृदयहारिणी ।

बृत्तिः सरस्वतीकण्ठाभरणस्य विधास्यते ॥ ४ ॥

प्रथमं तावदभिमतदेवतानमस्कारकरणद्वारेण विषेण शास्त्रं प्रतिजानीते —

प्रणम्यैकात्मतां यातौ प्रकृतिप्रत्ययाविव ।

श्रेयःपदमुमेशानौ पदलक्ष्म प्रचक्षमहे ॥

उमेशानौ गाँरीमहेश्वरौ । प्रकृतिप्रत्ययाविव प्रकृतिप्रत्ययौ यैकात्मतां
यातौ एकस्वरूपतां प्राप्तौ श्रेयःपदं श्रेष्ठं पदं सम्पदेते, तथा एकात्मतां
यातौ एकशरीरतां प्रतिपन्नौ श्रेयःपदं श्रेयसां धर्माणां पदं स्थानम् आश्रय-
मूर्तौ । प्रणम्य नमरकृत्य पदलक्ष्म प्रचक्षमहे पदलक्ष्मणं प्रतिपादयामह इति ।

अप सूतकार, कियमाणस्य व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययदिव्युत्पादनपरत्वात् प्रस्तुतप्रकृतिप्रत्ययाभ्यामेव साम्य शेषोपमयोपपाद प्रतिपादमानार्थसिद्धथर्थ-मुमामहेश्वरयोर्नमस्कारमकार्पात् । तौ हि नमस्कृतौ स्वानुरूपप्रकृतिप्रत्यय-प्रिधानसमये समीहितसिद्धि साधयतामित्यर्थ ॥

प्रतिज्ञातार्थसिद्धये पूर्वसिद्धमेव सानुवाध वर्णसमुदायाभ्यामादादुपदिशति—

अङ्गउण् ॥ १ ॥

अ इ उ इति ऋगेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्यादा रार्थम् । तस्योच्चारणमेकेन । 'ऋकोऽणो रलौ' इत्यकारेण । जातिनिर्देशोऽयम् । तेन 'अणोऽनुनासिक' इत्यादादुदात्तानुदात्तस्वरिताना हस्तदीर्घप्लुताना सानुनासिकनिरुनासिकाना च ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे तु 'अविधीयमानोऽण् स सवर्ण' इत्यनेन भवति ॥

ऋलृक् ॥ २ ॥

ऋ लृ इति वर्णानुपदिश्या॑श्य पूर्वांश्चा॑)न्ते कक्कारमित करोति प्रत्यादार्थम् । तस्योच्चारण चतुर्भि॑ । 'अक सवर्णे दीर्घ' इत्यकारेण, 'इको यणचि॑' इतीकारेण, 'उगित' इत्युकारेण 'ऋकोऽणो रलौ' इत्यृकारेण । ननु लृकार कल्पिस्थ एव प्रयुज्यते । कृपेश्च 'पूर्वग्रासिद्धम्' इति लत्वस्यासिद्धत्वाद् ऋकार एवाच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थमुपदिश्यते । लत्वप्रिधानात् प्लुतस्वरितद्विर्वचनरूपाण्यच्कार्याणि लृकारे यथा भवेयु-सिति । क्लृ॒सशिख॑ । प्रक्लृ॒स । क्लृ॒पू॒स ॥

एओऽ॒ ॥ ३ ॥

ए ओ इति वर्णानुपदिश्यान्ते उकारमित करोति प्रत्यादार्थम् । तस्योच्चारणमेकेन 'एषि पररूपम्' इत्येकारेण ॥

ऐओ॒च् ॥ ४ ॥

ऐ ओ इति वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते उकारमित करोति प्रत्यादा-रार्थम् । तस्योच्चारण चतुर्भि॑ । 'इको यणचि॑' इत्यकारेण, 'इच एकाचो-उप्रत्यययन्त्वा॑' इतीकारेण, 'एचोऽयनायाव' इत्येकारेण, 'वृद्धिरादैच्॑,

प्र० २] हृदयहारिण्यास्यया वृत्त्या भैतम् । ३

इत्यैकारेण । वर्णेषु ये वर्णकदेशा वर्णन्तरसमानाकृतय । सन्ध्यवरेषु अकारे-
कारोकाराः-क्षुवर्णं रेषः लक्षणे लकार इति, तेषु वर्णकार्यं न भवति । वर्ण-
च्छायानुकरिणो हि ते, न साक्षाद्वर्णाः । पृथक्प्रयत्ननिर्वत्य द्याचार्या वर्ण-
मिन्छन्ति । तेन अमे इदं, वायो उदकम्, आनीय आद्य इत्यादिषु वर्णक-
देशानिकारोकारहस्यादीनाश्रित्य सर्वांदीर्घतुगादिकार्याणि न भवन्ति ॥

हयवरलण् ॥ ५ ॥

हयवरल इति वर्णनुदिश्य पूर्वांश्चान्ते एकारभितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । 'अविधीयमानोऽण् स सवर्ण' इत्यकारेण,
'इणः प' इतीकारेण, 'इको यणाचि' इति यकारेण । इण्यग्रहणानि तु सर्वा-
ण्यनेन एकारेण । अण्यग्रहणानि तु पूर्वेण । 'अविधीयमानोऽण् स सवर्णः',
'दीर्घादणि समानपादे' इति द्वयमनेन । जातिनिर्देशशाश्वम् । तेन सर्वाण्येन्ता
सञ्च्चित्सर इत्यादावनुस्वारस्य परस्वर्णे सति तस्य यथाहेन ग्रहणाद् द्विर्व-
चनम् । व्यक्तिपक्षे तु 'अविधीयमानोऽण् स सवर्णः' इत्यनेन भवति ॥

अमङ्णनम् ॥ ६ ॥

अमङ्णन न इति वर्णनुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते एकारभितं करोति
प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं चतुर्भिः । 'चयः शश्छोऽमि' इत्यकारेण,
'शावयम' इति यकारेण, 'यरो अमि अम् वा' इति अकारेण, 'टमो हस्यादा'
इति छकारेण ॥

क्षमज् ॥ ७ ॥

अम इति वर्णनुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते अकारभितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्योच्चारणं भवत्येकेन । 'अत आद् यनि' इति यकारेण ॥

घट्टघप् ॥ ८ ॥

घट्टघ इति वर्णनुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते एकारभितं करोति प्रत्या-
हारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति द्वाभ्याम् । 'ङप एकाच' इति शस्त्रेण,
'रुधोर्पशो भप्' इति भकारेण ॥

जवगडदश् ॥ ९ ॥

जवगडद इति वर्णनुपदिश्य वर्णांश्चान्ते एकारभितं करोति प्र-
त्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं पवभिः । 'अर्ताभोभगोअरोर्पित्य लोपो दृग्मि'

इति हकारेण, 'त्रवशुणादेः कृत' इति वकारेण, 'झलो जश् झशि' इति जकारझकाराभ्याम् । 'झष एकाचः स्व्योर्वशो भप्' इति वकारेण ॥

खफछठथचटतव् ॥ १० ॥

ख फ छ ठ ध च ट त इति वर्णानुपदिश्य वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणमेकेन । 'नवच्छब्दप्रशान्' इति छकारेण । खफग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

कपय् ॥ ११ ॥

क प इति वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं पश्चमिः । 'नुस्वारस्य ययि यम्' इति यकारेण, 'यणो मय' इति मकारेण, 'झय' इति झकारेण, 'शरः खय' इति खकारेण, 'चयः शश्छोऽमि' इति चकारेण ॥

शपसर् ॥ १२ ॥

श प स इति वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं पश्चमिः । 'यरो अमि अम् वा' इति यकारेण । 'हलो झरां झरि सवर्णेन' इति झकारेण, 'चर् खरि' इति चकारखकाराभ्याम् । 'शरि द्वितीय' इति शकारेण ॥

हल् ॥ १३ ॥

ह इत्येकं वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते लकारमित करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं पह्मिः । 'शिद्नेकाल् सर्वस्य' इत्यकारेण, 'हलोऽनादेः' इति हकारेण, 'व्योर्वलि लोप' इति वकारेण, 'रलो हलादेरिदुपधस्य सनि च' इति रेफेण, 'झलो झलि' इति झकारेण, 'शल इगुपधाददशोऽनिटः क्स' इति शकारेण । हलामपि आतिनिर्देशः । तेन अवात्तामिति वसेः सस्य तकारे कृते ततः परस्य) सिचस्तकारे 'झलो झलि' इति लोपः सिध्यति । पूर्वानुपदिष्टोऽपि हकारः रल् शल् वल् इति प्रत्याहारग्रहणेषु ग्रहणार्थं पुनरुपदिश्यते । तेन यिहित्वा स्वेहित्वैति 'रलो हलादेरिदुपधस्य सनि च' इति गुणविकल्पः, अलिक्षदिति 'शल इगुपधाददशोऽनिटः क्स' इति क्सः, रुदिदीनि 'रुदिस्यपिशस्यनिजक्षित्यस्ति॒' इति शलादिलक्षण इद् (च)

सिद्ध्यति । 'हयवरलण्' इत्यत्र तु हकार इण्प्रहणेषु हग्म्प्रहणेषु च ग्रह-
णार्थमुपदिश्यते । तेन ग्रहीपीद्वं ग्रहीपीध्म् इत्यादौ 'इटो वा' इति इण-
न्ताद्वातोः परस्य सीव्वमो धकारस्य द्वत्वविकल्पः, को हसतीत्वादौ 'हशि
चातो रोः' इत्युकारश्च मिद्यति । विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपधानीयनामि-
क्यानुस्वारयमास्तु पृथगुपदेशप्रयोजनामावान्नोपदिश्यन्ते । हकारादिप्रकार
उच्चारणार्थः ॥

एकेन छन्दणवाः स्युद्वाम्यां पो णविभिश्चतुर्भिः कचमाः ।

स्मुः पञ्चभिस्तु शयराः पञ्चभिर्लः स्यादिति द्विचत्वारिष्यत् ॥

सिद्धिः कियादैलैकात् ॥ १ ॥

कियागुणद्रव्यजातिकालादीनां लोकनो व्याकरणसमयविदः सिद्धि-
रवगत्तव्या । ते च यथावस्तुदाहरिष्यन्ते ॥

भूवादिः कियावचनो धातुः ॥ २ ॥

कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः किया । तद्वचिनो मूः इत्येवमादयो धातु-
सज्जा भवन्ति । भवति । एधते । भूवादिग्रहणं किम् । आणवयतीत्यादौ
मा भूत् । कियावचन इति किम् । मूः । यीः । वकारो महलार्थः ॥

जुचुलुम्पादिश्च ॥ ३ ॥

ज्वादयः सौमाः चुलुम्पादयश्चासौम्प्रा भूवादिष्वपत्रिताः कियारा-
चिनो धातुसज्जा भवन्ति । जवनः । स्लम्नाति । चुलुम्पामकार । प्रेष्म्वो-
लयति ॥

सनाद्यन्तश्चा णिङः ॥ ४ ॥

णिद्यर्थन्ता ये सनाद्यस्तदन्ताः कियावचिनां धातुसज्जा भवन्ति ।
तितिक्षते । पुर्वायति । लोलूपते । कामयते । आणिङ इति किम् । च-
कासांचकार । प्रत्ययग्रहणपरिमापयैव सनाद्यन्तस्य ग्रहणे मिद्ये अन्तग्रह-
णमन्यथ 'संज्ञानिर्धा' प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ती'ति नापनार्यम् । तेन
एतीर्ण इति क्षान्तस्य निष्पासनज्ञायामनत्यां नकारो न भवति ॥

अर्धवद्धातुरप्रत्ययः प्रान्तिप्रदिकम् ॥ ५ ॥

अर्योऽभिधेयः । स च स्वार्थो द्रव्यं लिङ्गं सहृथा शक्तिरिति ।
चोत्यश्च समुच्चयादिः । तदृच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति । धातुः
प्रत्ययान्तश्च न भवति । वृक्षः, शुक्लः, डित्यः, स्यः, धवश्च खदिरश्चेति ।
अर्थवदिति किम् । वनम् । नान्तस्याववेमा भूत् । अधातुरिति किम् ।
अहन् । प्रातिपदिकत्वे नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति किम् ॥ काण्डे ॥
हस्तः स्यात् ॥

कृत्तद्वितप्फड्याप्त्युडः ॥ ६ ॥

कृदादिप्रत्ययान्तमर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति । अप्रत्यय
इति प्रतिपेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थं वचनम् । कृत्, कारकः । तद्वितः, औप-
गवः । फः, गार्यायणी । डीति डीप्डीप्डीनां ग्रहणम् । कुमारी, गौरी,
शार्ङ्गरबी । आविति टाप्डाप्ज्ञापां ग्रहणम् । अजा, वहुराजा, कारीपगन्ध्या ।
ति, युवतिः । ऊङ्, ब्रह्मवन्धुः ॥

समासानुकरणनिपाताश्च ॥ ७ ॥

समासोऽनुकरण निपातश्च प्रातिपदिकसंज्ञानि भवन्ति । समासः,
राजपुरुषः । अनुकरण, पचतिमाह । निपातः, प्रलम्बते । प्रातिपदिकत्वात्
स्वाद्युततौ 'तिइडतिड' इति सर्वानुदात्तत्यं भवति । अर्थवत्त्वात् प्रातिपदि-
कत्वे सिद्धे समासग्रहणेन नियमार्थेनार्थवत्समुदायस्य वाक्यस्य न भ-
वति । अनुकरणग्रहणेन चामेदविवक्षायां गवित्ययमाहेत्यादावर्थवतोऽप्य-
नुकरणस्य न भवति । निपातस्य त्वनर्थकस्याप्राप्ता विवीयते ॥

तदुभयं विकरणविभक्तीं च प्रत्यये प्रकृतिः ॥ ८ ॥

तदिति धातुः प्रातिपदिक चोभयमपि सम्भवे सति विकरणा विभक्त-
यश्च प्रत्यये परतः प्रकृतिसंज्ञानि मरन्ति । कर्ता । अंपगवः । करि-
प्यावः । अप्सव्यं पचतितराम् । प्रत्यय इति किम् । अर्थम्, शर्वर्थम् ।
प्रकृतित्वामादियुवां न भवतः ॥

ततो विधीयमानः सनादिरा कपः प्रत्ययः ॥ ९ ॥

तत उभयस्माद्विभक्तेश्च विधीयमानाः सनादयः कृप्रत्ययपर्यन्ताः
प्रत्ययसंज्ञा भवन्ति ॥

पा० १] - , वृद्यहरिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

६

*सरयादिरा शानचो विकरणः ॥ १० ॥

तत्त्वादयः प्राक् तिपः कृतः ॥ ११ ॥

तिपः प्राग् ये तत्त्वादयः प्रत्ययास्ते कृत्संज्ञा भवन्ति । भवतः शायिका । अपां स्मृष्टा ॥

कृत्याः प्राङ् पञ्चुलः ॥ १२ ॥

(पञ्चुलः) प्राग् ये तत्त्वादयः प्रत्ययास्ते कृत्यसंज्ञा भवन्ति । भवता कटः कर्तव्यः, करणीयः, कृत्यः, कार्यः । संज्ञासमावेशात् प्रत्ययकार्यमाद्युदात्तलादिकं कृत्संज्ञाकार्यं च प्रातिपदिकत्वादिकं भवति ॥

शतृशानचो सत् ॥ १३ ॥

कृत्सु प्रत्ययेषु शतृशानचो सत्संज्ञो भवतः । ग्राहणस्य पचन्, ग्राहणस्य पचमानः । ग्राहणस्य पक्ष्यन्, ग्राहणस्य पक्ष्यमाणः ॥

क्तक्तवत् निष्ठा ॥ १४ ॥

कृत्प्रत्ययौ क्तक्तवत् निष्ठासंबौ भवतः । ग्रामं गतः । ग्रामं गतवन् ॥

प्राग् जितीयाणादयस्तद्विताः ॥ १५ ॥

‘प्राग् जितीयादण्’ इत्यत आरम्भ ये प्रत्ययाः, (ते) तद्वितसंज्ञा भवन्ति । औपगवः । गार्यायणः ॥

तरप्तमपौ घः ॥ १६ ॥

तद्वितेषु तरप्तमपौ घसंज्ञो भवतः । कालितरा । कालितमा । घसंशायां पूर्वस्य उभ्यो हस्त्वः ॥

घहुगणवत्तुडतयश्च सङ्कल्प्या ॥ १७ ॥

घहुगणशब्दौ वत्तुडतिप्रत्ययान्ताः चकारादेकादयश्च सहस्रासंज्ञा भवन्ति । घहुशः । घहुकः । घहुधा । गणधा । तावल्कृत्वः । एकशः । पश्चपा । अन्वर्यसंज्ञाविज्ञानात् (सहस्रा)भेदवाचिनोर्घुगणशब्दयोर्ग्रहणं, नतु वैपुल्यसहस्राचिनोः । घहुः सूपः, गवां गण इति । अत एव वत्तुडति-प्रत्ययाभ्यां संज्ञाविधावपि तदन्तविधिर्भवति ॥

अध्यधर्मपूर्वपूरणः समासकन्विधौ ॥ १८ ॥

अध्यर्धशब्दोऽर्धपूर्वपदपूरणप्रत्यया(न्ता)श्च शब्दः समासविधौ कन्वि-
धौ च सहयासंज्ञा भवन्ति । अध्यर्धेन शूर्णण कीतम् अध्यर्धशूर्णम् । अर्ध-
पश्चमशूर्णम् । सहयात्वात् तद्वितार्थे द्विगुसमासः । ‘द्विगोरनपत्येऽजादेः’ इति
प्राग्दीव्यतीयस्य ठओ वा लुक् । कन्विधौ अध्यर्धेन कीतमध्यर्धकम् । अर्ध-
पश्चमकम् । समासकन्विधाविति वचनात् ‘कृत्वसुजात् कृत्वसुर्’ इत्यादौ
न भवति ॥

तिङ्गुसुपो विभक्तिः ॥ १९ ॥

तिङ्गस्तिवादयो महिङ्न्ताः, सुपः स्वादयः सुप्पर्यन्ताः प्रत्येकं
विभक्तिसज्जा भवन्ति । पचतः । पचताम् । पचैरन् । वृक्षाः । वृक्षम् । वृ-
क्षात् ॥

तिङ्गां श्रीणि श्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ २० ॥

तिङ्गां त्रीणि त्रीणि वचनानि यावत्सम्भवमावृत्या प्रथममध्यमोत्तम-
संज्ञानि भवन्ति । प्रथममध्यमोत्तमा इति कृतद्वन्द्वानां चैकशेषः । तानि च
पूर्वाचार्यैः पुरुपसंज्ञया व्यवहियन्ते । तिप् तस् शि इति प्रथमः । सिप्
थस् थ इति मध्यमः । मिप् वस् मस् इति उत्तमः । त आतां श्च इति
प्रथमः । याम् आथां धम् इति मध्यमः । इद् वहि महिद् इति उ-
त्तमः ॥

सुपां प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीपश्चीसप्तम्यः ॥२४॥

सुपां श्रीणि श्रीणि वचनानि यथाक्रमं प्रथमादिसंज्ञानि भवन्ति ।
सु औ जस् इति प्रथमा । अस् औद् शस् इति द्वितीया । टा भ्यां भिस्
इति तृतीया । दे भ्यां भ्यस् इति चतुर्थी । उसि भ्यां भ्यस् इति पञ्चमी ।
इस् ओस् आस् इति पट्ठी । छि ओस् सुए इति सप्तमी ॥

तान्येकयचन्द्रिवचनयह्यचनान्येकदः ॥ २२ ॥

तानि सुपां तिङां च श्रीणि श्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिवचन-
पद्मवचनसंज्ञानि भवन्ति । तिरित्येकवचनम् । तस्मिति दिवचनम् । श्रीति

अष्टपुण्ड्रेकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ २८ ॥

समासार्थं वाक्ये द्वितीये सम्बन्धिनि नानाविभक्तिभिर्युज्यमानेऽपि
यदेकयैव विभक्तच्चा युज्यते, तत् पद पष्टयन्तवर्जितं पूर्वनिपातादन्त्यन्त्रोपस-
र्जनसंज्ञे भवति । पञ्चभिर्गोऽभि. क्रीतः पञ्चगुः । दशगुः । अत्र क्रीतं क्रीतेने-
त्यादिनानाविभक्तियोगेऽपि गोभिरित्येकयैव तृतीयया युज्यते तत् पदम् ।
पष्टयन्त वर्जित्वा ‘गोरुपसर्जनस्यान्त्यस्य’ इति हस्तः । अपष्टीति किम् ।
अर्धं पिष्पत्या अर्धपिष्पली ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ २९ ॥

समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषो य., स कर्मधारयसंज्ञो भवति । पाचिका
चासौ वृन्दारिका चेति पाचकवृन्दारिका । परमराज्यम् । समानाधिकरण
इति किम् । दर्शनीयाया माता दर्शनीयामाता । ब्राह्मणराज्यम् । पुंवद्वावः,
‘कर्मधारये राज्यम्’ इति स्वरप्रतिषेधश्च न भवति ॥

तद्वितार्थादौ सङ्कृत्यापूर्वो द्विगुः ॥ ३० ॥

‘तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च’ इति यः सङ्कृत्यापूर्वस्तत्पुरुषः, स
द्विगुसञ्ज्ञो भवति । तद्वितार्थे—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । द्वि-
गुत्वात् तद्वितस्य लुक् । उत्तरपदे—पञ्च नावः प्रियायस्य पञ्चनावप्रियः ।
‘नावो द्विगोः’ इति समासान्तः । समाहारे—पञ्चानां पूलानां समाहारः
पञ्चपूली । ‘द्विगोः’ इति डीप् । एकापूपीत्यादौ चैकस्यानेकत्वारोपेण
समाहार उपपद्यत इति द्विगुसञ्ज्ञायां डीप् भवति । तद्वितार्थादाविति
किम् । सपर्यः । ‘इगन्ते द्विगौ’ इत्येष स्वरो न भवति ॥

आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् ॥ ३१ ॥

आख्यातमित्यनेन तिङ्कृत्यक्तखलर्थाद्यन्तं साध्यप्रधानार्थाभिधायि
लक्ष्यते । तत् प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं चा साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं
सक्रियविशेषणं च वाक्यसञ्ज भवति । उच्चैः पठति । ओदनं पचति ।
स्वादुमोदनं पचति । सुपु पचति । ग्रामस्ते गन्तव्यः । सर्पिस्ते दत्तम् ।
कटो चां सुकरो देवदत्तेन । स चो हितमुक्तवान् । स कृतपूर्वी वः कटम् ।
अप्रयुज्यमानमपि— ग्रामस्ते स्वम् । आख्यातमित्येकवचननिर्देशाद् अयं

पा० १]

हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

११

दण्डो हरानेन फलानि, ओदनं पच तव भविष्यति, मम मविष्यतीत्यादौ गम्यमाने श्रूयमाणे चाख्यातान्तरे भिन्नवान्यत्वाद् निधातयुष्मदस्मदा-देशा न भवन्ति । त्रूहि त्रूहि देवदत्तेत्यादौ कृते द्विर्वचने अर्थाभेदादेकमे-वाख्यातमिति वाक्यसंज्ञा भवति ॥

क्रियानिमित्तं कारकम् ॥ ३२ ॥

क्रियानिष्पत्तिकारणं कर्त्तादि कारकसंज्ञं भवति । तत्र —

“स्वाश्रेये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे ।

क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ।”

इति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ३३ ॥

क्रियासिद्धौ प्राधान्येन विवक्षितः कारकविशेषः कर्तृसंज्ञो भवति । देवदत्तः पचति । स्याली पचति ॥

तस्य प्रयोजकोऽनुकूलो वा हेतुश्च ॥ ३४ ॥

तं कर्तारं प्रेपणादिना यः प्रयुद्दर्शते तदनुकूलानि वाचरते, स हेतु-संज्ञकः कर्तृसंज्ञकश्च भवति । पचन्तं देवदत्तं प्रयुद्दर्शते, देवदत्तेन पाच-यति । द्विजं भुजानं प्रयुक्षे, द्विजं मोजयति । भिक्षा वासयति । हेतुत्वा-णिचो निमित्तम् । कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनाभिधीयते । इह च कारकरणा-दुत्तरव कारकविशेषसंज्ञाविधौ संज्ञासमानेशो न भवति । अस्य च प्रेपणा-दयोऽवान्तरव्यापाराः । यदाह —

“प्रेपणाध्येपणे कुर्वस्तसमर्थानि वाचरन् ।

कर्तव विहितां शास्त्रे देतुसंज्ञां प्रपदते ॥”

इति ॥

समानधातौ कर्मणा तुल्याकर्मकक्रियः कर्मकर्ता ॥ ३५ ॥

कर्मणा कर्मस्थया क्रिया समानधातौ पूर्वदृष्टया तुल्या भवत्यक-मिका क्रिया यस्य म कर्तृविशेषः कर्मकर्तृसंज्ञो भवन्ति । अकारि कर्तः स्यय-मेव । पूर्वते ओदनः स्यमेव । भिवने कुसूलः स्यमेव । अत करोनि

कट, पचत्योदन भिनति कुसूलमित्यादो यथाभूमा कटादिकर्मण। निर्वृत्ति विश्वितद्वेषाभवनादिरूपा निया तथाभूतेवायिवक्षिते कर्तुन्यापरे। सात् यविक्षयाया तु तम्यिन्नेव वातानकमित्ता च। एव चार्मकृत्याद् भावे लकार पच्यते ओदन स्वयमेवेति। समानवाताविति किम्। पचत्योदन देवदत्त सिध्यत्योदन। कर्मणेति किम्। साध्वासरित्तनति साधु रथाली पचति। तुल्यक्रिय इति किम्। सप्तत्तुदकुण्डिका। विसृनतीति गम्यते। स्वत्युदकुण्डिकाया। निष्कासतीति गम्यत। अकर्मकृक्रिय इति किम्। भिनत्यात्मान कुसूल। भिवमात् तुसूल यावाणि भिनति। अन्योन्य माद्यिष्यत। कर्मस्थया कर्तुरप्यमानत् कर्तुरनियाकर्मण स्वातन्त्र्येऽपि कर्मकर्तुसज्जा न भवति। तेन गम्यते ग्राम स्वयमेवेत्यादि न भवति॥

दुहि पच्योः सकर्मककियद् ३६॥

दुहे एचेश्च कर्मस्थया क्रियया समानधातो पूर्वदृष्ट्या तुल्यसकर्मक क्रियस्तुल्याकर्मककियश्च कर्ता कर्मकर्तुसज्जो भवति। दुर्धे गौ पय स्वयमेव। दुर्धे गौ स्वयमेव। उदुम्बर फल पयते स्वयमेव। पच्यते ओदन स्वयमेव॥

क्वचित् करणेन ॥ ३७ ॥

करणस्थया क्रियया समानगतौ पूर्वदृष्ट्या तुल्यसकर्मकृक्रिय कर्ता कर्मकर्तुसज्जो भवति। परिवार्यन्ति कण्टकै पुरुषा वृक्षम्। परिवार्यन्ते वृक्ष कण्टका स्वयमेव। क्वचिदिति किम्। साध्वसिश्छनति॥

कर्तुरीप्सिततम् कर्म ॥ ३८ ॥

कर्ता क्रियया यदतिशयेनातुमिच्छति, तत् कारक कर्मसज्ज भवति। तत् त्रिविधम्। निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्य च। तदुक्त—

“यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत् प्रकाशते।
तन्निर्वर्त्य विकार्यं तु कर्म द्वेवा व्यवस्थितम्॥

प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किनित् काषादिभस्मवत्
किन्निद् गुणन्तरोत्पत्त्या सुवा,
क्रियाकृता विशेषणा सिद्धिर्यः
दर्शनाद्युमानाद्वा तत् प्राप्यमि

तत्र निर्वत्य— कृष्ट करोति, पुत्र पूजते । पिकार्य— शात्र दद्वति, नाण्ड लुनाति । प्राप्यम्— जादित्य पूजति, राम गच्छति । जन्म तु त्रिविरस्यापि यथा नाम वानर पापाग विवर्तते, निकुस्ने जाग्रासते, उपगठतीत्यादय । तदुत्त—

“निर्वत्यादिषु तत्र पूर्वमनुभूय स्वतन्त्रताम् ।

कर्त्तन्तरणा यापारे कर्म सम्बद्धो तत् ॥”

कर्तुभिति किम् । माधेय च न ताति । कर्मा शृण्मिता म पा न कर्तु । तमग्रहण किम् । पवसा ओदन भुक्ते ॥

तथायुक्तं चानीप्रिततम् ॥ ३९ ॥

यथा कर्तुरीप्सिततम् कर्मे नियमा युवयते तत्रा सुर्यमानमनीभित्यमपि कामक कर्मसन भवति । ईप्रितादन्वदनीप्रित द्वे च मुदासीन प्राप्य च । विष भक्षयति । चोरान् पश्यनि । आन गच्छन् वृक्षमूला सुपर्पेति ॥

अकथित च ॥ ४० ॥

अपदानादिप्रिये रवचनस्युक्त च राक कर्मपन्न भवति । यदाह—

“दुहित्राचिन्धिभित्तिभित्तिनिजातुपरोगनिभित्तनपूर्विभा ।

श्रुविद्याभिगुणेन च यत् सप्ते तदक्तिनित्याचरित रुपिना ॥

निर्दण्डकृपित्तन्मन्यनीर्गुरित्तिर्दित्ताम् ।

द्विकर्मसु परादीना चोपन् यानमि यते ॥”

गा दोन्धिय पय । पोरम गा राचते । ग न रन्नादि व्रनम् । माणसक पन्धान पृच्छति । पास्य गा भित्ति । त्रु अविद्याति द्वानि । रिति कर्म श्रूते । शिष्य वर्ममनुशास्ति । गर्भान् गा च न ति । गर्भान् शत दण्डयति । ग्राम शास्त्रा कर्षयति । काञ्जान् कृष्ट चरैति । मृगममुरि मग्नाति । जश नयति आमम् । ग्राम भार दूरति । उपराता युग्माति ग्राम भार वहति । शतानीक शत चृह्वाति । तत्तु ग्रामोऽन पचति ।

“न प्रग्राम दुहादीना प्रग्रामे रविर्दित्ताम् ।

कर्मणि पत्तयोऽन्वेषा विद्यो न विष्ये ॥”

दुहते गौः पय इत्यादि । उहते भारो ग्रामम् । अजा नियते ग्रामम् । ह्रियते भारो ग्रामम् । गर्ग शत जीयते, गर्गः शतं जीयते इत्यादि । क्रिया-निमित्तमित्येव । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥

क्रियाविशेषणकालभावगन्तव्याध्वदेशात्म ॥ ४१ ॥

क्रियाविशेषणं मृद्धादि । कालो मासादिः । भावो गोदोहनादिः । अध्वा क्रोशयोजनादिः । देशः कुरुपञ्चालादिः । गन्तव्यग्रहणमध्वदेशयो-विशेषणम् । क्रियाविशेषणाद्यः कर्मसंज्ञा भवन्ति । मृदु पचति । मास-मास्त । गोदोहं स्वपिति । क्रोशं स्वपिति । क्रोशं शेते । कुरुन् स्वपिति । गन्तव्यग्रहणं किम् । योजने भुझे । पञ्चालेषु वसति ॥

गतिज्ञानप्रत्यवसानार्थशब्दक्रियाकर्मकशुद्धशीनामाणि-कर्ता णौ ॥ ४२ ॥

गत्यर्थज्ञानार्थभोजनार्थानां शब्दक्रियाणामकर्मकाणां श्रुद्धोरप्यणौ यः कर्ता णौ स कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति माणवको ग्रामं, गमयति माण-वके ग्रामम् । एवं ज्ञापयति माणवकं धर्मम् । भोजयति माणवकमेदनम् । अध्यापयति माणवकं वेदम् । आसयति देवदत्तम् । श्रावयति माणवकं धर्मम् । दर्शयति रूपतर्कं कार्पापणम् । गत्यर्थानामिति किम् । पचत्योदनं देवदत्तः । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अणाविति किम् । गमयति देवदत्ते यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुज्ञे । गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तम् । प्रयोजकव्यापारेण व्याप्यमानस्य गत्यर्थादिसम्बन्धिन एव प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञा, नान्यधातु-सम्बन्धिनः । तेनास्य कर्तृत्वमेव । यदाह —

“गुणक्रियायां स्वतन्त्र्यात् प्रेपणे कर्मतां गतः ।
नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥”

हक्रोर्वा ॥ ४३ ॥

हक्रोर्वा यः कर्ता स णौ कर्मसंज्ञो वा भवति । हारयति भारं देवदत्तं, देवदत्तेनेति वा । कारयति कटं देवदत्तं, देवदत्तेनेति वा ॥

दृश्यभिवाद्योरात्मनेपदे ॥ ४४ ॥

दृश्यभिवाद्योरणो यः कर्ता स आत्मनेपदे परे णौ वा कर्मसञ्जो भवति । पश्यन्ति भृत्या राजान्, तान् राजैषानुकूलाचरणेन प्रयुक्ते । दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैरिति वा । अभिवदति गुरु देवदत्त, अभिवदयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । 'णिरणो यत् कर्मणौ चेत् स कर्तानाध्याने' इत्यात्मनेपदम् । आत्मनेपद इति किम् । पश्यति रूपतर्कः कार्पापण, दर्शयति रूपतर्कं कार्पापणम् । अभिवदति गुरु माणवकः, तमपरः प्रयुक्ते । अभिवदयति गुरु माणवकेन । गत्यर्थादिना दशेनित्य कर्मत्वे प्राप्ते अभिवदेस्तु नित्यमप्राप्ते विकल्प ॥

न नीसाद्यादिहायशब्दायकन्दाम् ॥ ४५ ॥

नयतेर्गत्यर्थस्यादिसाध्योरभ्यवहारार्थयोहांशशब्दायकन्दां शब्दक्रियाणां ष्यन्तानामणि कर्तुः कर्मसंज्ञा गतिज्ञानादिसूरेण प्राप्ता न भवति । नयति भार देवदत्त, नाययति भार देवदत्तेन । सादयत्यपूप देवदत्तेन । आदयत्योदून निष्पुमिनेण । हाययति देवदत्त यज्ञदत्तेन । शब्दाययति यज्ञदत्त विष्पुमिनेण । कन्दपति निष्पुमिन माणवकेन । कर्मसञ्जाप्रतिष्ठात् स्वन्यापाराथ्य कर्तृत्वं भवति ॥

वहेरनियन्तृकर्तृकस्य ॥ ४६ ॥

असारथिकर्तृकस्य वहेरणो कर्ता णां कर्मसञ्जो न भवति । वाहयति भार देवदत्तेन । अनियन्तृकर्तृकस्येति किम् । वाहयति शकट चलीपर्दान् सारथिः । वहेर्गत्यर्थत्वात् प्राप्ते प्रतिष्ठेः ॥

भक्षेरहिंसार्थस्य ॥ ४७ ॥

भक्षे. स्वार्थिकण्यन्तस्याहिसाविष्यस्याणो कर्ता णां कर्मसञ्जो न भवति । भक्षयति चिण्डी देवदत्तेन । अदिगार्थस्येनि किम् । भक्षयति सस्य चलीपर्दान् । 'मर्मे भाग्यं मर्येतता' इति मन्योपसातोऽन्तर दिमा । अभ्यवहारार्थत्वात् प्राप्ते प्रतिष्ठेः ॥

अधिकारीडरभारामावारः ॥ ४८ ॥

‘आधारोऽधिकरणम्’ उत्थम्याप्याद । श्रीडादीनामविपूर्णाणामा-
धार कर्मसज्जो भवति । आमगधिशते । पर्वतमवितिष्ठति । वृक्षमध्यास्ते ।
अधिग्रहण किम् । शयने शेते । राधार इति किम् । पौरुषेणाधिति
ष्ठति ॥

उपत्त्वाद्याहृतः ॥ ४९ ॥

उपतिपूर्वस्य वसेऽधार कर्मसज्जो भवति । पर्वतमुषवसति । (ग्राम-
मनुवसति) । नगरमनिपाति । अविसयमात्रसति । अकर्मकप्रस्तापाद
वस्तेन भवति ॥

उपत्तरेभोजनार्थ्य कालः ॥ ५० ॥

उपपूरुष वसेभोजनार्थ्याधार काल एव कर्मसज्जो भवति ।
निरामुषवसति । शुभासनि भोजननिवृत्ते करोत्त्वयर्थ । काल इति
किम् । तीय उपवसति । पूर्वा सिद्धेन्द्रियमार्थं नयनम् ॥

अनिनिप्रिशो वा ॥ ५१ ॥

अभिनिपूर्वम्य निराधार कर्मसज्जो वा भवति । ग्राममभिनिवि
शते । कल्पाणेऽग्निपिते । सज्जा सहि यभिनिविशते । व्यवस्थितविग्राहे
यम् । तेन प्रिनिपय साद्वय न भवति ॥

दिव. वरणम् ॥ ५२ ॥

दीप्ते वरणसज्जाप्रिपय कारन कर्मसज्ज वा भवति । अक्षान्
दीप्ति अनेदीप्ति । करणमनि विम् । जदादीप्ति फलके ॥

कुधुद्वृहोसप्सूष्यो सम्प्रदानम् ॥ ५३ ॥

कुधुद्वृहो भोपसगयो सम्प्रदानसज्जाप्रिपय कारन कर्मसज्ज भवति ।
देवदत्तमभिनिपूर्वति । दत्तदत्तमभिनिवाति । उपनृष्ट्योरिति किम् । देवद-
त्तार नुष्ट्यति । यद्ददत्ताय नुष्ट्यति । सम्प्रदानमिति किम् । देवदत्तमभि
निपूर्वति नामि ॥

यजे न कर्मणः वरगत्य ॥ ५४ ॥

यजेत् वरण वरणत्वानिवान् यत् सम्प्रदान, तत् कर्मसज्ज
भवति । पशुना रुद्य यजेत् । पशु रुद्यात् ददातीत्यर्थ ॥

साधकतमं करणम् ॥ ५५ ॥

क्रियासिद्धौ यत् प्रकृष्टोपकारकत्वेनान्यवधानेन विवक्षितं, तत् कारकं करणसंज्ञं भवति । कार्ष्णः स्यात्यामेदनं पचति । दाम्रेण लुनाति ॥

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा सृतम् ॥

वस्तुतस्तदग्निरेवं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्यात्या पच्यत इत्येषा विवक्षा हरयते यतः ॥

स्वातन्त्र्ये विनियोक्तार वारादेवोपकृत्वते ।

करणेन हि सर्वेषां व्यापारो व्यवधीयते ॥”

तमप्रहणभयादनादिसंज्ञाविधौ तरतमयोगो नास्तीति ज्ञापनार्थम् । कुसुलात् पचति, गङ्गायां घोषः, इम्याः प्रतिवसन्तीति व्यवहितोपचरितयोरप्ययादानन्तमधिकरणत्वं च भवति । अस्य च कारकान्तरापेक्षया प्रकर्षो न स्वकक्षयायाम् । तेनैकस्यां क्रियायामनेकमपि करणं भवति । सुपेन सर्पिया लवणेन पाणिना ओदनं भुक्षे ॥

कर्मणा क्रियया वा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ ५६ ॥

कर्मणा करणमूलेन क्रियया वा यमभिप्रैति श्रद्धानुप्रदादिकाम्यदाभिसम्बन्धाति, तत् कारकं सम्प्रदानमेवं भवति । उशाध्यायाय गां ददाति । देवेन्यो यथिमुत्सूजति । माणवकाय धर्ममुपदिशति । स्वामिने स्वरूपं निवेदयति । अस्यानि(रा)करणादयोऽन्तरन्यायापाराः । यदाद—

“अनिराकरणात् *त्यक्तुस्त्वागाहं कर्मणेप्सितम् ।

प्रेरणानुभवित्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥”

क्रिया—पत्ये शेने । युद्धाय सम्भृते । देवेन्यो नम इति । अभिप्रदृशं क्रिय । मनः शुष्टं ददाति । रजकस्य वर्ज्ञं ददाति । सर्वोऽपि प्रेक्षापूर्वकारी युद्ध्या कर्मिदर्थं पदयति । तनः प्रार्थयने । तनोऽप्यप्युपस्थिति । अथ प्रारम्भने । एथान्निर्गतेष्वनि । तनः फलं प्रार्थोनीति मन्दशुनापेक्षयश्चयनार्दनां साम्यत्वेन कर्मन्वे मनि कर्मप्रदृशेनैव निदेने क्रियाप्रदृशं यदः

* ‘र्दुक्षा’ इ) शुद्धितरसरदैदर्याः

सन्दर्शनादयो भेदेन विवक्ष्यन्ते, तदा शयनादिभिरभिप्रेयमाणस्य पत्यादेः सम्प्रदानत्वम्, यदा पुनरभेदेन विवक्ष्यन्ते, तदा नेतीत्येतमैवार्थं प्रपृयति । विवक्षा च नियता । तथाहि — पत्ये शेते इत्यादौ भेदविवक्षा । कटकरोतीत्यादावभेदविवक्षा । ग्राम गच्छति ग्रामाय गच्छतीत्यादौ भेदभेदविवक्षेति प्रयोगसङ्करो न भवति । तदुक्त —

‘भेदभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता ।
तस्माद् गत्वर्थकर्मादौ व्यभिचारो न विघ्नते ॥’

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ५७ ॥

अन्यकर्तृकोऽभिलापो रुचि । तदर्थानां प्रयोगे यत्स्थोऽभिलाप, स प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानसङ्गो भवति । देवदत्ताय रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय स्वदते दधि । देवदत्तादिस्थस्याभिलापस्य मोदकादि, कर्ता । अन्यकर्तृके ल्वाभिलापे न भवति । देवदत्तो मोदकमभिलपति । रुच्यर्थानामिति किम् । मोदको देवदत्त प्रीणाति । प्रीयमाण इति किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि । कथ रोचते मम धृतमित्यादौ, कारकाणामविवक्षा । शेषत्वात् षष्ठी ॥

श्लाघहनुङ्गस्थानपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ५८ ॥

श्लाघादीना प्रयोगे ज्ञापयितुमिथ्यमाण कारक सम्प्रदानसङ्ग भवति । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तायापहनुते । देवदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय शपते । श्लाघापहवस्थानशपथान् कुर्वाणो देवदत्त ज्ञपयितुमिच्छतिर्थं ज्ञीप्स्यमान इति किम् । देवदत्त श्लाघते ॥

घारेहत्तमर्णः ॥ ५९ ॥

धारयते प्रयोगे उत्तमर्णो धनस्य प्रयोक्ता यस्तत् कारक सम्प्रदानसङ्ग भवति । देवदत्ताय शत धारयति । उत्तमर्ण इति किम् । देवदत्ताय शत धारयति ग्रामे ॥

स्पृहेरीप्सितो वा ॥ ६० ॥

स्पृहे, प्रयोगे यदीप्सित तत् कारक सम्प्रदानसङ्ग वा भवति । उप्पेन्ध्यः स्पृहयति । ईप्सित इति किम् । उप्पेन्ध्यः स्पृहयति वने । ईप्सि-

तस्य सम्प्रदानसंज्ञापक्षे धातोरकर्मकत्वाद् भवे लकारः कर्तरि च निष्ठा भवति । पुष्पेभ्यः स्फृहते देवदत्तेन । पुष्पेभ्यः स्फृहितो देवदत्त इति ॥

कुधद्वृहेष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ६१ ॥

कोधो रोपः । द्रोहोऽपकारः । समानेषु दानमानाद्यमर्पणमीष्यो । परुणानामसहनमसूया । कोधाद्यर्थानां धातूनां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । कोषः कोप एव । द्रोहाद्योऽपि कोपप्रभवा एव गृह्णन्ते । ततः सामान्येन विशेषणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय कुप्यति कुप्यति चा । देवदत्ताय द्रुहनि अपराध्यति चा । देवदत्तायेष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् । मार्यामीष्यति, मैनामन्यो द्राक्षीदिति । ‘योऽस्मान् द्वेष्टित्यादौ द्विप्रेरप्रीत्यर्थस्वान्न भवति । सम्प्रदानसंज्ञायां कर्मसंज्ञाया वाधितत्वाद् भवे लद्यः कर्तादौ च निष्ठा भवन्ति । देवदत्तायेष्यते । देवदत्तायेष्यितव्यम् । देवदत्तायेष्यितो यजदत्त इति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्चः ॥ ६२ ॥

राधेरीक्षेश्च प्रयोगे यत्सम्बन्धी विविधः प्रश्चः, तत् कारकं सम्प्रदान-संज्ञं भवति । देवदत्ताय राध्यति । देवदत्तायेक्षते । नैमित्तिकः पृष्ठः देवदत्तस्य शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याहृत्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ ६३ ॥

प्रतिपूर्व आहृपूर्वथ शृणोतिरन्युपगमे यत्ते । स च परेण प्रयुक्तस्य भवति । प्रत्याहृपूर्वस्य श्रुवः प्रयोगे पूर्वस्य प्रार्थनादेः कर्ता सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति । देवदत्ताय गानशृणोति । अन्युपग्रहतीत्यर्थः । पूर्वस्य कर्तेनि किम् । गदि मा भृत् ॥

अनुप्रतिगृणन् ॥ ६४ ॥

अनुपूर्वन्य प्रतिपूर्म्य च गृणातेः शंभिनुः प्रेम्भाद्वन्ते वत्तेनानस्य प्रयोगे पूर्वस्य शंभनस्य कर्ता सम्प्रदानसंज्ञो भवति । दोषेन्द्रुगृणाति । होतारं शुभन्तं प्रेम्भादयतोत्यर्थः ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ ६५ ॥

सावधिकगमनमपायः । तत्र यद् ध्रुवमवधिभूतमपायेनानाविष्टं, तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । ग्रामादागच्छति । अपायेनानाविष्टं ध्रुवम् । तेन चलमप्यपादानम् । धावतोऽश्वात् पतितः । मेषान्मेषोऽपसर्पति । तदाह—

“(धं१८) ऐ देवदत्तस्य ध्रौव्यं पातालु* वाजिनः ।

आविष्टं यदपायेन तस्याध्रौव्यं प्रचक्षते ॥

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥”

तत्र—

“निर्दिष्टविषये किञ्चिदुपात्तविषये तथा ।

अपेक्षितक्रियं चेति विधापादानमिष्यते ॥”

यत्र धातुना अपायलक्षणे विषयो निर्दिष्टस्तज्जिर्दिष्टविषयम् । यथा—पर्व-
तादवरोहति । यत्र तु धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह, तदुपरतविषयम् ।
यथा—कुसुलात् पचतीति । अप्रादानाङ्के शाके पचिर्वर्तते । यत्र क्रिया-
वाचिपदं न शूयते, केवलं क्रिया प्रतीयते, तदपेक्षितक्रियम् । यथा—
साहारयकेभ्यः पाटलीपुत्रका अभिरूपतरा इति । अपायश्च कायसंसर्ग-
पूर्वको शुद्धिसंसर्गपूर्वको च विभाग उच्यते । तेनोत्तरमपादानसंज्ञाविधानं
'पश्चमी विभक्ताद्' इति पश्चमीविधानं च प्रपञ्चार्थं भवति ॥

जुगुप्ताविरामप्रमादार्थानाम् ॥ ६६ ॥

जुगुप्तावर्थानां धातुनां प्रयोगे यदवधिमूँहं, तदपादानसंज्ञं भवति ।
अधर्मान्जुगुप्तते । अधर्माद् विरमति । अधर्मात् प्रमादति । दुःखेतुरयम-
षमे इति शुद्धया ग्राप्य लक्ष्मी निर्वर्तत इत्येषः । निरूत्पन्नेषु जुगुप्ताविराम-
प्रमादेष्वेते धातवो वर्तन्ते ॥

भीत्रार्थीनां भयहेतुः ॥ ६७ ॥

पिमेत्यर्थीनां श्रायत्यर्थीनां च धातुनां प्रयोगे भयहेतुः कारकमपा-
दानसंज्ञं भवति । चोरेभ्यो पिमेति । चोरेभ्य उद्विजते । चोरान् शुद्धया

* 'पते तु' इति वाक्यपदीयताः ॥

पा० १६] हृदयहारिण्यास्त्वया वृत्त्या समेतम् । २५

प्राप्य तेभ्यो निवर्तत इत्यर्थः । चोरेभ्यश्चायते । चोरेभ्यो रक्षति । वुद्ध्या
चोरैः संयोज्य निवर्तयतीत्यर्थः ॥

पराजेरसोढः ॥ ६८ ॥

परापूर्वस्य जयते: प्रयोगे सोहुमशक्यं कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
अध्ययनात् पराजयते । भोजनात् पराजयते । अध्ययनं भोजनं वा असह-
मानस्ततो निवर्तत इत्यर्थः । असोढ इति किम् । शनून् पराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ ६९ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे प्रवृत्त्या यदाप्तुमिष्टं कारकं तदपादान
भवति । यवेभ्यो गां निषेधति । कूपादन्वं निवारयति । यवादिमध्यकं
वुद्ध्या समीक्ष्य गवादीन् यवादिभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ ७० ॥

अन्तर्धिक्रियायां येन क्रियमाणं दर्शनमात्मनो नेच्छति, तत् कारक-
मपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्धते । उपाध्यायान्निर्लीयते । मामुपा-
ध्यायो मा द्राक्षीदिति तिरोभवति । अन्तर्धाविति किम् । चोरान् न दिक्षते ।
इच्छतिप्रहणाददर्शनेच्छायां सत्यपि दर्शने भवति ॥

आरूप्यातोपयोगे । ७१ ॥

उपयोगे नियमपूर्वके विद्याग्रहणे साध्ये आस्याता प्रतिपादयिता
यस्तदपादानं भवति । उपाध्यायादर्थाति । उपाध्यायादगमयनि । उपयोग
इति किम् । नटस्य गाथां शृणोति । अपाय इत्येव सिद्धेऽनुपयोगनिवृत्यर्थं
बचनम् ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ७२ ॥

जनेः कर्ता जायमानः, तस्य प्रकृतिः कारणमपादानं भवति ।
शृङ्खाच्छरो जायते । वीजदक्षरो जायते । गरादयः शृङ्खादिभ्यां निष्क्राम-
न्तीत्यर्थः ॥

भुवः प्रभवः ॥ ७३ ॥

भवनं भू । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भुवः कर्तुः प्रभवो यस्तद-
पादानं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रवहति । अपक्रामतीत्यर्थः ॥

कर्तृकर्मान्तरितक्रियाधारोऽधिकरणम् ॥ ७४ ॥

कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारो यस्तदधिकरणसङ्ग भवति । तदुक्त —
“कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद् धारयत् क्रियाम् ।

उपर्कुर्वत् क्रियासिद्धौ (यज्ञे ? शास्त्रे)धिकरण स्मृतम् ॥”

तत्र षोडा — वैष्यिकमौपश्लेष्मिकमभिव्यापक सामीपिक नैमित्तिकमौपचारिक
चेति । ततानन्यत्रभावो विषयः, तस्मै प्रभवति वैष्यिकम् । दिवि देवा ।
एकदेशमात्रसयोग उपश्लेष्मः, तत्र भवमौपश्लेष्मिकम् । कटे आस्ते । यस्या-
धेयेन समस्तावयवसयोगः, तदभिव्यापकम् । तिलेषु तैलम् । यदाधेय-
सन्निधिमात्रेण क्रियानिमित्त, तत् सामीपिकम् । गङ्गायां घोप । निमित्त-
मेव नैमित्तिकम् । युद्धे सम्भवति । उपचारे भवमौपचारिकम् । करशाला-
शिसरे करेणुशतमास्त ॥

सम्बोधनप्रथमान्तस्मान्नितिम् ॥ ७५ ॥

सम्बोधनप्रथमान्त पदमान्नितिसङ्ग भवति ।

“सिद्धस्यगभिमुखीमावमात्र सम्बोधन विदु ।

प्राप्ताभिमुख्यो द्यर्थोऽर्थात् क्रियायां विनियुज्यते ॥”

देवदत्त ! तत्र स्वम् । हे प्राक्षर्ण ! । हे ग्राहणा । । यत्र तु निमित्तं सम्बन्ध
एव साध्यो भवति, न तत्र सम्बोधनम् ।

“सम्बोधन न लोकेऽस्ति विधातव्येन वस्तुना ।

स्वाहेऽदशशुर्वर्धस्य यथा राजा भवेति च ॥”

नित्याभिमुख्यस्य युम्दो नित्यानभिमुखानां चास्मदादीनां न भवति ।
सम्भाविधी प्रत्ययप्रहणे तदन्तविध्यभावस्य जापितत्यादग्रान्तग्रहणम् ॥

तदेकवचनं सम्मुद्दिः ॥ ७६ ॥

तस्याः सम्बोधनप्रथमाया यदेकवचन, तत् सम्मुद्दिसङ्ग भवति ।
ऐ अप्ते । । हे नदि ॥

सनादिद्विरुक्तौ पूर्वोऽभ्यासः ॥ ७७ ॥

सनादिनिमित्ते द्विर्वचने यः पूर्वः, सोऽभ्याससंज्ञो भवति । चिकी-
पति । मित्सति । सनादिद्विरुक्ताविति किम् । ग्रामो ग्रामो रमणीयः ॥

द्वयमभ्यस्तम् ॥ ७८ ॥

तस्यामेव द्विरुक्तौ पूर्वः परश्चेति द्वयमभ्यस्तसंज्ञं भवति । ददति ।
दधति । द्वाविति वक्तव्ये द्वयग्रहणं समुदितस्य संज्ञाप्रतिपत्यर्थम् ॥

जक्षादयश्चा शासः ॥ ७९ ॥

शासपर्यन्ता जक्षादयः पञ्च धातव्रोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । जक्षति ।
जाप्रति । दरिद्रति । चकासति । शासति । आशास इति किम् । द्विषन्ति ॥

इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ ८० ॥

यणः स्थाने यथाक्रमं ये इक्, ते सम्प्रसारणसंज्ञा भवन्ति । कारीप-
गन्धीपुत्रः । उसम् । गृहीतम् । यणामिकां च यथासहृयेन योगाद् दुहि-
तरामिति लादेशस्येकः सम्प्रसारणत्वाभावाद् दर्शयो न भवति ॥

अदेहू शुणः ॥ ८१ ॥

अकार एडौ च संज्ञाभाविता इतरे च प्रत्येकं गुणसंज्ञा भवन्ति ।
तरिता । चेता । स्तोता । पचन्ति । पचे । तपरकरणं पूर्वोपरयोस्तत्कालार्थम् ।
तेन महर्षिः, महेश्वर इत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनामान्तरतम्यात्
त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति ॥

वृद्धिरादैच् ॥ ८२ ॥

आकार ऐर्चौ च संज्ञाभाविता इतरे वा प्रत्येकं वृद्धिसंज्ञा भवन्ति ।
मार्णि । ऐतिकायनः । आँपगवः । आरातीयः, रैमयं, नौमयम् । तपरकरण-
मैजर्यम् । आकारस्त्वनप्त्वात् मवर्णान् न ग्रहीष्यति । तेन खद्यैषका,
खद्यौपगव इत्यादौ चतुर्मात्रा न भवन्ति ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥ ८३ ॥

अचां मध्ये यम्यादिर्वृद्धिसंज्ञकस्तच्छ्रुतं वृद्धसंवं भवति ।

अचामिति जातौ बहुवचनम् । तेन द्वयोरपि भवति । शारीयः । ऐतिका-
यनीयः । औपगवीय । आदिरिति किम् । समासव्ययेन भवः सामासव्ययः ॥

हलो मिथः श्लिष्टाः संयोगः ॥ ८४ ॥

हलै हलभिमिथः श्लिष्टः संयोगसंज्ञा भवन्ति । जातौ बहुवचनम् ।
तेन द्वयोरपि संज्ञा भवति । आत्मनः । पर्वणः । समुदाये वाक्यसमाप्तिः ।
तेन प्रत्येकं सयोगसंज्ञाभावाद् दुर्योत्त इत्यादौ 'यण् संयोगादेरात्' इति
निष्ठानत्वं न भवति । हल इति किम् । तितउ । संयोगान्तलोपो हि स्यात् ।
मिथ इति किम् । पनसम् । 'स्कोः सयोगाद्योरन्ते च' इति लोपः स्यात् ॥

अलोऽन्त्यात् पूर्वं उपधा ॥ ८५ ॥

धातुप्रातिपदिकादौ वर्णसमुदाये अन्त्यादलः पूर्वोऽलुप्धासंज्ञो भ-
वति । भिद्, भेत्ता । रजन्, रजानः । अल इति किम् । शिष्टः । समु-
दायात् पूर्वस्य मा भूत् ॥

अन्त्याजादिइः ॥ ८६ ॥

प्रकृतिप्रत्ययादौ वर्णसमुदाये अजपेक्षया यो, अन्त्योऽच् तदादि-
वर्णसमुदायस्तिसंज्ञो भवति । सर्वगः । पचते ॥

टिन्मित्किद्रादिः प्रकृतिप्रत्ययांश आगमः ॥ ८७ ॥

यथनुबन्धः प्रकृतेः प्रत्ययस्य चावयवः अद्भुतुगादिरागमसंज्ञो
भवति । प्रकृतेः—अकरोत् । नन्दति । अमिचित् । प्रत्ययस्य—करिष्यति ।
पचन् । देवामः । आदिग्रहणाद् चियाकरणः, दोवारिकः । टिन्मित्किदा-
दिरिति किम् । प्रकृतिप्रत्ययावयवानामौपदेशिकानां मा भूत् । प्रकृति-
प्रत्ययांश इति किम् । पदावयवानां प्रकृतिप्रत्ययानवयवानां च ठगादिप्रत्य-
यानां मा भूत् ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ८८ ॥

प्रकृतिप्रत्ययानुभूत्यादै सामान्यशास्त्रादर्थतौ वा प्रसक्तस्य यददर्शन-
मनुषारण, तत्त्वोपपत्तें भवति । क्रोपयति । अमिचित् । इष्टमुखः । प्रासा-
दात् प्रेष्ठते ॥

प्रत्ययस्य लुकरलुक्षः ॥ ८९ ॥

प्रत्ययादर्शनं लुकरलुक्षसंज्ञं भवति । अनेकसंज्ञाविवानात् तद्वा-
वितप्रहणमिह विज्ञायते—लुकसंज्ञाभावितमदर्शनं लुकसंज्ञं श्लुकसंज्ञाभावितं
श्लुकसंज्ञं लुप्संज्ञाभावितं लुप्संज्ञम् इति । लुक्, अति । श्लु, लुहोति ।
लुप्, पश्चालाः । प्रत्ययस्येति किम् । ‘कंसीयपरशुव्ययोर्यजनौ लुक् च’
इति छयतोरेवादर्शनं यथा स्यात् । कंसीयस्य विकारः कांस्यम् । परश-
व्यस्यायसो विकारः पारशवः ॥

अञ्ज मात्रिको हृस्वः ॥ ९० ॥

मात्राप्रमाणोचारणकालोऽज् हृस्वसंज्ञो भवति । अशिचित् । सोम-
सुत् । अजिति किम् । प्रतक्ष्य । हल्समुदायस्य मात्रिकस्य हृस्वसंज्ञान्
अभावात् तुर्ह न भवति ॥

द्विमात्रो दीर्घः ॥ ९१ ॥

द्विमात्रोचारणकालोऽज् दीर्घसंज्ञो भवति । कुमारी । अजित्येव ।
तितउ च्छत्रम् । अन्समुदायस्य दीर्घसंज्ञायामसत्यां ‘दीर्घस्य पदान्तस्य वा’
इति तुरिष्वकल्पो न भवति ॥

त्रिमात्रः प्लुतः ॥ ९२ ॥

त्रिमात्रोचारणकालोऽच् प्लुतसंज्ञो भवति । देवदत्ते आगच्छ ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ ९३ ॥

उच्चैरिति श्रुतेष्वक्ष्यो न गृह्णते उच्चैः पठनीति । किं तद्वि, ताल्वा-
दिपु भागवत्सु स्थानेषु स्थानेषु उच्चैः भागः, स गृह्णते । तप
निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञो भवति । यरितन्नुचार्यमाणे गानाणां निप्रहो रूक्षता
स्वरस्य संबृतता कण्ठविवरस्य भवति । ये । ते । के ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ९४ ॥

सुमाने स्थाने नीचमाणे नियन्नोऽजनुदात्तसंज्ञो भवति । यस्मिन्नु-
शार्यमाणे गानाणां घंसनं स्वरस्य शिर्गता कण्ठविवरस्य निवृत्ता भवति ।
पृष्ठध लक्ष्य ।

समाहारः रवरितः ॥ ९५ ॥

उच्चत्वानुच्चत्वसमाहारोपलक्षितोऽच् स्वरितसंज्ञो भवति । कार्यम् ।
कन्या ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ९६ ॥

उदात्तत्वा(जुक्तमर्ध ? नुदात्तत्व)समाहारोपलक्षितोऽच् स्वरित इ-
त्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कर्मन्नवकाशे उदात्तः, कर्मन्ननुदात्तः । तदुभय-
मनेनास्यायते — आदावर्धह्रस्वमुदात्तं, परिशिष्टमनुदात्तमिति । अर्धह्रस्व-
मिति चार्धमात्रा लक्ष्यते । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव हस्वदीर्घप्लुतानां
स्वरितानामेप स्वरगुणविभागः । शक्यमित्यत्रादितोऽर्धमात्रा उदात्ता । कन्या
इत्यत्रादितोऽर्धमात्रा उदात्ता । परिशिष्टाध्यर्धमात्रा अनुदात्ता । शक्तिके॒ ।
अर्धमात्रा उदात्ता । परिशिष्टा अर्धतृतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

ह्रस्वं लघु ॥ ९७ ॥

ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । अचीकरत् ॥

संयोगे शुरु ॥ ९८ ॥

ह्रस्वमक्षरं संयोगे परे शुरुसंज्ञं भवति । शिक्षा । भिक्षा ॥

दीर्घं च ॥ ९९ ॥

संयोग इति नानुवर्तते । दीर्घमक्षरे शुरुसंज्ञं भवति । ईहाशक्ते ।
ईक्षाशक्ते ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ १०० ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका, तयोद्यार्यते यो वर्णः सोऽनुना-
सिकसंज्ञो भवति । सँस्कर्ता । नैः पादि । अप्र ओँ अपः । मुखग्रहणं
किम् । नासिकयानामनुस्तारयमानां मा भूत् । नासिकाग्रहणं किम् । कच-
टतपाना मा भूत् ॥

तुल्यस्थानास्यप्रयत्नः सत्रणः ॥ १०१ ॥

तुर्ये श्यानप्रयत्नौ यस्य येन वर्णेनासौ वर्णरते प्रति सवर्णसंज्ञो
भवति । तथ —

‘अष्टौ स्थानाने वर्णनामुरः कण्ठः शिरस्तया ।
जिहामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥’

अकुहविसर्जनीयाः कण्ठाः । इच्छयशस्तालव्याः । उपूषधमानीया
ओष्ठयाः । कङ्कुरपा मूर्धन्याः । लृतुलसा दन्त्याः । ए ऐ कण्ठतालव्यौ ।
ओ ओ कण्ठोष्ठयौ । वो दन्तोष्ठयः । जिहामूलीयो जिहवः । अनुस्वार-
यमा नासिक्याः । जमडणनाः स्वस्थाना नासिकास्थानाः । अथास्यप्रयत्न
आम्यन्तरश्वतुर्वेषः — स्पृष्टा ईपत्स्पृष्टा संवृत्ता विवृत्ता चेति । स्पृष्टं
करणं स्वर्णनाम् । कादयो मावसानाः स्वर्णाः । ईपत्स्पृष्टमन्तरश्वानाम् । अ-
न्तःस्था यरलवाः । विवृतमूष्मणां स्वरणां च । ऊमाणः शपसहाः । स्वरा
अचः । तेपाम् ए ओ विवृततरौ । ताम्यामपि ऐ औ, ताम्यामप्याकारः ।
अकारः संवृतः । तस्य सावर्ण्यार्थं शास्त्रसंव्यवहार एव विवृतत्वं प्रतिज्ञायते ।
तत्र येऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिका
हस्तर्दर्शपूतमेदादण्डशधा विभिन्नते, ते सर्वे कण्ठस्थाना विवृतकरणाः
परस्परं सवर्णाः । एवमिवर्णस्तावन्तस्तालव्या विवृतकरणाः सवर्णाः । तथा
उवर्णा ओष्ठया विवृतकरणाः सवर्णाः । तथा कङ्कुर्णा मूर्धन्या विवृतकरणाः
सवर्णाः । लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति । प्रत्येकं द्वादशप्रमेदाः । एते द्वादश-
दन्त्या विवृतकरणाः सवर्णाः । सन्ध्यक्षराणां द्रूखा न सन्ति । तानि
प्रत्येकं द्वादशप्रमेदानि । तत्र एकाराः कण्ठतालव्या विवृततराः सवर्णाः ।
ऐकाराः कण्ठतालव्याः (अति)विवृततराः सवर्णाः । औकाराः कण्ठोष्ठया
विवृततराः सवर्णाः । औकाराः कण्ठोष्ठया अतिविवृततराः सवर्णाः ।
वर्णाः स्ववर्णाः सवर्णाः । अन्तःस्था द्विप्रमेदा रेफवजिताः सानुनासिका
निरनुनासिकाश्च । तेऽन्योन्यं सवर्णाः । रेफोम्मणामतुल्यस्यानास्यप्रय-
क्षल्पात् सवर्णा न सन्ति । वाह्यास्तु प्रयत्नाः ‘स्थानेऽन्तरतम्’ इत्यन्वेदो-
पयुज्यन्ते । ते च विवारः संवारः शासो नादो घोपोऽघोपोऽल्पप्राणता
महाप्राणतोऽनुदात्तः स्वरित इत्येकादश । स्पृष्टादीनां स्थानकरण-
व्यापारेण वर्णोत्पत्तिकाल एव भावादाम्यन्तरत्वं, विवरादीनां तु वर्णनिष्प-
तिकालादूर्ध्वं वायुवशेनोत्पत्तेव्यात्मिति । तत्र वर्गणां प्रथमद्वितीयाः ग-
पसविसर्जनीयजिहामूलीयोपधमानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः
शासानुप्रदाना अघोपाः । वर्गयमानां प्रथमेऽल्पप्राणाः । इतरे मध्ये गद्द-

प्राणः । वर्गाणां तृतीयचतुर्था अन्तःस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीय-
चतुर्थी नासिक्याश्च सवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोपवन्त । वर्गयमानां
तृतीया अन्तःस्थाश्चात्प्राणा । इतरे सर्वे महाप्राणाः । यथा तृतीयात्प्राणा
पन्नमा । दण्डाग्रम् । यनाद्कम् । दधीहते । मधूहते । होतृकारः । स्थानग्रहण
किम् । कचटतपाना तुल्यास्यप्रयत्नानामपि भिन्नस्थानानां मा भूत् । आस-
प्रयत्नग्रहण किम् । इच्युयशानां तुल्यस्थानानामपि भिन्नास्यप्रयत्नानां मा
भूत् ॥

नाज्ञलौ ॥ १०२ ॥

अज्ञलौ तुल्यस्थानास्यप्रयत्नावपि परस्पर सर्वण्णसज्जो न भवति ।
आनुहुह चर्म । वैषाशो गत्स्यः । दण्डहस्तम् । दधिशीतम् । 'यस्ये'ति
सौप । अक सर्वण्णदर्विश्च न भवति ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ १०३ ॥

अकार उच्चारणार्थ । अ इत्यय नासिक्यो वर्णोऽनुस्वारसज्जो भवति ।
रास्कर्ता । पिद्वाम ॥

अः इति विसर्जनीयः ॥ १०४ ॥

अकार उच्चारणार्थः । अः इति कण्ठ्यो वर्णो विसर्जनीयसंज्जो भ-
वति । वृक्षः । उच्चैः ॥

ईदूदेहिवचनं प्रगृह्यम् ॥ १०५ ॥

इत् ऊप्त इत्येवमन्त द्विवचन प्रगृह्यमज्जुं भवति । अस्मी इति ।
वायूर्द्विः । रम्ये इति । ईदूदेहिनि किम् । वृक्षावत् । द्विवचनमिति किम् ।
मुमायेत्र । तपरकण्पमन्देहायैः न तत्कालार्थम् । तेनैपां स्तुनादीनामिता-
यपि गन्धिर्न भवति । अग्नी३ इति । वायूरै इति । खट्टै३ इति । पचेतै३
शा ।

अमू अमी ॥ १०६ ॥

अमू अमी इत्यैः प्रक्षमप्त्वा भवति । अमू अम । अमी आमते ।
अमै इति ग्रामान्तिगमान् मास्त्वाऽपि द्विवचनान्त्य पूर्णापि प्रगृह्यसंज्जा

पृ० १] हृद यहारिण्यास्त्वया वृत्त्या सूमेतम् ।

२९

न भवति । अमुकेऽप्त्र । अमूसहचर्यादम् । इते रूपमदस एव गृह्णते ।
तेन अमनममः अमोऽस्यारतीत्यमो । अम्यत्रेत्यत्र न भवति ॥

निपतः केवलाजनाड् ॥ १०७ ॥

अहिवजितो वर्णान्तरासंसृष्टे निपातः प्रगृह्णसंज्ञो भवति । अ अ-
पेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं तु मन्यसे । आ एवं किल
तत् । निपात इति किम् । अ ! विष्णो ! आगच्छ । केवलाजिति किम् ।
नेति, इतीह । जानु उ अरय रुजतीति पूर्वेषकादेशे शूद्रान्तरत्वात् भवति ।
अनाडिति किम् । आ इहि एहे । आ उदकान्ताद् ओदकान्तात् ॥

“ईपद्ये क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं डितं वियाद् वाक्यस्मरणयोराडित् ॥”

ओत् ॥ १०८ ॥

ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्णसंज्ञो भवति । अयो अ । उताहो
इति । निपात इत्येव । गवित्ययमाह । अगौर्गः समवद्यत गोभवदिनि
गाणत्वात् । तिरोभवदिनि लाक्षणेकत्वात् भवति ॥

समुद्धावितौ वा ॥ १०९ ॥

समुद्धौ य ओकारः, स इतौ परे प्रगृह्णौ वा भवति । वायो
इति, वायविति । समुद्धाविते किम् । गवित्ययमाह । इताविति किम् ।
भूनोऽप्त्र ॥

उत् ॥ ११० ॥

उत्रिति निपात इतिशब्दे परे प्रगृह्णौ वा भवति । उ इति विति ॥

ऊँ वारय ॥ १११ ॥

अस्योऽनः स्याने ऊँ इत्ययं दीर्घोऽनुनामिक आदेशो (वा) भवति
प्रगृष्टसंज्ञश्च । तेन योगेन सह त्रैरूपम् । ऊँ इति, उ इति, विति ॥

सर्वविश्वादुभ्यो उत्तरडतमाश्रितरान्यतरावन्यत्वां
समसिमां नेमश्च मर्यनामानि ॥ ११२ ॥

सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वविश्वयौस्तुत्यार्थत्वाद् उभ-
स्योभयप्रकृतित्वाद् उत्तरडतमयो ग्रत्ययत्वाद् इतरान्यतरयोर्डतरादित्वाद्
अन्यत्वयोः समानार्थत्वात् समासेमयोरु सर्वार्थत्वात् पृथग् विभक्तिः ।
सर्वस्मै । विश्वस्मै । उभौ हेतु । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयस्मै । कतरस्मै
कृतमस्मै । इतरस्मै । अन्यतरस्मै । अन्यस्मै । खस्मै । समस्मै । सिमस्मै ।
(नेमस्मै ।) समस्य सर्वार्थस्योपादानात् समे देशे यजेतेत्यादौ न भवति ॥

त्यस्यदेतदद्विदियुत्मदरगद्भवतुकिमश्च ॥ ११३ ॥

त्यदादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । त्यस्मै । तस्मि । यस्मै ।
(एतस्मै ।) अमुण्डै । अस्मै । एकरस्मै । त्वाद्यः । माद्यः ।
भवाद्यः । कस्मै ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराणि व्यवस्थायाम् ॥ ११४ ॥

स्वाभिधेयावध्यपेक्षो नियमो व्यवस्था । तस्यां गम्यमानायां पूर्वा-
दीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । पूर्वस्मै । परस्मै । अवरस्मै । दक्षिणस्मै ।
उत्तरस्मै । अपरस्मै । व्यवस्थायामिति किम् । दक्षिणाय गायकाय देहि ॥

स्वमज्ञातिधनार्थ्यायाम् ॥ ११५ ॥

स्वमित्रेतदात्मीनज्ञातिधनेषु वर्तते । तत्र ज्ञातिधनाभ्यमन्यत्र
सर्वनामसंज्ञ भवति । स्वस्मै रोचते यत्, तत् द्वस्मै ददाति । यदात्मने
रोचते, तदात्मीयाय ददातीत्यर्थ । अज्ञातिधनार्थ्यायामिति किम् । स्वाय
दातुं स्वाय स्पृहयति, ज्ञातये दातुं धनाय स्पृहयतीत्यर्थः ॥

अन्तरमपुरि बहिर्योगोपसंब्यानयोः ॥ ११६ ॥

अन्तरशब्दो बहिर्योगे उपसंव्याने च सर्वनामसंज्ञो भवति । न चेत्
पुरि वर्तते । अन्तरस्मै गृहय । नगरबद्धायेत्यर्थ । अन्तरस्मै शाटकाय ।
अपुरीति किम् । अन्तरायां पुरि वसति । बहिर्योगोपसंब्यानयोरिति किम् ।
अयमनयोग्रामयोरन्तरे तापसः प्रातेवसति । मूल्यवचनोऽन्तरशब्दः ॥

प्रार्थीश्वरनिपातः ॥ ११७ ॥

“अधिराश्वर” इतीश्वरसशब्दनात् प्रागित ऊर्ज्ये येऽभिवास्यन्ते, ते निपातसज्जा वेदिताया । प्राग्वचन मज्जासमवेशार्थम् । तेनेह प्रकरणे यत्तान्तरमन्तरेण सज्जासमावेशो न भवति ॥

असत्त्वे चना(हा)हैवनूनशश्वत्सूपत्तकूपत्तकुविन्नेच्चे-
च्चण्कच्चिद्यत्रनह्न्तमाकिर्णकिमामाद्ननज्ज्ञहयः ॥११८॥

इदं तदित्यादिरावनामन्यपदेश्य प्रिशेष्य सत्त्वम् । ततोऽन्यत्र वर्त्त-
मानाथादय पञ्चविंशतिनिपातसज्जा भवन्ति । अर्थाश्चेष्या समुच्चयादयो-
ऽनेकप्रकारा लोकतो नेदतथावग्नि प्रा । यदाहु —

“उच्चावचेष्वर्येषु निपत्तीति निपाता ॥

केऽप्येषा योतका केऽपि वाचका केऽप्यनर्थका ।

आगमा अपि केऽपि स्यु सम्भूयार्थस्य साधका ॥”

तत्र योतका, च वा ह अह एवादय । तथाचोक्तम् —

“चो न समुच्चयवाची पष्टयनुपजनादसत्त्वनचनाच ।

एकेनानभिवानात् प्रयोगनियमाद् गुणाश्रयणात् ॥”

वाचका, शश्वत् कुवित् प्राहे प्रगे इत्येवमादय । अनर्थसा, कर्मभिद्वा-
त्यादय । सम्भूयार्थस्य साधका, नहयै नवे नखलु मासेत्यादय । असत्त्व
इति किम् । यत्रैषा सत्त्वरूपा अनुकार्यादानर्थे वृत्तिस्तत्र मा भूत् । च समु-
च्चये । एवोऽवधारण इति । च इति समुच्चये पदपूरणादानपि । वृक्षश्च
पृथक्षश्च । नेत्र च तथैर च । वा इति निकल्पोपमादिषु । “यवैर्वा नीहिभिर्वा
यन्ते” । “मणी लोऽस्य लभ्नेते” । ह अहेति निनियोगे तिरास्त्रयायामपि ।
त्वं ह ग्राम गच्छ । अय दारण्य गच्छतु । स्य द वोदन सुङ्ग उषाध्याय
सकृतून् पाययति । रवय द रथेनयाति उपाख्याय पदानि गमयति ।
अह इति पूजायामपि । पश्य पश्यतद्देति । एव यनधारणे नियोगैऽपि ।
अहमेव स्वयमिदं वदामि । अर्थात् । इदं एते चादय पश्य, यद्योगे चम्-
नसादयो न भवन्ति । एवमिति प्रसृतप्रसामर्त्ते प्रशारेऽपि । ‘एवगादिनि

देवपौ ।' एवं कुरु । नूनमिति निश्चये वित्कौदावपि । नूनं सा ते
प्रतिवरं जरिये । नूलमस्त नोऽश्य इति । शशदिते सार्वकाल्ये सातत्या-
दावपि । शशदकरोत् । शशद् गच्छ । सूपत् कूपदिति प्रश्नितक्षर्म-
सासु । सूपदयं पठति । कूपदयं गायति । कुविदिते भूर्यर्थं योगप्रशंसा-
स्तिभावेष्वपि । कुविदङ्ग! यवमन्तः, कुवित् करोति । एवमेते सप्त एवादयः
'एवादीनामन्त' इत्यन्तेदाता भवन्ति । नेदित्यशङ्कायाम् । नेजिज्ञा-
यन्तौ नरकं पताम् । चेदिते यद्यर्थे । उपाध्यायश्वेदागच्छेद्, आरंसै
युक्तोऽधीयीय । चण् इति चेदर्थे । त्वं च गमिष्यसि, फलिष्यति नः
कामः । णकार॑ श्रण्कविद्यश्वसुकमि'ति विशेषणार्थः । कच्चित् कामप्रवे-
दने । कच्चिद् जीवति ते माता । यत्वेत्यनवकलृत्यमर्पगर्हाश्वर्येषु । नावक-
लयामि न मर्षयामि गर्हमहे आश्र्यं यत्र तत्रभवान् वृपलं याजयेदिति ।
नहेति प्रत्यारम्भे । नह भौद्यस इति । हन्तेति हर्षविपादयोः सम्प्रदानेऽपि ।
हन्त जीविता स्म । हन्त हताः पथिकर्णेहन्त्यः । इद मनुष्येभ्यो हन्त ।
माकिरिति निषेधे । रक्षामाकिर्णे अवशंस(ईश)त । नकिमित्युपमायाम् ।
मेघो नकिं वर्षति । मा माह न नज् नहि इत्येते प्रतिषेधे । मा मे भेवतु
तस्य पापम् । मा कर्णित् । छकारो माडिति विशेषणार्थः । नैकः । मृगो न
भीम इत्युपमायामपि । नज्, तत्तोऽन्यस्तरपदशस्तद्विरुद्धस्तदभाव इत्ते न-
अर्थाः, ईषदर्थे अवक्षेपैपधावपि । यथा — अनश्चिः । अब्राह्मणः । असितः ।
अमक्षिकम् । अनुदरा कन्या । अपचसि त्वं (स्व?)वृपल! । नहि नहि प्रेमा-
निमित्ते सतीति ॥

वावादयः पञ्चविंशतिरस्त्वै निपातसंज्ञा भवन्ति । वोव इत्येवार्थे ।
अशरीरं वाव संन्तम् । त्वाव इति विशेषयुक्तं वावार्थे । अयं त्वाव प्र-
शस्यते । त्वै तुवै इति विशेषे । अयं त्वै प्रकृष्टते, अयं तुवै प्रकृष्टते ।
न्वै तुवै इति वितर्के । को न्वै एवोऽमिगच्छति । को तुवै एष गच्छति ।

रै इत्यनादरे । त्वं ह रै करिष्यसि । वै इति पादपूरणे विशेषेऽपि । यो वै
शुवाप्यधीयानः । वृहस्पतिवै देवानां पुरोहितः । श्रोपद् वौषट् वयडिति
हेविस्सम्प्रदाने । अस्तु श्रोपद् । (वौषट्)वयडिन्द्राय । वडिति प्रशंसायाम् ।
यथमहाँ असि सूर्ये । वाडिति वयडर्ये । वृष्टदेवेडसुपु(?)देवेद् । पाद् प्याद्
इति प्रशंसायाम् । पाद् श्रव्यं पठति । प्याद् शीष्मं पठति । फट् विम्प्रो-
त्सारणे । हुं फट् प्रतिहतोऽसि । छंबट् इत्यन्तःकरणे अमिसुख्येऽपि । छंबट्-
संशुद्ध्या सर्वं जयति । छंबण्मुखो धावति । अथ आत् इत्येतावदर्ये । अधैनं
वृका रमसासौ अद्युः । विश्वकर्मा विमना आद् विहायाः । स्वधा स्वाहा इति
यथासहृष्टं पितृदेवतासम्प्रदानयोः । पितृम्यः स्वधा । अम्नये स्वाहा । अल-
मिति पर्याप्तिमूलपूरणवारणेषु । तम् पर्याप्त्यर्थः स्वरादिषु, भूपणार्थो गतिष्विति
वारणार्थं एवेद् गृह्णते । अलं कृत्वा । अलं वाले । रोदनेन । चनेति चिदर्थे ।
किंवृत्तात् पर एव चास्य प्रयोगः । कथन । काचन । किशन । कथश्चन ।
हि इति स्फुटार्थं हेतौ पादपूरणादावपि । को श्वसालिशो हस्तगतं द्रव्यं
परगतं कुर्याद् । अमिरिहास्ति, धूमो हि दृश्यते । यो हि दीर्घासिताक्षस्येति ॥

अथोमध्योनोभोभगोअघोहंहोहोअहोआहोउताहोहर्ही-
होहोहोयेऽत्ययेऽरेऽङ्गरेऽवेननवः ॥ १२० ॥

अथादयः पश्चिम्निश्चतिरसत्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । अथ इत्याधिका-
रानन्तर्यप्रश्नाद्यर्थो मङ्गलश्रयोजनश्च । अथ शश्वातुयासनम् । अपातो धर्म-
जिज्ञासा । नित्यः शश्वोऽथानित्य इति । ओमित्यस्यादानाम्युपगमसमा-
प्त्यर्थो मङ्गलश्रयोजनश्च । ओम् अमिमीले पुरोहितम् । ओं श्राद्धे श्वणः
क्रियताम् । ग्रह भूर्भुवस्स्वरोम् । ग्रहवाचकस्तु सत्त्ववाची स्वरादिषु ।
अयो इति प्रस्तावान्वादेशानन्तर्याद्यर्थो मङ्गलश्रयोजनश्च । अयो शरत् तेन
मदर्थमुज्जिता । अयो एनं परिवर्तय । छन्दोऽधीन्वायो व्यकरणम् इति ।
नो इति निषेधे । नो पचाति । मो भगो अयो हंहो हो अहो इनि सम्बो-
धनार्थः । मो प्राणाः । । मगो भाग्नाः । । अयो प्राणाः । ।
हंहो एहि । हो पान्थ । । अहो आगच्छ । अहो रूपमहो रूपमित्यहो
विस्मयादानपि । आहो उताहो इति नितर्के । स्थाणुरयमाहो पुरुषः ।
गौरयमुताहो गरयः । हा इनि रिपादशुभुगुप्ताम् । कन्यान्तःपुरेष दा

प्रविशति । हा श्रिये जानकि ! । हा देवदत्तम् । ही इति विषादे विस्मयै
च । शतकृत्योऽप्यधीयाना ही न विज्ञो जडा वयम् । हतविविलसितानां ही
विचिन्नो विपाकः । हे हैं हये अयीति सम्बोधनार्थः । हे देवदत्त ! । है
यज्ञदत्त ! । हये जाये ! मनसा तिष्ठ । अयि विजहीहि द्वौपगूहनम् ।
(अये इति स्मरणे ।) अये रामो दाशरथिः । अरे इत्यवक्षेपसम्बोधने । (अरे)
महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः । अङ्ग इति पूजा(यां) सम्बोधने च ।
अङ्ग स्म विद्वन् ! माणवकमध्यापय । अङ्ग कूज । इदानीं ज्ञात्यसि
जात्म ! । (रे) अरे अवे इति हीनसम्बोधने । (अ ?) रे ! नवा । अरे जायायै ।
अवे वृपल ! किं ब्रवीषि । नन्विति परमताक्षेपानुज्ञापनापृष्ठप्रतिवचनेषु ।
ननु वक्तृविशेषनिस्पृहाः । ननु जानीहि माम् । अकार्णीः कटं देवदत्त ! ।
ननु करोमि भोः ॥

शुकंसुकंनुकंनहिकमूङ्गुमुञ्जसुञ्जकंहंकिहिसत्कद्यत्त-
दिच्चित्कित्स्तिदुतवतेवतुनकः ॥ १२१ ॥

शुकमित्यादयः पञ्चविंशतिरसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । शुकमिति
शैघवे । शुकं गच्छति । सुकमित्यतिशये । सुकं शोभते । नुकमिति वितके ।
अहिनुकम् । नहिकमिति निषेधे । नहिकमस्ति ते किञ्चित् । ऊमिति स्त्रीणां
विकारवचने । ऊं नाहमिदं वेद्यि । हुमिति धिक्करण (स्मरण) भर्त्सनेषु । मुञ्ज
हुम् । हुं स त्वमसि । हुं निर्लज्जाप्सर । उन्निति वित्कंसम्बोधनपादपूर-
णेषु । क उ एति । उ उत्तिष्ठ । तद् वायुः तदु चन्द्रमाः । उ इत्यच-
प्रतिरूपकोऽप्यस्ति । अस्य त्वयं विशेषः । ऊँ इति पक्षे भवति । सुन्नि-
त्यतिशये । सुमीपुणः सखीनाम् । अकार 'उकः सुन्नित्यादौ विशे-
षणार्थः । कमित्यनर्थकः पादपूरणे । शिशिरं जीवनाय कम् । हमित्यस-
म्मतौ । हं क एवमाहुः । किमिति प्रश्नक्षेपेपदर्थातिशयेषु । किमयं स्याणुरुल
पुरुषः । किमयमपि भाष्मणः । न किमप्यस्यास्ति । किमप्येष लभते ।
द्विदारः स्तोमवचनः । न चार्दिकृत्य साम गीयते । अदित्याश्रये । कस्तद्व
वेद पददशुतम् । कदिति प्रश्ने । कद रुद्राय प्रचेतमे । यत्तदित्येतो हेत्वये ।
यद्यमर्थते । तज्जनानाति । इदित्यनर्थकः । यह्यन्तीवदागर्जिगन्ति कर्णम् ।

चिदित्यसाकल्याप्ययोपमानासम्मतिषु । किञ्चित् प्रयच्छति । न किञ्चिद्
ब्रवीति । अग्निश्चिद् भायात् । कुलभापांश्चिदाहर । किदिति म(ध्य)ण?
त्सन)पदपूरणयोः । क्षित् कितव! कदयोऽसि । किन् कैतदुपपद्यते ।
स्विदिति प्रश्ने वितर्के च । कः स्विदेकाकी चरति । अधःस्विदासीदुप-
स्विदिति प्रश्ने वितर्के च । कः स्विदेकाकी चरति । अधःस्विदासीदुप-
स्विदिति । उत इति वितर्कवादार्थप्रश्नेषु । स्थाणुरयमुत पुरुषः ।
उत शिरसा पर्वतं मिन्द्यात् । उत दण्डः पतिष्ठति । वत इति खेदानु-
उत शिरसा पर्वतं मिन्द्यात् । अहो वत महत् कष्टम् । हता वत वराकी ।
कम्पासन्तोपविस्मयामन्त्रणेषु । अहो वत वालः प्रगल्भते । क वत यास्यसि ।
एते वत जीविताः स्मः । वत वालः प्रगल्भते । क वत यास्यसि ।
इव ईपदथोपमोत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेषु । कडार इवायम् । चन्द्र इव मुखम् ।
लिघ्नतीव तमोऽङ्गानि । कथमिवैतद् भविष्यति । तु इति विशेषावधारण-
पूजाव्यावृत्तिपादपूरणेषु । मृष्टं पयो मृष्टरं तु मांसम् । आत्मादयस्तु प्र-
मेयम् । यस्तु माणवको भुड्के । त्वं तु किं करिष्यसि । आख्यास्यामि
तु । तु इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्केषु । को तु वाचमीरयत्यन्तरिक्षे ।
अकारीः कटं देवदत्त! अयं तु करोमि भोः । वृक्षस्य तु ते पुरुहूत!
वयाः । अहिनु रज्ञुर्तु ॥

यच्चकच्चनकिसुतकिलकिङ्गिलकिंस्विदुतस्विदाहोस्वि-
दहहनहवैनवैनवान्यदन्यत्रशब्दकिंविपुपशुखलुयदिनामयदु-
तप्रत्युतयदाजातुयद्यः ॥ १२३ ॥

यच्चेत्यादयः पञ्चविंशतिरमत्वे निपातमंजा भवन्ति । यच्च इत्यनव-
क्लृप्त्यमर्पगर्हाश्चर्येषु । नावकल्यामि न मर्पयामि गर्हामहे आश्वर्यं यच्च
तप्रमान् वृपलं याजयेत् । कच्चनेति कच्चिदर्थे । सर्वे । कच्चन कुरु-
त्यसि । किसुत किपुनर्थे । प्राकृतोऽपि पुमान् नावमन्तर्यः, किसुत राजा ।
किलेत्यागमारुचिन्यकरणेषु । जवान कंसं किल । (एवं किल) केच्चिद्
किलेत्यागमारुचिन्यकरणेषु । जवान कंसं किल । (एवं किल) केच्चिद्
वदन्ति । अयं किल योत्स्यते । किङ्गिलेति ओधाश्रद्धयोः । न मर्पयामि न
अद्येति किङ्गिल तप्रमान् वृपलं याजयिष्यति । किंस्विद् उतस्विद् आहो-
स्विदिति वितर्कार्याः । स्थाणुरयं किंस्वित् पुरुषः । स्थाणुरयमुतस्वित् पुरुषः ।
स्विदिति वितर्कार्याः । स्थाणुरयं किंस्वित् पुरुषः । अद्येति विस्मये विपादे च । अद्यह महतां
स्थाणुरयमाहोस्वित् पुरुषः । अद्येति विस्मये विपादे च । अद्यह महतां

निस्सीमानश्चरित्रिविभूतयः । अहह कष्टपण्डितता विधेः । नहवै निष्ठित-
निषेधावधारणे । नहवै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरुपहतिरस्ति । नवै इति
निषेधावधारणविशेषनिषेधयोः । नवै ल्लैणानि सख्यानि सन्ति । नवा उ एत-
निष्ठियसे न रिष्यसि । नवेति निषेदे । नवा कुर्यात् । अन्यदित्यन्यार्थे । देव-
दत्त आयातोऽन्यच्च यज्ञदत्तः । अन्यत्रेति वर्जने । पतितां न विभृयादन्यत्र
मातुः । शविति प्रतिश्रहणे । शप्तकरोति । अथकिमित्यभ्युपगमे । देवदत्त !
गच्छसि, अथकिम् । विपु इति सर्वतोभावं । विपु अव्रतीति विष्वक् ।
पशु इति सम्यगर्थे । लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः । खल्विति निषेध-
वाक्यालङ्कारयोः । खलु कृत्वा । अथो खल्वाहुः । यदिनामेति प्रकृतान्य-
थात्वे । विप्रोऽसि यदिनाम मूर्खः । यदुतेति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया
वाच्यो यदुतेहाराम्यताम् । प्रत्युतेत्युक्त्वैपरीत्ये । च दोषः पुनरुक्तोऽपि
प्रत्युतेयमलङ्किया । यदेति हेतौ । यदा जनैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे । जा-
त्विति कदाचिदर्थे । न जातु कामः कामानामुपमोगेन शाम्यति । यदीति
पक्षान्तरे । यदि शमः, किं तपसेति ॥

यथाकथाच्यथातथापुत्रघपुरायावत्तावद्विष्टयामर्या-
मनामस्मेतिहसहामासमंसत्रासाकंसार्धमीमास्सीमामितयः
॥ १२४ ॥

यथाकथाचेत्यादयः पञ्चविंशतिरसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । यथा-
कथाचेत्यनादरे । यथाकथाच दीयते । यथेति योग्यतावीप्सापदार्थानति-
वृत्तिसाद्वयेषु । यथाभिरूपम् । यथावृद्धम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः ।
तयोति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसाद्वयेषु । देवदत्तो ब्रजतु तथा यज्ञदत्तः ।
तथेति स प्रतिज्ञाय । तथाहि तै शीलमुदारदर्शनै ॥ इदमपि तथा । पुदिति
कुरमायाम् । पुत्र गलतीति पुद्गलः । धेति पादपूरणे । आ धा येऽप्मिमिन्दते ।
'ऋचि तु नु घे'त्यादिना छान्दसं दीर्घत्वम् । प्रुरेति मविष्वदासत्तिभूतविप्र-
कर्पयोः । अर्थात् माणवक । पुरा विद्येतते विषुत् । नटेन स्म पुरावीयते ।
पुराननः पुरुषः । यावदिति साकल्यक्रमावधारणावधिषु क्ललावधावपि ।
यावद् दत्तं तावद् भुक्तम् । यावद्भग्नं माद्यणानामन्त्रयस्व । पाट्ठीपुत्रं यावद्
वृष्टो देवः । यावद् गिरः खे मरुनां चरन्ति । तावदिति साकल्यक्रमावधिषु

यावद् दत्तं तावद् भुक्तम् । त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयम् । तावदधीष्य
यावद् वुद्ध्यसे । दिष्ट्येत्यानन्दे । दिष्ट्या वर्धस्व । मर्या इति सीमवन्वने ।
मर्या आर्दयते इति मर्यादा । आम इत्यानुगुण्ये । गच्छ ग्रामम्, आम
गच्छामि । नामेति प्रामाण्यसम्मावनाक्रोधाभुपगमकुत्सनेषु । हिमालयो
नाम नगाधिराजः । कथं नाम समेप्यसि । को नाम मामधिक्षिपति । एवं
नामेतत् । को नामायं सवितुरुदयः स्मेति (अतिति) वान्यपूरणे च ।
इति स्मोपाध्यायः कथयति । अङ्ग स्म विद्वन् ! माणवकमध्यापय । इतिह
ओकप्रवादागमयोः । इतिहाकरोद् । इतिह स्माह भगवान् । यह अमा समं
सत्रा साकं सार्धमित्येते क्रियादियोगे । पुत्रेण सहाधीते । पुत्रेण सह प-
ण्डितः । पुत्रेण सह धनवान् । एवममा समं सत्रा साकं सार्धमिति । ईमित्य-
नर्थकः पादपूरणे । का ईमरे पिण्डिला । आः इति पीडाकोययोः । आः
कष्टं वर्तते । आः एषामपि क्षिपति । सीमिति र्वतोभावे । प्रसीमादित्या
अमृजन् । आमिति प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं मां ब्रवीपि । आं चिरस्य
प्रतिशुद्धोऽस्मि । इतिशब्दो वहर्थः । इति स्म व्रह्मवादिनो वदन्ति । कचिद्
व्यवस्थाप्याम् । 'ज्वलितिकसन्तेभ्योणः' । क्वचित् प्रकारे । गौरश्वः पुरुषो
हस्तीति । क्वचिद्देतौ । हन्तीति एलायते । क्वचित् पदार्थविषयसे ।
गौरित्यमाह । क्वचिद्विकारार्थे । अयेत्यवं वर्तते । क्वचिच्छब्दस्वरूप-
व्यापारकथने । गुणवृद्धी इत्येव ये गुणवृद्धी । क्वचिच्छब्दप्रादुर्भावे ।
इति पाणिनिः । क्वचिद् विवक्षानियसे । तदस्यास्त्यस्मिन्निति भतुए । क्व-
चित् परिसमाप्तौ । पृथिव्यादयो नवेति । क्वचिदर्थवतः शब्दमागस्य व्य-
वच्छेदकत्वे । अथ गांत्यिन कः शब्द इति । क्वचिद् वास्यार्थस्य कर्मभा-
वावयोत्कत्वे । इह पश्यामः कर्मणि द्विवचनवहुवचनान्युदाहियन्ति इति ।
क्वचित् प्रकृतपरामर्शे । इत्युक्तवन्तं परिभ्य दोर्याम् । क्वचिद् वक्ष्य-
माणपरामर्शे । विनिश्चितार्थमिति वाचमाददे । उपलक्षणं चैतत्त्वादीनार्थ-
कथनम्, अनेकार्थत्वात् ॥

अहं शुभं कृतं पर्याप्तं येन तेन चिरेणान्तरेण ते मे
चिरायाह्नाय चिरादकस्माच्चिरस्यान्योन्यस्य मैकपदेऽप्ये प्रगे
प्राहे हेतौ रात्रौ वेलायां मात्रायामित्यादयः सुप्रतिलिपः
॥ २२४ ॥

अहमित्यादयः पश्चविंशतिरसत्वे सुवन्तप्रतिरूपा निपातसंज्ञा भवन्ति । अहमित्यहङ्कारे । अहंयुः । शुभामेति कल्याणे । शुभंयुः । कृतमिति निवारणनिषेधयोः । वत्स ! कृतं साहसेन । कृतं पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना । पर्यासमिति सामर्थ्याऽप्युपर्याप्तिः । वाणं न किञ्चिलम्ब्यते । ते इति त्वयार्थे । श्रुतं ते राजशार्दूल । । मे मयार्थे । श्रुतं मे भरतर्थम् ! । चिराचेति चिरणतुत्यार्थः । (चिराय निर्धनो भूत्वा ।) अहायेति शीघ्रे । अहाय सा नियमजं झममुत्सर्ज । चिरादिति चिरायार्थे । चिरादागतोऽसि । अकस्मादित्यतक्तिरूपनते । किमित्यकस्मात् कुप्यसि । चिरस्येति चिरादर्थे । चिरस्य याथर्थ्यमलम्भिदिग्गजैः । अन्योन्यस्येति परस्परार्थे । अन्योन्यस्य स्मरति । ममेति प्रत्यगात्मसम्बन्धे । ममेत्यस्य भावो ममत्वम् । एकपदे इत्यकस्मादर्थे । सर्वमेकपदे न एम् । अग्रे इति पुरस्तादर्थे । (अग्रेसरः ।) प्रगे इति प्रातरर्थे । प्रगेऽमी च प्रयुध्यन्ते । प्राह्णे इत्यहः प्रारम्भे । प्राह्णे गच्छति । हेताविति निमित्तार्थे । हेतौ हृष्टति । रात्रविति निशायामर्थे । रात्रौ चर । वेलायामिति कालपरिमाणे । वेलायां चरः । मात्रायामित्यत्परिमाणे । मात्रायां भोजक इति । ते एतेऽहंप्रभृतयोऽयथाक्तमं प्रथमादिसुच्चिमत्यन्तप्रतिरूपकाः ॥

अस्ति नास्त्यस्यस्मि विद्यते भवत्येहि ब्रूहि मन्ये शङ्कऽस्तु भवतु पूर्यते स्यादासाह वर्तते नवर्तते याति नयाति पश्य पश्यतादङ्कादङ्कात इत्यस्तिङ्कप्रतिरूपाः ॥ १२५ ॥

अस्तिप्रभृतयः पश्चविंशतिरसत्वे तिङ्कप्रतिरूपा निपातसंज्ञा भवन्ति । अस्तीति सत्तायाम् । अस्तिद्विरा ग्राहणी । नास्तीति तवत्यनीके । नास्तिकः । असीति युध्मदर्थानुकादे । कास्यरण्ये प्रताम्यसि । अस्मीत्यस्मदर्थानुयादे । चन्द्रग्रहणेन (विना नास्मि) रमे । विद्यते भवति इत्येतावस्त्यर्थे । विषते नाम भवति नाम तवभवान् वृषलं याजीयम्बति । एहि इति प्रहासा(र्थे ? दी) । एहि मन्ये रथेन यास्यसि । एहि न त्वया सह जलपिप्यामि ।

* ध५ 'र्थारपणे । रथेव परं गम् । गवांगिराम्बद्येन । येन तेनेति देतो । वित्त गिरुद्वारा देन गूचा, रिका, रु । नदी रेन जगाम । चिरेणेनि कालभूयस्वे । चिरेण नित्रभूमती युद्धा इनपेत्यतः । अन्नारेतेति गायविनर्थयोः । गृजात्मपूर्वामलमन्तर्मुख रिषत्यत्त्वामरदेवैषं शः । अन्नारेण इवेतावदेहितम् ।

मूर्हीति प्रैपादौ । अग्ने अनुग्रहि । मन्ये शङ्के इति वित्तके । मन्ये भार्ताण्ड-
गृद्याणि पद्मान्सुद्धर्त्तमुत्सुकः । शङ्के शशाङ्कोऽयमिति । अस्तु मन्तु पूर्यत इति
निषेधे । अस्तु शास्त्रा । मन्तु भक्त्या । पूर्यते प्रणामेन । स्यादित्यनेकान्ते
पक्षान्तरसम्भावनादावपि । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च ।
स्यान्मतम् । आसेति वमूवार्थे । लावण्य उत्साध इवास यत्नः । अहेत्यु-
वाचार्थे । अथाह वर्णी निदितो महेश्वरः । वर्तत इति सोल्लुण्ठनाङ्गसवरणे ।
वन्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते । नवर्तत इत्यमङ्गलप्रति-
षेधे । नवर्तते समराभिमुखे पत्यानश्चुनिपातः । यातीति शम्यत इत्यर्थे । इदं
मे कर्तुं (का?) याति । नयातीति न शक्यत इत्यर्थे । इद मे कर्तुं नयाति ।
पश्य पश्यतेत्येतौ प्रत्येक पूजाश्रव्ययोः । पश्य माणवको भुङ्के । पश्य शिशुरपि
विद्वान् । पश्यत माणवको भुङ्के । पश्यत शिशुरपि विद्वान् । आदहेत्युपकम-
हिंसाकुत्सनेषु । आदह मक्तस्य भोजनाय । आदहारीन् पुरन्दर । । कुर्वादह
यदि करिष्यसि । आदङ्क आतङ्क इत्येतौ कुत्साविनाशयोः । (आदङ्क)
आतङ्क क्षीरं दधिभन्नाय । आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥

अप्रतिरूपादयश्च ॥ १२६ ॥

अप्रतिरूपादयोऽमत्ये निपातसज्जा भवन्ति । एते च सम्बोधनमत्सन-
पूरणतन्त्रप्रतिषेधादिषु यद्यासम्मर्त भवन्ति । अ अपेहि । आ एव तु मन्यमे ।
इ इन्द्रं पश्य । ई ईद्या. संसार । उ उत्तिष्ठ । ऊ ऊरे वीज वपसि । ए
इतो भव । ओ ओ श्रावय । ऋ कृ लृ लृ ऐ वा इत्येते भन्वस्त्रोमदर्दो
शास्त्रान्तरेषु च सम्भवन्ति । आदिग्रहणात् रु रु गु गु गु इत्यादयोऽन्येऽपि
भवन्ति ॥

प्रपरापनमन्वर्थनिर्दुर्ब्याद्यन्यथिप्रतिपर्युपात्यपिसृद्भयः
॥ १२७ ॥

प्रादयो निश्चिरमत्त्वे निपातसज्जा भवन्ति । प्रणमन् । पगागरः ।
अपमन्यम् । सद्गृहम् । अनुकूलम् । अपक्षारम् । निर्मशिकम् । दुष्कूलम् ।
निश्चाल । आकडारः । नितगम् । आपिमि । प्रतिरूपः । शनादापरि ।
उपहुम्भम् । अनिनैमृकम् । अपि कुपान् । गुनङ्गः । उन्नः । अनिः ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १२८ ॥

ग्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रगति । परिणायकः । क्रियायोग इति किम् । प्रगतो नायकोऽस्मादसौ प्रतायको देशः । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति पूर्वपदश्वकृतिस्वरेण निपातस्वरः सिद्धो भवति । तत्रो पसर्गाश्वतुर्धा भवन्ति —

“धात्वर्थं वाधते कश्चित् कश्चित् तमनुवर्तते ।
तमेव विशिनष्टवन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते ॥”

वाधते यथा प्रतिष्ठते । तमनुवर्तते यथा अधीते । तमेव विशिनष्टवन्यो यथा प्र(पै भ)वति । अनर्थको यथा विजयते । एषां च पञ्चम्यः प्रायेण प्रयोगे भवति । यथा आहरति । व्याहरति । अभिव्याहरति । समभिव्याहरति ।

अथेषां यथाययमर्याः कथ्यन्ते । तत्र प्रशब्द आदिकर्मनर्मजन्मो-
परमैश्वर्योदार्यप्रकर्पापकर्पाविर्भावतिरोभावभूषणदूपणोपसरावसरवियोगनि-
योगप्रकथनोपयोगसेवासाहस्रशुद्धिसमृद्धिदर्शनानवधानविरचनावञ्चनपर्या-
प्तिशक्तिसंज्ञासन्यासहिंसार्थवैपरीत्यादिषु । तत्रादिकर्मणि प्रक्रमते । नर्मणि
प्रहसति । जन्मनि हिमवतो गङ्गा प्रभवति । उपरमे प्रभाता रजनी । ऐ-
श्वर्ये क न प्रभविष्णवः प्रभवन्ति । औदार्ये प्रतपति । प्रकर्षे प्रगल्भते ।
अष्टकर्षे ग्राश्वाति । आविर्भावे प्रकाशते । तिरोभावे प्रलीयते । भूषणे कन्यां
प्रसाधयति । दूपणे वहु प्रलपति । उपसरे पुरोवात आशाः प्रयापयति ।
अवसरे प्रस्तावे पदिति । वियोगे वसन्ते प्रवसति । नियोगे प्रयुक्ते ।
प्रकथने शिष्यम्यः प्रव(सति १ क्ति) । उपयोगे शतं प्रकुरुते । सेवायां गणकान्
प्रकुरुते । साहसे परदारान् प्रकुरुते । शुद्धौ मुनीनां मन इव पयः प्रसी-
दति । समृद्धौ प्रचीयते । दर्शने प्रेक्षते । अनवधाने प्रभावति । विरचनायां
प्रष्टाति । घञ्चने प्रतारयति । पर्यासौ जपनेऽस्या वासो न प्रभवति ।
शक्तौ सन्तापाय प्रभवति । संज्ञायां प्रयुक्त्यते । सन्यासे प्रवजति ।
हिंसायां प्रदरति । अर्थवैपरीत्ये प्रतिष्ठते ।

पराशन्दो वधप्रमर्शनप्रतिषेधाप्रसहनविक्रमोपरमनिभिगमानाभिमुख्य-
न्यमनाभिमवनिरसननिर्येदाशुच्याप्त्याश्वपसरणप्रापणापद्धानादिषु । तत्र
वधे पराशन्ति । प्रमर्शने परामृशति । प्रतिषेधे पराक्षिपति । अप्रसहने अ-
च्यनात् पराजयते । विक्रमे पराक्रामति । उपरमे परैति । अनभिगमे परा-

गच्छति । अनाभिमुस्ये परावर्तते । न्यग्भवने तेऽसुरा हैलयो हैलय इति
वदन्तः परावभूवः । अभिमवे परान् पराभवति । निरसने पराकरोति ।
निर्वेदे पराभवः शेते । आशुप्राप्तौ परापतति । आश्वपसरणे पलायते । प्रापणे
परायति । अपहाने पराहयतीति ॥

अपशब्दे व्यपायोद्वापहर्पानुत्कर्पदोपदूपणेप्साहासोल्वासाविष्कारवा-
रणः यक्षरणनिहृवान्यथात्वद्रोहदुरभिसन्धिव्याधिव्यावृत्तिमुक्तिप्रतिदानस्ते-
यव्याजपूजार्थवैपरीत्यादिपु । तत्र व्यपाये अपैति । उद्वापे अपनयति । हर्षे
अपस्तिकरते वृपभो हृष्टः । अनुत्कर्पे अपकृष्टते । दोषे अपमापते । दूपणे
अपवदति । ईप्सायाम् अपेक्षते । हासे अपचीयते । उत्प्रासे अपहसति ।
आविष्कारे अपावृणोति । वारणे अपकरोति । न्यक्षरणे अपक्षिपति । निहृवे
अपज्ञानीते । अन्यथात्वे व्यपवर्तते । द्रेष्टे अपरुय(ति ? ते) । दुरभिसन्धी
अपव्यायति । व्याधौ अपस्मरति । व्यावृत्तौ अपोहते । मुक्तौ अपवृज्यने ।
प्रतिदाने अपमयते । स्तेये ॥

संशब्दः सम्यक्त्वसद्ग्रहसहभावममन्ताद्वावसम्भवसम्बन्धसन्त्रिधि-
समृद्धिक्रोधकूजनाजिसम्भ्रमसहननवाचिकाविरचनाविमोहमोहनसंस्कारानु-
कारसद्वरणसंस्मृतिप्रतिज्ञामंजपनपरिचयपरिचरणविगणननिमश्चेदोग-
त्यागनियमनक्रियापवर्गादिपु । तत्र सम्यस्त्वे सम्प्रेक्षते । मद्ग्रहे समाह-
रति । सहमावे सम्प्रव(द)न्ते । समन्ताद्वये सम्पतति । सम्भवे सम्भवति ।
सम्धन्ये संयुज्यते । सद्विधौ सद्विकृष्टते । समृद्धौ सम्पदते । क्रोधे संर-
भते । कूजने सद्वकीडन्ति शक्तानि । आजौ सद्ग्रामयते । सम्प्रमे
सन्त्वरते । संहनने सन्दधाति । वाचिके सन्दिशति । विरचनायां संजि-
श्चिशते । विमोहे संयोते । मोहने मंभुडके । संस्कारे मंस्कुरते । अनुकारे
सदाशते । मद्वरे सम्भिदने । संवरणे मन्त्रियते । मंमृतौ मद्वत्पते । प्रति-
ज्ञायां सक्षिरते । संज्ञपने संहरति । परिचये मंस्तौति । परिचरणे समेतते ।
विगणते सज्जधानि । विमर्शे संष्टुच्छते । उद्योगे मंयनते । त्योगे मन्त्य-
रयति । नियमने संयच्छते । क्रियाद्वये यमापयतीति ॥

अनुशब्दः मद्यश्चाद्वर्यैयानमतिजानमान्त्वनमेयामाद्याचारणा
लोचनप्रभमार्गणानुस्त्यानुपूर्वसत्त्वमात्म्येच्छेषकारप्रोम्यादनपव्याप्ताप्र-

साधनवासनान्वयनिदेशादिपु । तत्र सहाये अनुचरति । पश्चादर्थे अनुसरति । दयायाम् अनुकम्पते । अनुमतौ अनुमोदते । ज्ञाने अनुभवति । सान्त्वने अनुनयति । सेवायाम् अनुजीवति । सादर्श्ये अनुकरोति । आचरणे अनुतिष्ठति । आलोचने अन्वीक्षते । प्रश्ने अनुयुज्ञे । मार्गणे अन्वेषयति । आनुकूल्ये अनुवर्तते । आनुपूर्व्ये अनुक्रामति । आसक्तौ अनुरज्यते । सातत्ये अनुवधाति । इच्छायाम् अनुसृत्यते । उपकारे अनुगृह्णाति । प्रोत्साहने होत्रे अनुगृणाति । पश्चात्तपे अनुशेते । प्रसाधने अनुलिम्पति । वासनायाम् अनुसृत्यते । अन्वये अनुपज्यते । निदेशे अनुशास्तीति ॥

अवशब्दोऽववोधोद्वोधक्रोधसरोधावष्टम्बवेष्टनालङ्घारनिगरण-
न्यग्भावभोजनादानावज्ञा(नाज्ञाप)नाधोयानश्चद्वानकल्पस्तप्रणिधानप्रति-
विधानधर्षणावध्वंसनावसादनोपक्षेमसेप्रस्तावप्रहासहासप्रसारणसंहरणाव-
दानदर्शनादिपु । तत्राववोधे अवगच्छति । उद्वोधे अवचष्टे^१ । संरोधे अवरु-
णद्वि । अवष्टम्भे अवष्टम्भते । वेष्टने अवनह्यते । आलङ्घने अवष्टम्भाति ।
अलङ्घारे अवतंसयति । निगरणे अवगिरते । न्यग्भावे अवाच्चति । भोजने
अवच्छणति । आदाने अवचिनोति । अवज्ञाने अवमन्यते । आज्ञापने अव-
सृजति । अयोयाने अवरोहनि । श्रद्धाने अवकल्पते । कल्पसे अवक्रीणीते ।
रस्तायाम् अवलिम्पति । प्रणिधाने अवधते । प्रतिविधाने अवेक्षते । धर्षणे
अवकल्पति । अवध्वंसने अवचूर्णयति । अवसादने अवहान्ति । उपक्षेषे
अवशूहति । सेवायाम् अवसज्जयते । प्रस्तावे अवसरति । प्रहासे अवहैल-
यति । हासे अवसीदति । प्रसारणे अवतनोति । संहरणे अवगारो वलानाम् ।
अवदाने श्रुवेषावयवनि । दर्शने अवलोकते इति ॥

निरशब्दो निश्चयाभिश्रयणशक्त्युत्तिनिर्गमा विष्करणपृथक्करणवहि-
ष्करणान्वाद्यानप्रत्यार्यानेष्ट्येष्ट्यार्यान्विष्करणपृथक्करणवहि-
प्रतिविधानप्रदेशकालस्योपभोगशान्तिसुखावाप्त्यादिपु । तत्र निश्चये निर्ण-
यति । अधिश्रयणं सौर्यं चह निर्वपति । शक्तौ निर्वहति । उत्पत्तौ निष्पद्यते ।
निर्गमे निर्याति । आविष्करणे निर्वारयति^२ । वहिष्करणे निर्हरति । अन्वा-
स्त्याने निर्दिशति । प्रत्याद्याने निरस्यति । ईपदर्थे निष्पत्ति । भूशाये

* १३: ३० श्लोक २३४। † १३: ३० ईष्वरण ददात् जं देवम्

निष्पचनि । ग्रिधिदत्तारां निष्कृपति । निरस्ते निष्ठीपति । निरत्वे नि-
स्तहते । प्रयन्ते निरीश्वते । पीडावा निस्तनति । प्रतिक्षिवा निर्की-
णति । अग्रहे निर्वानि । वेदे निर्विद्यते । कास्त्व्ये निर्मूलपति । उ-
पमोगे निर्विशनि । शान्तां प्रदीपो निर्वानि । सुखावासो निर्वृणोत्तीति ॥

दुरश्वनः

दुर्खन किरते
दुष्कर दुष्यान । निर्दुर्ग्रहणान् नियदुम् इत्यतावपि तत्वेष्य गृह्णते ।
तेन निया दुर्यापिनि इत्यस्यासिद्धत्वाद् 'उपर्मर्गस्यावती' इति इत्य-
न भवनि । निष्पत्तीनि 'निस्तनपतावनास्यावाम' इति पत्व भवति ॥

विश्वदो (विश्व)विश्वपतिविश्वावयवत्वासन्यतिकरत्यनि-
हागविक्तारांपरमस्यानमोजनामुद्वन्नार्थवर्गीयप्रत्ययपर्वावपगृह्णतिप्रतिक्षिन्य-
प्रकाशनंपत्तेष्यपरमसागणमीमामोद्विमोह(विमनि,संग्रहणत्वंचण्डवदग्व्यक्षी-
हावियाकालहरा गणयपरिणामपर्वाग्नेदनिद्रांच्छद्दूरायांगायांगनिश्चामना-
श्वर्यार्थविश्वाविश्वद(न)विनाशनान्वान्वयथामग्नेदावदर्शनादिषु । तत्र
विश्वेषे विश्वते । विश्वेषे विश्वतिपत्तेन । आसी विश्वति । विनिमये
विक्षीणति । अवयवे विश्वस्ति । अव्यासे विश्वति । अविश्वर व्यति
पत्ति । अविश्वर अविश्वति । विश्वांगे विश्वतुते । उपगमे विश्वास्यति ।
व्यासे अविश्वति । भास्त्रते विश्वति । व्रामद्वते विश्वति । अर्थवैपरी-
त्ये विश्वते । अव्यये विश्वति । पर्याये विश्वते । परावृत्तां व्यासते । प्र-
त्ये विश्वते । अव्यये विश्वति । पर्याये विश्वते । वरावृत्तां व्यासते । प्र-
त्ये विश्वते । अव्यये विश्वति । विश्वांगे विश्वते । उद्दे विश्वति ।
श्वते । प्रसागां वाददाति । मीमाम्यावा विश्वायते । उद्दे विश्वति ।
(वि)मोहे विश्वास्यति । विश्वता विश्वते । विंगे विश्वाद्वि । उष्ट्रते विश्व-
जते । चेष्टाया व्याप्रियते । उद्दव्यं उद्दव्यते । श्वाया विश्वति । वि-
याया विश्वति । राज्याणे विश्वते । पागते विश्वति । विश्वाने
विश्वते । एस्त्रेष्टं विश्वति । विद्वांच्छद्दे विश्वते । द्वे विश्वहृष्टते ।

उद्योगे व्यवस्थति । अयोगे व्यतिरिच्यते । निशामने विज्ञापयति । आश्र्ये विस्मयते । श्रौर्ये विक्षामति । शिक्षायां विनयते । विशब्दने व्याहरति । विनशो विपद्यते । नानात्मे विकल्पते । अन्यथात्मे व्यभिचरति । रचनायां विरचयति । दोने वितरति । दर्शने विलोक्यतीति ॥

आदृशब्द आभिमुख्यालेख्याक्रमणकरणग्रहणधर्षणाक्षेपणशापपवन-
वाञ्छानिषेधस्पर्धानमनुबन्धवधा दिविधिविस्तम्भारम्भसम्भ्रमाभ्यवहारस्नानसं-
स्थानसम्प्रदायदर्शनविमर्शविज्ञानाज्ञापनपारतन्त्र्यत्यागवृत्त्यावृत्तिप्राप्तिश्रि-
वविस्ताराचरणाहानायानस्थानोपस्थानातङ्कथमोपरमवचनसञ्चयनियोगनै-
कल्योक्तकण्ठाकालहरणावपृभसम्भापणभूपणादिपु । तत्राभिमुख्ये आगच्छति ।
आलेख्ये चित्रमालिखति । आक्रमणे आक्रमन्ते ज्योतीपि । करणे आव-
हति । ग्रहणे आदते । धर्षणे आस्कन्तरति । आक्षेपणे आलिङ्गनि । शारे
आक्रोशति । पदने आधते । वाञ्छायाम् आशास्ते । निषेधे आक्षिपति ।
सर्वध्याम् आहयते । आनमने आवर्जयति* । वधे आलभते । आदि
विवौ आक्रियते । विस्तम्भे आश्रसिति । आरम्भे आरभते । सम्भ्रमे आ-
गृह्णाति । अभ्यवहारे आस्वादयति । स्नाने आप्लवते । संस्थाने आक्रियते ।
सम्प्रदाये आमनति । दर्शने आलोकते । विमर्शे आलोचयति । विज्ञाने
आभासने । आज्ञापने अदिशति । पारतन्त्र्ये आयतते । त्यागे आपृच्छते ।
वृत्तौ अजीवति । आवृत्तौ आग्रेडयति । प्राप्तौ आपद्यते । प्रतिश्रवे
आशृणोति । विस्तारे आयच्छते । आवरणे आस्तृणति । आहाने आ-
कारयति । आध्याने आनन्द्यति । स्थाने आश्रयति । उपस्थाने आराधयति ।
आतङ्के आशङ्कते । श्रमे आयस्यति । उत्तरमे आरमति । वचने आचषे ।
सञ्चये गोमयान्याचिनोति । नियोगे आयुज्यते । नैक्ष्ये आसीदति ।
उत्कण्ठायाम् आनुते सृगालः । कालहरणे आगमयस्व तावत् । अवपृम्भे
आलम्बते । सम्भापणे आभापते । भूपणे आकल्पयतीति ॥

नितिष्ठति । स्वापे निद्राति । स्वभावे निमृजति । परिभ्रे निष्टुल्यते । व्यावृत्तौ निवर्तते । अपस्थाने निवसति । कथने निवेदयति । नियोगे निमन्त्रयति । निगमने निगच्छति । आधाने निषिद्धति । निशामने निशाम्यति । सयमने नियच्छति । तेजने निशातयनि । उदाहरणे निदर्शयति । वारणे निषेधयति । कारणे निदत्ते । उपेशने निरीदति राशीकरणे निचिनोति । दर्शने निव्यायति । निमाने निमिमीति । नेपुणे निष्णान्ति । ग्रसने निगरति । हिंसाया निहन्ति । अपनयने निकृत्तति । पितृप्रियाया निवपति । अक्षिकर्मणि निमीलति । दग्धिकाया निरूपयति । रतोत्सवे निचुम्नति । अपवादे निदिशति । साहृदये निकाशते इति ॥

अधिशब्द आधिकाविपत्योपरिभानप्रस्तानसहाभिधानोर्ध्वयानज्ञानापस्थानप्रेरणारापणाटगीकारात्याकारसपत्नीलभपाकारम्भप्रसहनवुभुत्सादिपु । तत्राधिक्ये अयाहरति । आधिपत्य अवितिष्ठति । उपरिभावे अधिशेते । प्रस्तामे अधिक्रियते । सहाभिधान अधीने । ऊर्ध्वयने अधिरोहति । ज्ञाने अधिगच्छति । अपस्थाने अविवस्ति । प्रेरणे अध्येपयति । आरोपणे अध्यस्थति । अहर्गीकारे अविकरोति । अत्वाकारे अधिक्षिपति । सपत्नीत्वामे अविविन्दति । पाकारम्भे अधिश्रयति । प्रमहने अधिकुरुते । बुमुत्सायान् अव्यपस्थतीति ॥

प्रतिशब्द पादप्राप्तितुष्टिमेवानिवारणन्यर्तीकाविष्करणकालहरणनिष्यनिष्कर्पज्ञानानुमन्यानानुमत्यभिमतिप्रीत्वानिनाभानमद्वाहानीकारविनिमयत्यावत्तिषुनराधात्तिष्परित्यापिष्परिनिद्रत्वावक्षणप्रक्षपसङ्केपम्पर्वासादश्यमथवाम्यवहारोत्तरादानयत्नादिपु । तत्र पादप्राप्तो प्रतितिष्ठति । तुष्टिप्रतिनन्दति । सेवाया प्रतिश्रव्यति । निरागणे प्रतिपथति । नर्तीकाविष्करणप्रायुपारम्भते । काटन्तरे प्रतीयते । निष्प्रय प्रायुपुरुष । (निष्प्रे) प्रतिकृत्यै । उत्तरे प्रतिपत्ति । ज्ञाने प्रतिपत्ति । अनुमन्याने प्रत्यभिनानाति । अनुमता प्रत्येति । अभिमा प्रतिभाति । प्रायादाने हाते प्रतिगृणाति । अनुमता प्रतिभाति । गृहे प्रतिनानीते । नीकारे प्रतिष्टुताति । अविनाभावे प्रतिभाति । गृहे प्रतिनानीति । पुनर्गृहा प्रतुजनीवति । विनिमये प्रतिददाति । व्याउत्ता प्रत्यग्गति । पुनर्गृहा प्रतुजनीवति । विनिमये प्रत्यवत्तिष्ठत । विन प्रत्यवत्ते । विनिद्रा प्रानतुयत । विक्षणे प्रतिपत्ति । विष्प्रे प्रतिपत्ति । विष्पे पन्यात्गति । विष्पाया प्रतिगति । मात्रेये प्रतिपत्ति । विष्पे प्रतिगृणाति । वभवदार प्रत्यवस्थति । उत्तरे प्रतिकृते । अदाने प्रतिष्टुताति । यत्ने प्रतिविभत्ते इति ॥

परिदावदः परितोभावव्यवस्थाविवाहविनिमयविनि॒(नि॒?) नर्तवर्जनन्य-
क्षारनिन्दानर्मानिवमनविज्ञानपरिज्ञानालिङ्गनानुशोचननिर्गमापवर्तनविस्तार-
वेष्टनाकोटनकमान्धोदानसम्प्रदानपर्याक्षियावशेषेयमूषणसेवास्वीकारसंन्या-
ससामर्थ्यसाङ्गत्यलाघवादिषु । तत्र परितोभावे परिभ्राम्यति । व्यवस्थायां
परिभापते । विवाहे परिणयति । विनिमये परिवर्तते । विवर्ते परिणमते ।
वर्जने परिहरति । न्यकारे परिभवति । निन्दायां परिवदति । नर्मणि
परिहसति । निवसने परिधत्ते । विज्ञाने परिच्छिन्नति । परिज्ञाने परीक्षते ।
आलिङ्गने परिभते । अनुशोचने परिदेवयति । निर्गमे परिवहति । अपव-
र्तने पर्यस्यति । विस्तारे परिणाम्यति वेष्टने परिवृण्णोति । अकोटने परि-
वासयति । क्रमे परिपटति । अन्वादाने परिवेष्टि । सम्प्रदाने पर्युक्षति ।
स्पर्शे परिमृशति । क्षियायां परिविन्दति अवशेषणे परिशिनष्टि । भूषणे
परिष्करोति । सेवाया परिचरति । स्वाकरो परिगृह्णति । सन्न्यासे परिव्रजति ।
सामर्थ्ये पर्याप्तोति । साङ्गत्ये परिचिनोति । लाघवे परिष्वते इति ॥

उपशब्दः सामीप्यसात्म्यानुकूल्यसेवारम्भाराधनोपस्थानोपप्रदानप्र-
जनसामर्थ्यप्रार्थनप्रस्ताव गवज्ञाविज्ञानालिङ्गनाहीकारोपालिङ्गवचनाचमन-
चहसोजनाभोजनोपभोगभेदनासनौदासीन्यदाक्षिण्यक्षैष्यशिक्षासादश्यानु-
भ्रहग्रहणगर्हणालक्षारापकरकर्मधारणवृद्धिवलिङ्गनोपधानौद्वृत्ययत्यज्ञक-
र्माचर्यकृष्णप्रयुक्तिसन्त्वनसन्त्पन्नच्छायोपन्थनविनाशन्यानृत्यजीववि-
वाहादिषु । तत्र सामीप्ये उपसर्पति । सात्म्ये कस्य न क्षीरमुपशेते । अनु-
कूल्ये उपसीदति । सेवायाम् उपास्ते । आरम्भे उपक्रमते । आराधने सा-
विज्ञा सूर्यमुपतिष्ठते । उपस्थाने महामन्त्रानुपनिष्ठते । उपप्रदाने उपचरति ।
प्रजने उपसर्या गौ । सामर्थ्ये उपकल्पते । प्रार्थने उपचाचते । प्रस्तावना-
याम् उपक्षिपति । अवज्ञायाम् उपहसति । विज्ञाने उपलभते । आलिङ्गने
उपगृहति । अज्ञीकारे उपगच्छति । उपालिङ्गे उपसृजति । वचने उप-
न्यस्यति । आचमने उपसृशति । चिह्ने उपलक्षयति । भोजने उपयुक्ते ।
अभोजने उपवसति । उपभोगे उपभुक्ते । भेदने उपजपति । आसने
उपविशति । औदासीन्ये उपेक्षते । दाक्षिण्ये उपरूपते । शैष्ये उपक्षी-
यते । शिक्षायाम् उपदिशति । सादृश्ये उपमिमीते । अनुग्रहे उपकरोति ।
ग्रहणे उपादत्ते । गर्हणे उपालभते । अलङ्कारे कन्यामुपस्करोति । अपकारे

उपद्रवति । (कर्म) भरणे उपरहति । वृद्धौ उपचिनोति । वलौ उपहरति । वन्धने उपनह्यति । उपधाने उपदधाति । औद्रस्ये उपेष्ठते । यत्ने एधे दक्ष्योपस्कुरते । यजकर्मणि उपकरोति । आचार्यके माणवकसुपनयते । पर्याये अद्यायमुपशेते । युक्तौ उपपद्यते । सान्त्वने कर्मकगनुपनदते । सन्तप्ने उपतपनि । आयायाम् उपगच्यति । उपन्थन्दने परदारानुपवदते । विनाशे उपरमते । यामृतो उपावस्तने । आर्निमि उपजीवति । विनाहे कन्यामुपयच्छते इति ॥

अतिगृद्दोऽतिक्रमातित्रूच्यतिदेशातिशयदुर्नियापिक्षेपापिन्ययापनारोपणापहसनानुजानुव्यानिर्विन्योपधिव्याधिविनाशभृतार्वनर्वशङ्कादिषु । त्रातिक्रमे अतिर्वत्तने । अतिउत्तौ अतिपतति । अतिडेगे प्रकुतिवर्मनि विकृतावतिदिगति । अतिशये अतिन्यामोनि । दुर्निये अतिररति । अविक्षेपे अत्याकरोति । याविक्षये अतिरिन्यते । यापने अतिवाट्यति । आरोपणे काष्ठमुत्यानेऽन्याद्यानि । अभ्रहमने अतिहमति । अनुजायाम् अनिसृजति । अनुवन्धे अतिगृह्यति । निर्विन्ये अतिषृन्थति । उत्था अतिमान्त्वयते । याधौ अतिमरनि । विनागे यत्येति । भृगायें अतिरज्यते । अनर्वशङ्कायाम् अपि नात्याहित तत्रभवत इति ॥

अपिगृद्दोऽपि गानवन्धनापिग्रहोपगमनेष्वेष । त्रापिवाने अपि धत्ते । वन्धने अपिनह्यनि । अपिग्रहे तस्मादपिगृह्यम् । उपगमने अधेते दुष्कैमेवापियन्तीति । पदार्थवर्मावनान्वागर्गपर्वाममुच्येषु चैष कर्मप्रचर्चनीयः । प्रश्नवायार्यादिषु तु निपात ॥

सुग्रन्दोऽकृच्छाप्सोष्टुपयोरप । अकृच्छायें सुकरम् । सोष्टुपं सुमनस्यो भवनि सुमनाशते । सु ग्नुन भवतीति पूजायां कर्मप्रचरचनीय । सुनरा सुमहान् सुरूप इत्यादिवसमृद्धिममत्यादिषु निपात ॥

उच्छद्दोऽनुद्योपत्युत्पनमानमद्वन्नीयनोदाने धानोधोग्यागा गेष्यो गेष्टापि नूपुष्टोऽपारावेगाविमोहराविग्रीपुनिनाशनानोर्दोरयमनप्रसाननिर्दद्विमगनविस्तिग्रन्तिर्दरण विलानवद्विमाल्यमध्यप्रयमाभामद्विमाविग्रामीर्दुर्दर्शपर्वातादिषु । तपानुद्यें उदयति । उत्पत्तो उद्गति । उत्परने उत्तर्णि । ननि उन्ममी । मद्वन् उद्वत्तेवनि । जीवने उत्तर्णार्यात् । उदाने उत्तर्णागिर्दो । उद्धाने उत्तर्णति ।

उद्योगे उत्सहते । त्यागे उत्सृजति । आरोग्ये उल्लाघयति । ऊर्ध्वचेष्टायम् आसनादुलिष्टति । विभूपणे उत्तसयते । उत्क्षेपणे उदस्यति । अवेक्षणे उत्पदयति । विमोहे उच्छ्राम्यति । वारणे उत्सारयति । विमर्शे उत्प्रक्षते । पैशुने उत्कुरुते । विनाशे उच्छित्यते । तापने उत्तप्ति । उपदायाम् उत्कोचयति । उपयमने उद्वहति । प्रकथने उदीरयति । निर्वेदे उद्विजते । निगनने उच्चरति । विकाशे उद्बुद्यते । बन्धने उद्धमाति । उद्धरणे उद्धरति । विलेखने उहिलिति । वृद्धौ उच्छयते । माध्यस्थ्ये उदाम्ते । प्रशंसायाम् उत्कृष्यते । आभासे उद्घासते । हिंसायाम् उज्जासयति । रिपर्यासे उद्देलति । औत्सुक्ये उत्कण्ठते । अर्धवैपरीत्ये उत्तमति (?) ॥

अभिशब्दोऽभियोगाभिमुख्याभिविद्याग्रहस्मरणधर्षणानुकाराङ्गीकारन्यव्वारसस्कारकामनामानोऽकप्रियोपगमनाभ्यज्ञनस्तानभोजनक्रियारम्भप्रशसाहिंसासन्तापाक्षमाप्रक्षेपणाभीक्षण्याभिमतितुष्टयभिहतिवचनयाच्चावितर्कात्तज्जवन्दनाभ्युदयादिपु । तत्राभियोगे अभिपेणयति । आभिमुख्ये अभिगच्छति । अभिविधो अभिव्याप्नोति । आग्रहे अभिनिविशते । स्मरणे अभिजानाति । धर्षणे अभिद्रवति । अनुकारे अभिनयति । अङ्गीकारे अभ्युपगच्छति । न्यक्तारे अभिभवति । सस्कारे अभिपित्रति । कामनायाम् अभिवाच्छति । मानोऽके अभिरमयते । प्रियोपगमने अभिसरति । अभ्यज्ञने अभ्यनक्ति । स्नाने अभियुग्णोति । भोजने अभ्यवहरति । क्रियायाम् अभ्यावहति । अरम्भे अभ्याददाति । प्रशंसायाम् अभिनन्दति । हिंसायाम् अभिचरति । सन्तोषे अभिपजति । अक्षमायाम् अभ्यसूयति । प्रक्षेपणे अग्नौ समिधमभ्याददाति । आभीक्षण्ये अभ्यार्तते । अभिमतौ अभिप्रैति । हुएष्टौ अभिमनायते । अभिहतौ अभिताङ्गयति । वचने अभिवत्ते । याच्चनायाम् अभ्यर्थयते । रितके अभ्यूटति । आतङ्के अभिगद्धते । वन्दनायाम् अभिवादयते । अभ्युदये अभिवर्यते इति ॥

सर्ववादिग्रहणात् प्रादयो यवादर्शनमन्येष्वप्यवेषु वयायोग भवन्ति । गम्यमनयापि च कियर्यपा योगो भवति । तद्यथा—प्रगत आचार्यः प्राचार्यः, अतिकर्त्त एव्यामतिगद्यः, यन्मुष्ट कोकिलया अवकोकिलमित्यादौ विना समावगम्या किया भवन्ति । आक्षिप्राभिरपि कियाभिष्ठिदमी सम्बद्धने । तद्यथा—प्रादेव रिमाय परि नादेद्यं विपरिलिपुति ।

पा० १.] हृदयहारिण्यास्त्वया वृत्त्या तमेतम् ।

‘येन क्रियापदाक्षेपः स कारकविभक्तिमिः ।
युज्यते वियथा तस्य लिखावनुपसर्गतः ॥’

महादुपात्तमपि च क्रियापदमुपसर्गावृत्त्या क्वचिदावर्तते । तद्यथा—संवर्चमा
पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा संशितेनेति ॥

अदृ दधातौ ॥ १२९ ॥

अच्छद्वो दधातिक्रियायोगे उपसर्गसंज्ञो भवति । अद्वा । अद्वाति ।
उपसर्गत्वाद् ‘आतश्चोपमर्गे’ इत्यह भवति ॥

अन्तर्णात्वाङ्किविधिपु ॥ १३० ॥

अन्तरित्ययं णत्वविधौ अङ्किविधौ किविधौ च क्रियायोगे उपसर्गमंज्ञो
भवति । अन्तर्णयति । अन्तर्धा । अन्तर्विः ॥

गतयश्च ॥ १३१ ॥

प्रादयो विंशतिसप्तमर्गा गतिसंज्ञा भवन्ति । प्रकृत्य । प्रहत्य । प्र-
हतम् । यत् प्रकरोति । गतित्वात् ‘गतयश्च’ इति समाप्त । ‘गतिर(न)-
न्तरः’ इनि प्रकृतिस्वरः, ‘तिङ्गुदात्तवनि’ इनि गतिनियातश्च भवति ।
चकार उपसर्गमंज्ञासमाप्तियाद्यः । तेन प्रणातम् अभिपित्तमित्यादौ गति-
त्वात् प्रकृतिस्वरः, उपमर्गत्वाण्णतं पत्वं च भवनि । योगनिभाग उत्तरन
गतिसंज्ञामाप्त्यानुवृत्त्यर्थः ॥

कारिकान्त्रिङ्गाचश्च ॥ १३२ ॥

कारिकाशुच्चः क्रियावचन् । न्त्रिङ्गाच्च प्रत्ययान्ताश्च क्रियायोगे गति-
मंज्ञा भवन्ति । कारिकाहृत्य । कारिकाशुचन् । यत् कारिकार्गाति । शुची-
शुत्य । शुचीशुत्य । यच्छुहीकरोति । पट्टयाहृत्य । पट्टयाशुचन् । यत्
शुचन् । शुचीशुत्य । विद्वाचोः शुचन्मियोगे विधानार्दिद क्रियायोगः शुचन्मित
शुचन्मितरोति । न्त्रिङ्गाचोः शुचन्मियोगे विधानार्दिद क्रियायोगः शुचन्मित
शुचन्मितरोति । शुचन्मितरोति । न्त्रिङ्गाच्च प्रत्ययान्ताश्च क्रियायोगानागार
क्षमागियापि तदन्तर्गिभिर्भवन्ति ॥

उर्युग्युर्युर्गी न्त्राङ्गीकारे ॥ १३३ ॥

उर्गी उर्गी उर्गी शुचन्मितरोति । अर्द्धस्त्रार्द्धस्त्रावहृत्या

युज्यन्ते । उर्मीकृत्य । उररीकृत्य । उरुरीकृत्य । स्वरार्थतपि पूर्ववत् प्रद-
शीनीया ॥

पाम्पी धूसी ताल्याताली वेताली च विस्तारे ॥ १३४ ॥

पाम्प्यादयो गतिसज्जा भवन्ति । विस्तारार्थत्वाच्च कृम्बस्तिभिन्नि-
भिरपि युज्यन्ते । पाम्पीकृत्य । धूसीकृत्य । तालीकृत्य । आतालीकृत्य ।
वेतालीकृत्य । एव पाम्पीभूय । पाम्पीस्यादिति ॥

वार्दाली सेवाली केवाली कौपास्यालोष्टी सकला
अंसकला ध्वंसकला अंसकला मस्मसा मस्मसा च हिंसा-
याम् ॥ १३५ ॥

वार्दाल्यादयो गतिसज्जा भवन्ति । हिंसार्थत्वात् प्रायः करोत्तिनैव
युज्यन्ते । वार्दालीकृत्य । सेवालीकृत्य । केवालीकृत्य । कौपासीकृत्य । आलो-
ष्टीकृत्य । सकलाकृत्य । असकलाकृत्य । ध्वसकलाकृत्य । अंसकलाकृत्य ।
मस्मसाकृत्य । मस्मसाकृत्य । अर्कमकेणापि हिंसनार्थनिर्देशाद् भवस्तिभ्यामपि
क्यचिद् योग । सकलाभूय । सकलास्यादिति ॥

गुलुगुधा पीडायाम् ॥ १३६ ॥

गुलुगुधाशन्दो गतिसज्जो भवति । पीडार्थत्वात् कृजैव युज्यते ।
गुलुगुधाकृत्य ॥

आकृषि विकृषि फली फलू विकारे ॥ १३७ ॥

आकृषादयः शन्दा गतिसज्जा भवन्ति । विकारार्थत्वात् कृम्बस्ति-
भिन्निभिरपि युज्यन्ते । आर्द्धकृत्य । विहीकृत्य । फलीकृत्य । फलूकृत्य ।
एवमाझीभूय । आर्द्धस्यादित्यादि ॥

सजूः सहार्थं ॥ १३८ ॥

सजूशन्दः कियायोगे गतिसज्जो भवति । सहार्थत्वात् कृम्बस्ति-
भिरपि युज्यन्ते । सजूकृत्य । सजूभूय । सजूस्यात् ॥

नपद् वौपद् श्रौपद् साहा स्वधा सम्पदाने ॥ १३९ ॥

वपडाद्यः शब्दा गतिसंज्ञा भवन्ति । सम्प्रदानार्थत्वात् करोति नैव
युज्यन्ते । वपदकृत्य । वौपदकृत्य । श्रीपदकृत्य । स्वाहाकृत्य । स्वधा-
कृत्य । अक्रियायोगेऽप्येषां चादिपाठाद् निपातसंज्ञा ॥

प्रादुराविपौ प्राकाश्ये ॥ १४० ॥

प्रादुराविश्वन्दै क्रियायोगे गतिसंज्ञौ भवतः । प्राकाश्यार्थत्वात्
कृम्बस्तिभिर्युज्येते । प्रादुष्कृत्य । प्रादुर्भूय । प्रादुष्यात् । आविष्कृत्य ।
आविर्भूय । आविस्स्यात् ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ १४१ ॥

इतिः परो यस्मात् तदितिपरम् । ततोऽन्यदनुकरणं क्रियायोगे गति-
संज्ञं भवति । खाद्यकृत्य । खाद्यकरोति । अनितिपरमिति
किम् । खाडिति कृत्वा निरप्तीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ १४२ ॥

आदरानादरयोर्गम्यमानयोर्यथासङ्घर्षं सदसच्छब्दौ क्रियायोगे गति-
संज्ञौ भवतः । सत्कृत्य । असत्कृत्य । आदरानादरयोरिति किम् । सत्
कृत्वा काण्डं गतः । असत् कृत्वा गतः ॥

भूपणेऽलम् ॥ १४३ ॥

अलंशब्दो भूपणार्थः क्रियायोगे गतिसंज्ञौ भवति । अलङ्कृत्य कन्यां
ददाति । भूपण इति किम् । अलं कृत्वा । न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ १४४ ॥

कृम्बस्तिभिरिति न सम्बद्ध्यते । अन्तरशब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञौ
भवति, न चेत् परिग्रहे स्वीकरे वर्तते । अन्तःकृत्य । अन्तर्याय । अपरिग्रह
इति किम् । अन्तर्दत्त्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतिघाते ॥ १४५ ॥

अमिलापव्यावृत्तौ गम्यमानायां कणेमनशब्दौ क्रियायोगे गतिसंज्ञौ
भवतः । कणेदत्य पयः पिषति । मनोदत्य पयः पिषति । तावत् पिषति

यावदभिलापो व्यावर्तत इत्यर्थः । श्रद्धाप्रतिवात् इति किम् । तण्डुलस्य कणे
हत्वा, मनो हत्वा गतः ॥

पुरोऽस्तमव्यये ॥ १४६ ॥

पुरस्शब्दोऽस्तंशब्दश्वाव्यये क्रियायोगे गतिसंज्ञौ भवतः । पुर-
स्तुत्य । पुरस्कृतम् । गतित्वात् समासस्वरः सकारश्च भवति । अस्तंगत्य
सविता पुनरुदेति । अव्यये इति किम् । तिथः पुरः करोति । अस्तं कृत्वा
काण्डं गतः । क्षिप्तमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदिभिः ॥ १४७ ॥

अच्छशब्दोऽव्ययमभिशब्दार्थे वर्तते । स गत्यर्थवदिना च योगे गति-
संज्ञौ भवति । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अव्ययमित्येव । उदकमच्छं
गच्छति ॥

अदोऽनुपदेशे ॥ १४८ ॥

उपदेशः परस्य कथनम् । ततोऽन्यनादशब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञौ
भवति । अदःकृत्य तत् करिष्यामोति चन्तयति । अनुपदेश इति किम् ।
अदः कृत्वा गच्छ ॥

तिरोऽन्तर्धानौ ॥ १४९ ॥

अन्तर्धानौ व्यवधने वर्तमानस्तिरशब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञौ भवति ।
तिरोभूय । तिरोधाय । अन्तर्धानविति किम् । तिरो भूत्वा स्थितः ॥

कृज्ञो वा ॥ १५० ॥

तिरस्शब्दोऽन्तर्धानौ वर्तमानः करोतिना योगे वा गतिसंज्ञौ भवति ।
तिरस्तुत्य । तिरस्कृत्वा ॥

उपाजेऽन्वाजे सामर्थ्याधाने ॥ १५१ ॥

उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निषातौ दुर्बलस्य थला-
धाने वर्तमानौ करोतिना योगे वा गतिमंज्ञा भवतः । उपाजेकृत्य उपा-
जे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा । सामर्थ्याधान इति किम् ।
जस्य समीपमुपाजम् । उपाजे कृत्वा ॥

साक्षान्मिथ्याचिन्ताभद्ररोचनामारथान्धाप्राजर्याप्राज-
रुहा(वीजरुहा)संसर्याद्युर्ध्यर्थे ॥ १५२ ॥

साक्षादादयोऽमूतद्विविषयाः क्रियायोगे वा गतिसंज्ञा भवन्ति ।
असाक्षात् साक्षात् कृत्वा साक्षात्कृत्य । एवं मिथ्याकृत्य । चिन्ताकृत्य ।
मद्राकृत्य । रोचनाकृत्य । आमाकृत्य । आस्थाकृत्य । अन्धाकृत्य । प्राजर्या-
कृत्य । प्राजरुहाकृत्य । वीजरुहाकृत्य । संसर्याकृत्य । संज्ञाभावपक्षे साक्षात्
कृत्वेत्यादि । च्यर्थ इति किम् । यः साक्षाद्भूतस्तमेव किञ्चित् करोति,
तत्र साक्षात् कृत्वेत्येव । च्यन्तनां तु 'कारिकाच्चिङ्गाचश्च' इति नित्या
गतिसंज्ञा ॥

अर्थेऽज्ञौवशेविकम्पनेविहसनेप्रतपनेशीतंलवणमुण्ण-
मुदकमाद्विप्रादुराविर्नमसश्च ॥ १५३ ॥

अर्थेप्रभूतयो निपाता अमूतद्विविषयाः क्रियायोगे वा गतिसंज्ञा
भवन्ति । निपातनादेपाभ् एजन्तत्वममन्तत्वं च गतिसंज्ञासञ्चियोगेन भवति ।
अर्थेकृत्य । अग्नौकृत्य । वशेकृत्य । विकम्पनेकृत्य । (विहमनेकृत्य । प्रत-
पनेकृत्य) । शीतंकृत्य । लवणंकृत्य । उदकंकृत्य । आद्विकृत्य ।
प्रादुष्कृत्य । आविष्कृत्य । नमस्कृत्य । गतिसंज्ञाभावपक्षे अर्थे कृत्वा शीतं
कृत्वेत्यादि । तत्राधिकरणे सप्तमी, क्रियाविशेषणे च द्वितीया भवति । च्यर्थ
इत्येव । यत्र लवणमेव किञ्चित् करोति, तत्र लवणं कृत्वेत्येव । च्यन्तनां
तु पूर्वं नित्या गतिसंज्ञा लवणीकृत्य । प्रादुराविषोः पुनरसंज्ञाकरणं करोती
विभाषार्थम् । च्यर्थ इत्येतत्त्वानयोरव्यभिचारान्नमसश्चासम्भवान् सम्बद्ध्यते ॥

अनत्याधान उरसि मनसि मध्ये पदे निवचने ॥ १५४ ॥

अत्याधानमुपक्षेपः, ततोऽन्यस्मिन् विषये उरसिप्रभूतयो वा गति-
संज्ञा भवन्ति । उरामिकृत्य । मनमिकृत्य । मध्येकृत्य । पदेकृत्य । नि-
वचनेकृत्य । निवचनं वचनाभावः । वाचं नियम्येत्यर्थः । पक्षे उरसि
कृत्वेत्यादि । अनत्याधान इति किम् । उरामि कृत्वा पाणिं शेते ॥

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ १५५ ॥

उपयमने दारकर्मणि हस्तेपाणोशब्दो सप्तमीप्रतिरूपो कृजा योगे
नित्य गतिसज्जौ भवत । हस्तेकृत्य । पाणोकृत्य । दारकर्म कृत्वेत्यर्थ ।
उपयमन इति किम् । हस्ते कृत्वा कार्पापण गत ॥

प्राध्यं वन्धनानुकूल्ये ॥ १५६ ॥

प्राध्यमित्यव्यय वन्धनानुकूल्ये वर्तमान कृजा योगे नित्य गतिसज्ज
भवति । प्राध्यकृत्य गत । वन्धनेनानुकूल कृत्वेत्यर्थ । वन्धनानुकूल्य
इति किम् । प्रगतमध्वान प्राध्य शकट कृत्वा गत ॥

जीविकोपनिषदानौपम्ये ॥ १५७ ॥

जीविकोपनिषच्छब्दानौपम्ये विपर्ये कृजा योगे गतिसज्जौ भवत ।
जीविकाकृत्य । उपनिषत्कृत्य । जीविकामेव उपनिषदमिव कृत्वेत्यर्थ ।
बौपम्य इति किम् । जीविका कृत्वा गत । जीवनोपाय कृत्वेत्यर्थ ॥

ते प्राग् धातोः ॥ १५८ ॥

ते उपसर्गा गतयश्च धातो प्रागेव प्रयोक्त या । तथैवोदाहृतम् ।
तेग्रहणसुपसर्गार्थम्, अनन्तरत्वाद् गतीनामेव प्रयोगनियमो मा भूत् । कर्तुं
प्रकर्षेणेच्छति प्रचिकीर्पति । सुमनायते । सनादिभ्य प्राक् प्रयोगो मा भूत् ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ १५९ ॥

‘अधिरीश्वर’ इति यावदित प्रभृति येऽभिवास्यन्ते, ते कर्मप्रवच-
नीयसज्जा वेदितव्या । कर्म प्रोक्तवन्त कर्मप्रवचनीया । कर्मशब्देन सा
क्रियोच्यते, यथा साम्रतमनुच्यमानयापि क्रियासम्बन्धोऽवच्छिद्यते । तथा
हि—क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धावच्छेदहेतव कर्मप्रवचनीया । यथा—
शाकल्यस्य सहितामनु प्राप्तिर्पदिति । अत्र शाकल्यस्य सहिताप्रवर्पणयोर्हेतु
हेतुमद्वावलक्षण सम्बन्धो निशमयतिक्रियोपजनित इत्यनुना हेतुलक्षण
विषयेण प्रकारयते । कर्मप्रवचनीयसज्जया गत्युपसगसज्जे वाध्येते ॥

अनुहेतुलक्षणे ॥ १६० ॥

हेतुभूते लक्षणे चोत्ये अनु कर्मप्रवचनीयसज्जौ भवति । अनहुद्यज-
मन्यसिष्टत् प्रजा पर्जन्य । ‘लक्षणेत्यमूल—’ इत्यादिना हेतुतृतीया
पाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यादिति वचनम् ॥

सहायं ॥ १६१ ॥

मुद्दाये अनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । नर्दीमन्त्रवभिता सेवा ।
नदा मुद्दावनद्वयः ॥

हीने ॥ १६२ ॥

हीनो न्यूनः । स चोकुष्ट्येऽप्यः । हीनोऽकुष्ट्यमन्वे योत्ये अनुः कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा भवति । अनु पाणिनि वैयाकरणः । पाणिनेहीना इत्यर्थः ॥

उपोऽविके च ॥ १६३ ॥

उपशुद्धो हीनोऽकुष्ट्यमन्वे अविकाधिकिमुम्बन्वे च कर्मप्रवचनीय-
संज्ञा भवति । उपार्हुनं योद्धारः । उप स्वायां द्रोणः । 'सप्तम्याधिक्य-
स्वाम्ययोः' इनि सुप्तमी ॥

अपपरी वर्जने ॥ १६४ ॥

अपपरिगृह्णी वर्जने योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञां भवतः । अप त्रिग-
त्तांद्र वृष्ट्ये देवः । 'पञ्चम्यपाद्यमां', 'परिणा वर्जने' इति च पञ्चमी ।
वर्जन इति किम् । अत्रेदं परिप्रवृत्ति । कर्मप्रवचनीयत्वाभावादुपसर्गाश्रयं
पत्तं भवति ॥

आङ् मर्यादाभिविद्योः ॥ १६५ ॥

आङ् मर्यादायामभिविद्या च योत्ये कर्मप्रवचनीयो भवति । जा पाट-
लिपुत्राद् वृष्ट्ये देवः । पूर्ववत् पञ्चमी । आकुमारं यशः पाणिनेः । 'पर्य-
पाद्—' इत्यादिनान्यर्थाभावः । मर्यादाभिविद्योरिति किम् । इषर्य-
क्रियायोगयोर्मा भूत् । आकडारम् । आवद्धम् ॥

लक्षणेत्यम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ १६६ ॥

लक्षणं चिह्नम् । इत्यम्भूताख्यानं कश्चित्कारमापत्तस्य कश्चत्तस्य ।
भागः स्वीक्रियमाणोऽश्यः । वीप्सा पदार्थानां व्याप्तुभिन्ना । लक्षणे — तु एति (व्याप्ते) एते
येषु प्रतिपर्यनुग्रहाः कर्मप्रवचनीया भवन्ति । लक्षणे — सामुद्रेष्वरात्रे वाते
विद्युत्, (वृद्धं पर), वृद्धमतु । इत्यम्भूताख्याने — सामुद्रेष्वरात्रे वाते

प्रति, मात्र (परि), मात्रमनु । भागे — यदत्र मां प्रति स्यात्, मां परि, मामनु । वीर्पसायां — वृक्षं वृक्षं प्रति सिद्धति, वृक्षं वृक्षं परि, वृक्षं वृक्षमनु । लक्षणादिष्विति किम् । ओदनं परिपिद्धति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञायामसत्यामुपसर्गत्वात् पत्वं भवति ॥

अभिरभागे ॥ १६७ ॥

भागवर्जिते लक्षणादावर्थे अभिशब्दः कर्मप्रवचनीयो भवति । वृक्षमभि विद्योतते विद्युत । साधुदेवदत्तो मात्रमभि । वृक्षं वृक्षमभि सिद्धति । अभाग इति किम् । यदत्र मेऽभिष्यात्, तदीयताम् । कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् ‘प्रादुरुपसर्गेभ्योऽस्तेर्यच्चपरस्य’ इति पत्वम् उपसर्गाश्रयं भवति ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ १६८ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । तयोर्योत्ययोः प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयो भवति । अभिमन्युरुर्जुनतः प्रति । मापानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति । ‘प्रतिनिधिप्रतिदानयोः’ इति पञ्चमी ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ १६९ ॥

अधिपरिशब्दवतिरिक्तार्थानभिधायिनौ कर्मप्रवचनीयौ भवतः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । ‘गतिर्गतौ’ इति निधातो न भवति । अनर्थकाविति किम् । अध्यागच्छति । परितोभावस्य दोतने कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् गतित्वमस्त्वयेवेति गतिनिधातो भवति ॥

सुः पूजायाम् ॥ १७० ॥

सुशब्दः पूजायां कर्मप्रवचनीयो भवति । सु सिक्तं भवतान् । कर्मप्रवचनीयत्वाद् गतिरनन्तरः’ इति स्वरः पत्वं च न भवति । पूजायामिति किम् । सुषिक्तं र्हितवान् । धात्वर्थोऽन कुत्स्यते ।

अतिरिक्तमणे च ॥ १७१ ॥

अतिशब्दोऽतिक्रमणे पूजायां च कर्मप्रवचनीयो भवति । अति सिर्कं
भवता । अति स्तुतं भवता । साधु सुपु चेत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयत्वे स्वरः
पत्तं च न भवति ॥

अपि: पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हसमुच्चयेषु ॥१७२॥

पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । शक्तेष्वप्रतिष्ठाताविकरणं
सम्भावनम् । कामचारानुज्ञानमन्ववसर्गः । निन्दा गर्हा । अपिशब्दः
पदार्थादिषु कर्मप्रवचनीयो भवति । सर्पिष्योऽपि स्यात् । मात्रा विन्दुरि
त्यस्य पदस्यार्थो गम्यते । तदपेक्षया पष्टी । सम्भावने—अपि सिद्धेन्मूल-
कसहस्रम् । अन्ववसर्गे—अपि सिद्ध । गर्हायाम्—अपि स्तुयाद् वृपलम् ।
समुच्चये—अपि सिद्ध अपि स्तुहि । सिद्ध च स्तुहि चेत्यर्थः । सर्वत्रोप-
सर्गसंज्ञावाधनात् पत्तं न भवति ॥

अधिरीश्वरे ॥ १७३ ॥

ईश्वरः स्वामी । स च स्वमेपेक्ष्य भवति । तदयमधिशब्दः स्वस्वा-
मिसम्बन्धे कर्मप्रवचनीयो भवति । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चा-
लेषु ब्रह्मदत्तः । ‘सप्तम्याधिक्यस्वाम्ययोः’ इति स्वाच्च स्वामिनश्च पर्यायेण
सप्तमी ॥

कृञ्जा वा ॥ १७४ ॥

करोतिना योने अधिः कर्मप्रवचनीयो वा भवति । यदयमधिकारि-
त्यति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे उपसर्गसंज्ञावाधनात् ‘तिइयुदात्तवति’ इति
गतिनिषातो न भवति ॥

तेऽन्ययम् ॥ १७५ ॥

ये पूर्वं प्राग्नी ग्रीश्वरान्विपाता उक्तास्तेऽन्ययसंज्ञा भवन्ति ॥

स्वरन्तस्सनुतःपुनःप्रातसायनक्तमस्तंवस्तोर्दिवादो-
पात्यःश्चःकंशांयोस्मयश्चनोम्नोविहायसारोदस्योभूर्भुवस्वस्तयः
॥ १७६ ॥

स्वरादयः पञ्चविंशतिरव्ययसंज्ञा भवन्ति । स्वरिति स्वर्गवाची । स्वः सुखयति । अन्तरिति मध्यवाची । अन्तर्वसति । सनुतरित्यन्तधीने । अस्मे आराच्चिद् द्वेषसनुतर्युयोतु । पुनरिति भूय इत्यर्थे । पुनरुक्तं वचः । प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातर्भुक्ते । सायं नक्तमिति रात्रौ । सायं जुहोति । नक्तं भुक्ते । अस्तमित्यनुपलब्धौ । सूर्यस्यास्तंकालो वर्तते । वस्तोरिति दिवस-नाम । कुह वस्तोरश्चिनौ । दिवा दोपेति दिवसरात्रिवचने । दिवामन्या रात्रिः । दोपामन्यमहः । ह्यः श्वः इति अर्तातानागतदिवसवचने । हस्त-नः । श्वस्तनः । कमिति वारिमूर्धमुखेषु । कञ्जं वारिजम् । कञ्जाः केशाः । कंयुः । शमिति दुःखोपरमे । शङ्करः । योस् मयस् इति वैषयिकसुखे । शं-योरभिस्तवन्तु नः । नमश्शड्कराय च मयस्कराय च । चनसित्यन्ननाम । चनो दधिष्व पचतोत सोमम् । 'पुनश्चन्नसौ गती' इति छन्दसि गति-संज्ञाप्यस्य भवति । अम्बरिति शीघ्रसाम्प्रतिकयोः । अम्बरेवागच्छति । अम्ब एवागच्छति । 'अम्बसूधसवसां रो वा' इति रेफो वा भवति । विहायसेति वियदर्थे । विहायसा रम्यतरं विभाति । रोदसीति । यावा पृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च । ओमिति ब्रह्मवाची । ओमित्ये-काक्षरं ब्रह्म । भूर्भुव इति पृथिव्यन्तरिक्षयोः । भूर्लोकः । भुवर्लोकः । 'भुवसश्च महाब्याहृतेः' इति रेफः । स्वस्तीत्यविनाशनाम । स्वस्ति नो मिमीतामश्चिना भग इति ॥

समयानिकपान्तराचहिरसाम्प्रतमद्वासत्यमिद्वामुधा-
मृपावृथामिश्यामिथोमिथुर्मिथुनमनिशंसुहुरभीक्षणंमद्भुश्चिति-
त्युच्चैर्नीचैरवद्यंसामिसाचयः ॥ १७७ ॥

समयाप्रभृतयः पञ्चविंशतिरव्ययसंज्ञा भवन्ति । समया निकपेत्येतौ समिष्ये । समया आमम् । निकषा आमम् । अन्तरेति मध्यमाधेयप्रधानमा-
च्छे । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । वहिरित्यन्तःप्रत्यनीकि । वहि-
ग्रीमात् । अमाम्प्रतमित्यन्याप्ये । विष्वक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्र-
तम् । अद्वेति स्फुटार्थे । आराधितोऽद्वा मुनिरप्सरोभिः । सत्यमिति तत्वे । सत्यं द्वारि नितम्बिनीकुचयुगम् । इद्वेति प्राकाश्ये । समिद्द-
मिद्दैप मद्दो ददामि । मुषेति चिफ्ले । मुग्धे । मुधा ताम्यसि । मृपेत्य-

सत्ये । सृष्टा भाष्यते । वृथेति वृथार्थं । वृथा विकल्पसे । मिथ्येति सृ-
ष्टे । मिथ्या भाष्यते । मिथ्या वदसि । मिथ्या इति रहोऽन्योन्यार्थं च । मिथ्यो मन्त्रयते ।
मिथ्यो वर्णयति । मिथ्युमिथुनमिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथ्युमन्त्रयेते । मिथ्युनं
रमन्ते । अनिशमिति सातत्ये । अनिशं ददाति । मुहुरभीक्षणमिति पैनः-
पुन्ये । मुहुर्ददाति । अभीक्षणं ददाति । मङ्गलु इटितित्येतो शैघ्रये । मङ्गलु
पचति । इटिति याति । उच्चेनाचैरित्युच्चनीचयोः । उच्चैर्वदाति । नीचिः
पठति । अवश्यमिति नियमे । अवश्यं करोति । सामीत्यर्धार्थं । सामिकृतम् ।
साचीति तिर्यगर्थं । साचि लोचनयुगं नमयन्ति ॥

विष्वगन्वगानुपकृत्राजग्नद्राकृत्स्नाकृत्रधकृपृथग्नधि-
कृहिरुकृज्योऽमनाकृठनैरीपउजोप्तृष्णीकामंनिकामंप्रकाममा-
रादरंवरंपरंचिरंतिरसः ॥ २७८ ॥

विष्वगादयः पञ्चविंशतिरव्ययसंज्ञा भवन्ति । विष्वगिति समन्ततो-
मावे । विष्वगञ्जतीति विष्व(व्र)ङ् । अन्वगित्यानुकूलये । अवरभूयात्मे ।
आनुपगित्यानुपूर्वे । स्तूणन्ति वहिरानुपग्येपामिन्द्रे युवा सखा । त्राजक्
द्राक् साक् इति शैघ्रवे । त्राजक् पचति । द्रागधीति । भ्रग् गच्छति । क्रधगिति
सत्ये । क्रधग् त्रवीति । दृधगिति नानात्मे । पृथक्कराति । वेगिति निन्दा-
भर्त्सनयोः । धिग् देवदत्तम् । धिग् जालमम् । हिरुगिति हिंसायाम् ।
हिरुकरोति हैरुकः । ज्योगिति कालभूयस्त्वे । ज्योग् जीवाम् । मना-
गित्यल्पार्थे । मनाग् ददाति । शनैरिति क्रियामान्द्ये । शनैर्गच्छति
इपदिति मनागर्थे । ईपत्कडारः । जोप तूष्णीमिति मौने । जोपमास्ते
नूष्णीम्भूय तिष्ठति । काममिति स्वाच्छन्द्यकामानुमत्योः । कामं भुक्ते ।
कामं क्षम्यतु यः क्षमी । निकामं प्रकाममित्यतिशये । निकामं क्षामाङ्गी ।
कामं क्षम्यतु यः क्षमी । निकामं प्रकाममित्यतिशये । आराद् दवीयं
काममप्रीयत यज्वनां प्रियः । आरादिति दूरान्तिक्योः । आराद् दवीयं
अपसेध शश्रून् । आराद् मत्र । आरादायाति । अरमिति शैव्रये । अ-
गच्छति । वरमिति हीनोत्कर्षे । वरमय कपोतः शो मयूरात् । यर-
मिति किन्त्यर्थे । गुणवानसि परमहडारी । चिरमिति कालविप्रिकर्षे । चिर-
मिति किन्त्यर्थे । गुणवानसि परमहडारी । तिरमिति कालविप्रिकर्षे । तिर-
मिति किन्त्यर्थे । तिर इत्यन्तर्धानतिर्यग्यर्थयोः । तिरोभवति । तिरः काष्ठं करोतीति ॥

नमः स्वयंभूयः प्रायः प्रवाहुकमार्यहलंकलंबलवदतीव-
सुषुदुषुक्तेसपदिसाक्षात् सनात् सनत् सनाशुसहसायुगपदुपा-
शुपुरतः पुरस्तात् पुरसः ॥ १७९ ॥

नमः प्रभृतयः पञ्चविंशतिरव्ययसंज्ञा भवन्ति । नम इति पूजायाम् ।
नमो देवेभ्यः । स्वयमित्यात्मना । स्वय प्रदुर्घे । भूय इति पुनरथे । भूयः
पचति । प्राय इति वाहुत्ये । प्रायः स इह नेष्यते । प्रवाहुकमिति समकालै ।
प्रवाहुकं गुह्णीयात् । आर्यहलमिति वलात्कारे । आर्यहलं गृह्णाति । कु
इति कुत्सायामीषदर्थेऽपि । कुपुरुपः । कालवणम् । अलमिति समर्थे । अल
मलो मलाय । वलवदतीव सुषु इत्यतिशये । वलवद्रोचते । अतीव शोभते ।
सुषु विभाति । दुषु इति कुच्छार्थे । दुषु करोति । क्रते इति विनार्थे ।
क्रते धर्मात् कुतः सुरम् । सपदीति तत्क्षणमित्यर्थे । सपदि गच्छति ।
साक्षादिति प्रत्यक्षे । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । सनात् सनत् सनेति सार्वकाल्ये ।
मनाद् देवनं शीलरते । सनाभिः सनलुमारः । सनातनः । शु इति पूजा-
याम् । शु अरनुते शशुर । सहसेत्यकस्मिकाविमर्शयो । दिवः प्रसूनं सहसा
पपात । सहसा विद्धीत न कियाम् । युगपदित्येककालार्थे । युगपञ्ज-
त्पन्ति । उपांश्चित्यप्रकाशोच्चारणे । उपांशु जपति । क्यमुपांशुवधः । उप-
चाराद् भवति । पुरतः पुरस्तात् पुर इत्यग्रतोर्थे । पुरतो घावति । पुर-
स्तात् तिष्ठति । पुरस्त्र इति ॥

संश्वत्कुविदाविः प्रादुरादयश्च ॥ १८० ॥

संधदद्योऽव्ययसंज्ञा भवन्ति । असंश्वत् संश्वद् भवति संश्वायते ।
कुविद् ददाति । आर्विष्या । प्रादुर्भाव इति । आदिग्रहणादन्येपामपि निपा-
त्तैपूरातानामनुपातानां च स्वरादिसधर्मणामव्ययसंज्ञा भवति । तमोपात्ताः
पुरातनः अस्तु श्रीपदित्यादयः । अनुपाताः वलात्कारः प्रसद्धाहरणमित्या-
दयः । स्वरादयो दि स्वार्थिस्य वाचकान निपातनद् योतका इति ॥

कृन्मेजन्तः ॥ १८१ ॥

कृद् यो मन्त्रान्त एजन्तश्च, तदन्तः शुद्धौऽव्ययसंब्रो भवति ।
कुम् । स्वादुंकारं शुद्धं । एजन्तः—कृते दक्षाय जीवसे कर्तवै । अन्त-
प्रदृशम् । पदित्येन्तमन्तमन्तमन्तमन्तम् । इद मा भूत् । उपाप्ये ॥

कृत्वातोसुनूक्सुनः ॥ १८२ ॥

कृत्वातोसुनूक्सुनूप्रत्ययान्ता अव्ययसंज्ञा भवन्ति । कृत्वा । पुरा
सूर्यस्योदेतोः । पुरा कूरस्य विमृष्पः ॥

तद्वितरतसादिः प्राग्य॒ध्यणः ॥ १८३ ॥

(धण. प्राग्यस्तद्वितरतसादि.,) तद(न्तोऽव्ययसंज्ञो भवति ।
ततः । तत्र । तदा । द्विधा । अव्ययत्वाद् विमत्तिलुगादयो भवन्ति ॥

अस्तात्यादिः प्राक् पाशपः ॥ १८४ ॥

पाशपः प्राग्ये तद्विता अस्तात्यादयस्तदन्तोऽव्ययसंज्ञो भवति ।
पुरस्तात् । पुरः । पश्चात् । दक्षिणाहि । दक्षिणेन ॥

च्छ्यादिः प्राक् समासान्तेभ्यः ॥ १८५ ॥

समासान्तेभ्यः प्राग्ये तद्वितादिच्छ्वप्रभृतयस्तदन्तश्चन्द्रोऽव्ययसंज्ञो
भवति । शुक्लीकरोति । देवत्रकरोति । पटपटकरोति ॥

कृत्वोर्थः ॥ १८६ ॥

कृत्वसुप्रत्ययार्थो यस्तद्वितरदन्तोऽव्ययसंज्ञो भवति । पञ्चकृत्व-
पञ्चधा । द्विः । सकृत् ॥

तसिवतिनानान्नशसिचाममः ॥ १८७ ॥

तसि वति ना (आ॒)नान्न शस्त्र इच्य आम् अम् इत्येतत्तद्वितान्ता
अव्ययसंज्ञा भवन्ति । उरसा एकदिक् उरस्तः । ब्राह्मणवत् । विना ।
नाना । बहुशो देहि । केशाकेशि । पचतितराम् । वितरं वरीयः ॥

लुङ्मुखस्वरयोरव्ययीभावः ॥ १८८ ॥

सुपो लुकि विधेये मुखस्वरे च निषेये अव्ययीभावसमासोऽव्ययसंज्ञो
भवति । लुकि — उपाधि । उपवधु । मुखस्वरे — उपाधि मुखः । प्रत्य-
भवति । ‘मुखं स्वाङ्गम्’ इत्युत्तरपदान्तोदातत्वं प्राप्तम् अव्ययीभावस्या-
भिमुखः । ‘मुखं स्वाङ्गम्’ इत्युत्तरपदान्तोदातत्वं प्राप्तम् अव्ययीभावस्या-
भिमुखः । ‘नाव्ययदिक्च्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुक्त्सेभ्यः’ इति प्रतिपि-
च्छवत्वाद् ‘नाव्ययदिक्च्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुक्त्सेभ्यः’

ध्यते । तस्मिन् प्रतिपेधे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । लुड्सुखस्वरयोरिति किम् । उपाश्चात्यादावकन्म् मा भूत् ॥

घटादय आत्मनेपदिनः पितः ॥ १८९ ॥

आत्मनेपदिनो घटादयः पितसंज्ञा भवन्ति । घटा । व्यथा । पृथेत्यादि । पितवादह्न् भवनि । आत्मनेपदिन इति किम् । दुदुक्षिः(?) ॥

सर्वे मितः ॥ १९० ॥

घटादय आत्मनेपदिनोऽन्ये च वृत्पर्यन्ता मित्संज्ञा भवन्ति । घटयति । व्यथयति । हिडयति । 'मितां हस्व' इति हस्वत्वम् ॥

जनीजृपक्षसुरज्ञोऽमन्ताश्च ॥ १९१ ॥

जनिप्रभृतयोऽमन्ताश्च मित्संज्ञा भवन्ति । जनयति । जरयति । कनसयति । रजयति । रमयति । नमयति । सर्वत्र मित्वाद् हस्वत्वम् ॥

दलिवलिस्वलिरणिध्वनिक्षपित्रपयश्च ॥ १९२ ॥

दल्यादयश्च धातवो मित्संज्ञा भवन्ति । दलयति । चलयति । स्वलयति । रणयति । ध्वनयति । क्षपयति । त्रपयति ॥

स्मृ आध्याने ॥ १९३ ॥

स्मरतिराध्याने चित्तैकपरतालक्षणे मित्संज्ञो भवति । स्मरयति । अन्यत्र स्मारयति ॥

द भये ॥ १९४ ॥

दृधातुर्भयेऽध्ये मित्संज्ञो भवति । दरयति । अन्यत्र दारयति ॥

न द नये ॥ १९५ ॥

नृवातु(र्तु? नी)तावये मित्संज्ञो भवति । नरयति । अन्यत्र नारयति ॥

श्रा पाके ॥ १९६ ॥

श्रापातुः पाकऽय मित्संज्ञो भवाते । श्रपयते । अन्यत्र श्रापयति ॥

मारणतोपणनिशामनेपु ज्ञा ॥ १९७ ॥

मारणादिपर्येपु ज्ञापातुमित्संज्ञो भवति । संज्ञपयति पशुम् । मार-

यतीत्यर्थः । संज्ञपयति प्रियम् । तोपयतीत्यर्थः । विन्नपयति प्रभुम् ।
श्रावयतीत्यर्थः । मारणादिप्विति किम् । ब्रापयति आदिशर्तीत्यर्थः ॥

कम्पने चलिः ॥ १९८ ॥

कम्पनेऽर्थे चलिमित्संज्ञो भवति । शिरश्चलयति । अन्यत्र सू(त्रां-
शा॑ त्रं चालयति ॥

ऊर्जने छदिः ॥ १९९ ॥

छदिधातुरुर्जने मित्संज्ञो भवति । छद्यति, ऊर्जयतीत्यर्थ । ऊर्जन
इति किम् । छाद्यति, पिघत इत्यर्थः ॥

जिहोन्मन्थने लडिः ॥ २०० ॥

लडिधातुर्मन्थने जिहाविपये मित्संज्ञो भवति । लडयति जिहाम् ।
अन्यत्र लाङ्गयति चालकम् ॥

हर्षग्लपनयोर्मदिः ॥ २०१ ॥

हर्षग्लपनयोर्योर्मदिधातुर्मित्संज्ञो भवति । मदयति सुहृत् । हर्ष-
यतीत्यर्थः । मदयति कोरदूपः । ग्लपयतीत्यर्थः । हर्षग्लपनयोरिति किम् ।
उन्मादयति ॥

ज्वलहृलहृलनमोऽनुपसर्गा वा ॥ २०२ ॥

ज्वलादय उपसर्गरसम्बद्धा वा मित्संज्ञा भवन्ति । ज्वलयति ज्वा-
लयति । हृलयति हृलयति । सुलयति स्वालयति । नमयति नामयति ।
अनुपसर्गा इति किम् । प्रज्वलयति । प्रहृलयति । प्रहृलयति । प्रणमयति ।
आद्यानां श्रयाणां सोपसर्गाणां घटादित्वाद् नमोऽमन्तत्वान्तित्वं मित्संज्ञा
भवति ॥

ग्लास्त्रावनुवमश्च ॥ २०३ ॥

ग्लादयश्च धातवोऽनुपसर्गा वा मित्संज्ञा भवन्ति । ग्लपयति ग्लाप
यति । स्फृपयति स्फृपयति । वनयति वानयति । वमयति वामयति ।
अनुपसर्गा इत्येव । प्रग्लापयति । प्रस्फृपयति । उपवनयति । उपवमयति ।
आद्ययोरप्राप्ता वनेर्घटादित्वाद् वमेरमन्तत्वान्तित्वमित्संज्ञा प्राप्ता उपसर्गा॑
ग्लास्त्रावनुवमश्च विकल्प्यते ॥

न कम्यमिच्चमः ॥ २०४ ॥

कमादयो मित्संज्ञा न भवन्ति । अमन्तत्वात् प्राप्ते प्रतिपेधः । काम-
पैते । आमयति । आचामयति ॥

शम्वदर्शने ॥ २०५ ॥

शमुधातुर्दर्शनादन्यत्र मित्संज्ञो भवति । शमयति रोगम् । निशम-
यति श्लोकम् । दर्शने तु निशामयति रूपम् । अमन्तत्वात् सिद्धे नियमार्थ
वचनम् । तेन दर्शने न भवति ॥

यम्वपरिवेषणे ॥ २०६ ॥

यमुधातुरपरिवेषण एव मित्संज्ञो भवति । यमयति । नियमयति ।
परिवेषणात् यामयति चन्द्रमसम् ॥

स्खदिरवपरिभ्यां च ॥ २०७ ॥

स्खदिधातुरवपरिभ्यां परः केवलश्च मित्संज्ञो भवति । सिद्धे सत्या-
रम्भो नियमार्थः । तेनान्योपसर्गपूर्वस्य न भवति । अवस्खदयति । परि-
स्खदयति । अवपरिभ्यां चेति किम् । प्रस्खादयति ॥

पैण गतौ ॥ २०८ ॥

पणिधातुर्गतावर्थे मित्संज्ञो भवति । पणयति । अन्यत्र पाणयति ॥

धातोस्तिङ्गशित् सार्वधातुकम् ॥ २०९ ॥

धातोरित्येव विहितस्तिङ्गशित् प्रत्ययः सार्वधातुकसंज्ञो भवति ॥

आर्धधातुकं शेषः ॥ २१० ॥

धातोरिति विहितः । पच्यते । पच्यमानः । भविता ॥

वज्यं नीभ्यां (?) सन्त्विटौ च लिङ्गाशिषि ॥ २११ ॥

चेनावधारणादार्थधातुकतैव । शिशिषा । पेचिथ । भविषीष्ट ।
भक्त्या कृष्णे वज्यं स्यात् । लिङ्गलिटौ तिङ्गौ । संस्तु न धातोः (?) ॥

इति थीदण्डनाथनारायणभृत्यमुद्धतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य
घृत्सौ हृदयद्वारिण्यां प्रथमस्यात्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

आदिरितान्त्येन समध्यः ॥ १ ॥

क्वचिदुपदेशसन्निनिष्टानां वर्णादीनाम् आदिरन्त्येनेता लक्षितः स-
जार्तीयैर्मध्यैः सह ग्राह्यो भवति । ‘अकः सवर्णं दीर्घः’ । दण्डाग्रम् ।
दर्धादम् । मधूतम् । पितृर्पमः । ‘तिइ शित् सर्वधातुकम्’ । पचति ।
पचानहे । ‘सुसुप्ता’ । राजपुरुषः । अन्त्येनेति किम् । सुडिति तृतीयैक-
वचनादेन द्व्यांरण मा भूत् ॥

उता सवर्गः ॥ २ ॥

उक्तोरेण लक्षितं आदिर्वर्गेण सह ग्राह्यो भवति । ‘चोः कुः’ ।
पक्षः । ‘पोरदुषघात्’ । जप्यम् ॥

ता तत्कालः ॥ ३ ॥

तक्तोरेण लक्षितो वर्णस्तत्काल एव ग्राह्यो भवति । ‘अत इन्’ ।
दाक्षिः । इह न भवति—कैलालपः ॥

अविधीयमानोऽण् ससवर्णः ॥ ४ ॥

विधीयमानादन्योऽण् सवर्णः सह ग्राह्यो भवति । ‘अस्य च्वावन-
थ्यस्य’ । शुङ्गीमवति । खद्वीमवति । ‘ऋहलोण्यत्’ । कार्यम् । तार्यम् ।
अविधीयमान इति किम् । ‘सनाशंसिभिक्षिभ्य उः’ । चिकिर्षुः । ‘दिव
उत्’ इति तपरकरणालिङ्गात् क्वचिदिधीयमानोऽप्युकारः सवर्णान् ए-
ह्वाति । ‘अदसोऽत्वे दादु दो मः’ । अमू । व्यक्तिपक्षे स्वरानुनासिक्य-
कालभिन्नानामपि ग्रहणं यथा स्यादिति वचनम् । जातिपक्षे त्वनारम्भ
एवास्येति ॥

दोऽपः ॥ ५ ॥

दो ग्रहणे पानुवन्धवर्जितस्यैवास्य ग्रहणं भवति । हुदान्—दीयते ।
‘मास्यासागापिधहाग्दाधां हलि’ इतीकारः । अप इति किम् । दार—
दायते केदारः । देप—अवादास्त्वम् ॥

कमादयो मित्संज्ञा न भवति । अमन्तत्वात् प्राप्ते प्रतिपेधः । काम-
पैते । आमयति । आचामयति ॥

शम्वदर्शने ॥ २०५ ॥

शमुधातुर्दर्शनादन्यन्त्र मित्संज्ञो भवति । शमयति रोगम् । निशम-
यति श्लोकम् । दर्शने तु निशामयति रूपम् । अमन्तत्वात् सिद्धे नियमार्थं
वचनम् । तेन दर्शने न भवति ॥

यम्ब्रपरिवेषणे ॥ २०६ ॥

यमुधातुरपरिवेषण एव मित्संज्ञो भवति । यमयति । नियमयति ।
परिवेषणात् यामयति चन्द्रमसम् ॥

स्खदिरवपरिभ्यां च ॥ २०७ ॥

स्खदिधातुरवपरिभ्यां परः केवलश्च मित्संज्ञो भवति । सिद्धे सत्या-
रम्भो नियमार्थः । तेनान्योपसर्गपूर्वस्य न भवति । अवस्खदयति । परि-
स्खदयति । अवपरिभ्यां चेति किम् । प्रस्खादयति ॥

पैण गतौ ॥ २०८ ॥

पणिधातुर्गतावर्थे मित्संज्ञो भवति । पणयति । अन्यत्र पाणयति ॥

धातोस्तिङ्गशित् सार्वधातुकम् ॥ २०९ ॥

धातोस्तियेवं विहितस्तिङ्गशित् प्रत्ययः सार्वधातुकसंज्ञो भवति ॥

आर्धधातुकं शेषः ॥ २१० ॥

धातोरिति विहितः । पञ्चते । पञ्चमानः । भविता ॥

वज्यं नीभ्यां (?) सन्त्विष्टौ च लिङ्गाशिषि ॥ २११ ॥

चेनावधारणादार्धधातुकतैव । शिशयिषा । पेचिध । भविषीष्ट ।
भक्त्या कृष्णे वज्यं रथात् । लिङ्गलिष्टौ तिङ्गौ । संस्तु न धातोः (?) ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्धृतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य
वृत्तौ हृदयहारिण्यां प्रथमस्थाप्त्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

आदिरितान्तेन समव्यः ॥ ६ ॥

अथ द्वारा इत्याद्याम् । द्वारा द्वारा इत्याद्याम् । आदिरितान्तेना उद्दितः सु-
पार्वत्येष्वैः सह श्राद्धो नवति । 'वक्तः सुवर्णे दीर्घः' । दृष्टाप्रम् ।
दीर्घः । नवूत्तम् । क्रिर्यः । 'निइ यित् सर्ववातुक्त्वा । पवति ।
पवति । 'तुहुम् । तुहुम् ।
तुहुम् । तुहुम् । तुहुम् । तुहुम् । तुहुम् । तुहुम् । तुहुम् । तुहुम् । तुहुम् ।

ता सर्वाः ॥ ६ ॥

अथ द्वारा इत्याद्याम् । द्वारा इत्याद्याम् । 'त्राः क्षुः' ।
पवित्रः । 'पवित्रः' । तुहुम् ॥

ता तत्त्वातः ॥ ३ ॥

अथ द्वारा इत्याद्याम् । द्वारा इत्याद्याम् । 'वत इत्' ।
पवित्रः । तुहुम् । तुहुम् ॥

आदिरितान्तेना अवश्यः ॥ २ ॥

अनंशचिह्नमित् ॥ ६ ॥

धात्वादीनामनवयवभूत यच्चिह्न तदिदृ भवति । इदिति एति
गच्छति लुप्यत इत्यर्थ । इदि इकार, इन्दति । सन् नकारः, तितिक्षते ।
अनशग्रहण किम् । 'धातोर्हलादेरकाच क्रियासमभिहारे यह' । पापच्यते ।
चिह्नभूतोऽपि हलू न गच्छति । चिह्नग्रहणादुच्चारणार्थ एतीति इत्थ व्यप-
दिश्यते । तेन वक्तेति वच्यदेशस्येदित्वान्तुम् न भवति ॥

अथास्यैव प्रपञ्च ।

अजुपदेशे ॥ ७ ॥

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः शास्त्रवाक्यानि सूपाठः खिलपाठश्च ।
तस्मिन्ननशचिह्नभूतोऽज् इदृ भवति । जिमिदा आकार । मित्रः । 'आदित'
इतीर् न भवति । हुनदि इकार, नन्दति । इदित्वान्तुम् । एव प्रत्ययादा
क्षपि । गोमान् । श्रेयान् । उपित्वान्तुम् भवति ॥

हलन्त्यम् ॥ ८ ॥

उपदेशे यदनशचिह्नमन्त्य हलू तदिदृ भवति । अऽउणित्यादिपु-
णकारादय । तेनाणित्यादयो हलूपर्यन्ता प्रत्याहारा भवन्ति । हस्य ल् ह-
लिति द्वितीयमत्र हलग्रहण तन्त्रेणोगत्त द्रष्टव्यम् । तेन हलिति प्रत्याहारपाठे
लकारस्योक्ते सति हलन्त्यमित्यत्र 'आदिरितान्त्येन समध्य' इत्यस्य
प्रवृत्तावितरेतराश्रयदोषो न भवति । एव धातुप्रातिपदिकात्ययविकारा-
गमेष्वपि अन्त्य हलिदृ भवति । धातौ धेट्, स्तनन्धयी । टित्वात् छीप् ।
प्रातिपदिके 'चिग्रह आश्चर्ये' चित्रीयते । छित्वादात्मनेपदम् । प्रत्यये सन्-
क्यजादौ नकारादय, स्वराद्यर्थी । विकारे 'चक्षिड रुव्याज्' इत्यादौ
नकारादय, उभयपदाद्यर्थी । आगमे अद्वनुमादिपु टकारादयो देशवि-
ध्यर्थी ॥

किमिटोऽत् ॥ ९ ॥

किमिटौ सम्बन्धी योऽत् तस्यान्त्य हलिदृ भवति । उत्तरसूनेण
नियमाच्च प्राप्नोतीत्यारम्भ । 'किमोऽत्' । क । 'इटोऽत्' । पचेय ।
किमिटेरिति किम् ॥

पा० २.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

अविभक्तिशस्तसादौ तुस्माः ॥ १० ।

इलन्त्यमित्यविशेषेण प्राप्तमित्वं तुस्मानामनेन नियम्यने । विभक्ति-
शस्तसादिम्योऽन्यैऽत तर्वामकारमकारा इतो भवन्ति । 'अचो यत्' ।
पेयम् । सन्, चिकीपति । युस्, ऊर्णायुः । श्वम्, रणद्वि । अवि-
पेयम् । सन्, चिकीपति । युस्, ऊर्णायुः । श्वम्, रणद्वि । अवि-
भक्त्यादाविति किम् । सर्वस्मात् । वृक्षाः । वृक्षम् । वहुगः । यतः । इदा-
नीम् ॥

धातोरिर् ॥ ११ ॥

धातोः सम्बन्धिं इर् इत्यनंशचिह्नभूतमिद् भवति । स्फिर्, अ-
धत् । अरौत्सात् । 'इरित्तजूष्मि —' इत्यादिना अइविकल्पः ॥

आदिर्जिदुडवः ॥ १२ ॥

थातोरादिभूता जि डु डु इत्येते अज्ञल्मसुदाया अनंशचिह्नभूता
इतो भवन्ति । जिभी, भीतः । 'जीतः र्कः' । टुनदि, नन्दयु । 'द्वितो-
श्वुच्' । हुपचप्, पक्रिमम् । 'द्विति कि' ॥

पः प्रत्ययस्य ॥ १३ ॥

प्रत्ययस्योपदेशे आदिः पक्कागोऽनंशचिह्नमिद् भवति । पुन्,
नर्तकी । पाकन्, वरकी । 'पितो ढीप' ॥

चुटू ॥ १४ ॥

चर्वाटवर्गायुपदेशे प्रन्यवस्त्राद्यादनश्चिह्नगृह्णां इती मवतः ।
चद्, अचीकरत् । जम्, वृक्षाः । न., पापिन् । छश्यांगीशान्तादेवीं
यहृति । टः, कुकुचरी । उ, उपसरजः । लिन्, कारयति । टुड्यैरिकैर्यी
यश्यति ॥

लदाक्षतद्विते ॥ १५ ॥

न चुञ्चुचणचरजाहटीटषड्गवकास्येषु ॥ १६ ॥

चुञ्चादिषु चकाराद्य इतो न भवन्ति । केशञ्चुञ्चुः । केश-
चणः । पदुचरः । कर्णजाहम् । अवटीटम् । अ(प ? श्र)ष्टुगवम् । वाक्षा-
म्यति ॥

उभयथोणादिषु ॥ १७ ॥

उणादिषु प्रत्यपस्यादिभूताः षचवर्गाद्य उभयथा इतोऽनितश्च
भवन्ति । तत्रानितः—प, योपा । चट्, कूची । इत्यादि । इतो यथा—
षिवन्, पृथिवी । चिषुक्, रिषुः । इत्यादि ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १८ ॥

इह शास्त्रे स्वरूपमेव शब्दस्य ग्राह्यं, न वाद्योऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्ज-
यित्वा । शब्देनार्थवर्गतेरये कार्यस्यासम्भवात् तद्वचिनां सम्प्रत्ययो मा-
मूदिति सूत्रम् । 'अग्रेष्टक्' । आग्रेय इत्याग्रिशब्दस्यैव ग्राहको नामिपर्या-
याणाम् । अशब्दसंज्ञेति किम् । 'वृद्धाच्छः' । शालीयः । उपलक्षणं चैतत् ।
तेन 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादिषु न स्वरूपग्रहणम् ॥

येन विधित्तदन्तस्य ॥ १९ ॥

येन विशेषणेन विधिरारम्यते स तदन्तस्य प्रत्येतत्व्यः । 'एरच् ।
इवर्णान्तादच् भवति । चयः । जयः । 'अत इज्' । दाक्षिः । आदन्त-
चद्वावादस्यापत्यम् इः ॥

सुसर्वार्धदिक्कृच्छ्रदेष्यो जनपदस्य ॥ २० ॥

ऋतोर्वृद्धिमाद्विधाववयवेभ्यः ॥ २१ ॥

ऋतुविशेषवाचिनो वृद्धिनिमित्तं यस्तद्वितविधिः स ऋत्ववयवेभ्य परस्यापि ऋतोर्भवति । 'ऋतुनक्षत्रेभ्योऽण्' । पूर्वग्रैषम् । अपरशैशिम् । 'अवयवाद्तोः' इत्युत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिमाद्विधाविति किम् । प्रावृपेण्यः ॥

प्रकृत्यधिकारे महदादिभिः ॥ २२ ॥

प्रकृत्यधिकारे महदादिभिर्विशेषणे प्रकृतेस्तदन्तविविर्भवति । '(सान्त)महतोर्नुमि' इति दीर्घो यथा महान्, तथा परममहान् । अप्स्वसूनप्त्रादीनां दीर्घो यथा आपः कर्तारौ, तथा स्वापः परमकर्त्तरौ ॥

पदाधिकारेऽहन्तादिभिः ॥ २३ ॥

पदाधिकारे अहन्तिवादिभिर्विशेषणे पदस्य तदन्तविविर्भवति । 'अहः' इति यथेह रुः अहोभ्याम्, एवं दीर्घाहा निदाध इति । 'संसु-
ध्वंस्वनङ्गाहां दः' यथा अनङ्गदृभ्यां, तथा स्वनङ्गदृभ्याम् ॥

प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विधिस्तदादेरपञ्चम्याः ॥ २४ ॥

यत्र प्रत्ययो गृह्णते, तत्र यस्मात् स विहितस्तदादेस्तत्प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवति, न चेत् पञ्चम्यन्तात् परस्य प्रत्ययस्य कार्यं भवति । 'सनान्ताश्चाणिडः' । चिकीर्षति । इह न भवति — प्राचिकीर्षत् । 'यजिजो कक्' । गतर्यायथः । दाक्षायणः । इह न भवति — परमगर्मस्यापत्यं, परमदाक्षेरपत्यम् । अपञ्चम्या इति किम् । अन्तस्तीर्णम् । द्वितीर्णम् । रदाभ्यामुत्तरस्य (निष्ठात्कारस्तु ? तृ)तकारस्य नत्वं न भवति । निष्ठाया एव भवति ॥

कुद्यग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ॥ २५ ॥

यत्र कुत्प्रत्ययो गृह्णते, यस्मात् स विहितस्तदादेर्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण भवति । ससमीक्षेषे क्तान्तेन समस्यते । यथा भस्मनिहुत, तथोदकेविशीर्णम्, अवतसेनकुलस्थितमिति । सगतिकेन सनकुलेन च क्तान्तेन समाप्तः सिद्धः ॥

न चुञ्चुचणचरजाहटीपडगवकाम्येषु ॥ १६ ॥

चुञ्चादिषु चकारादय इतो न भवन्ति । केशचुञ्चुः । केश-
चणः । पटुचरः । कर्णजाहम् । अवटीठम् । अ(प ? श)पडगवम् । वाका-
म्यति ॥

उभयथोणादिषु ॥ १७ ॥

उणादिषु प्रत्ययस्यादिभूताः पचवर्गादय उभयथा इतोऽनितश्च
भवन्ति । तत्रानितः—ष, योषा । चट्, कूची । इत्यादि । इतो यथा—
षिवन्, पृथिवी । चिपुक्, रिषुः । इत्यादि ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १८ ॥

इह शास्त्रे स्वरूपमेव शब्दस्य ग्राह्यं, न वाह्योऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्ज-
यित्वा । शब्देनार्थावगतेरये कार्यस्यासम्मवात् तद्वाचिनां सम्प्रत्ययो मा-
मूदिति सूत्रम् । 'अस्त्रेष्टक्' । आग्रेय इत्यग्निशब्दस्यैव ग्राहको नामिपर्या-
याणाम् । अशब्दसंज्ञेति किम् । 'वृद्धान्तः' । शालीयः । उपलक्षणं चैतत् ।
तेन 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादिषु न स्वरूपग्रहणम् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ १९ ॥

येन विशेषणेन विधिरारम्यते स तदन्तस्य प्रत्येतन्यः । 'एरच् ।
इवर्णान्तदच् भवति । चयः । जयः । 'अत इन्' । दाक्षिः । आधन्त-
वद्वावादस्यापत्यम् इः ॥

सुसर्वार्धदिक्छब्देभ्यो जनपदस्य ॥ २० ॥

'न प्रातिपदिकैन' इति तदन्तविधिप्रतिपेशस्यायं पुरस्तादपवादः ।
'अवृद्धेभ्यो वहुवचनविषयेभ्यः' इति जनपदस्य यः प्रत्ययविधिः स
सुसर्वार्धदिक्छब्देभ्यः परस्यापि जनपदस्य भवति । सुपाश्चालकः । सर्व-
पाश्चालकः । अर्धपाश्चालकः । पूर्वपाश्चालकः । 'सुसर्वार्धेभ्यो जनपदस्या-
मद्वाणां दिशेभ्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः । प्रातिपदिदस्य तदन्तविधेः पुनरनेन
विधानात् केवलाद् भवत्येव । पाश्चालकः । सुसर्वार्धदिक्छब्देभ्य इति
किम् । परमपाश्चालेषु भवः परमपाश्चालः । अणेव भवति ॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधावववयवेभ्यः ॥ २१ ॥

ऋतुविशेषवाचिनो वृद्धिनिमित्तं यस्तद्वित्तविधिः स ऋत्ववयवेभ्य परस्यापि ऋतोर्भवति । 'ऋतुनक्षत्रेभ्योऽण्' । पूर्वव्रेष्मम् । अपरवैशिम् । 'अवयवाद्योः' इत्युत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिमद्विधाविति किम् । प्रातृपेण्यः ॥

प्रकृत्यधिकारे महदादिभिः ॥ २२ ॥

प्रकृत्यधिकारे महदादिभिर्विशेषणे प्रकृत्यस्तदन्तविधिर्भवति । 'सान्तमहतोर्जुमि' इति दीर्घो यथा महान्, तथा परममहान् । अपस्वस्मृत्युन्नादीनां दीर्घो यथा आपः कर्तारौ, तथा स्वापः परमकर्त्तरौ ॥

पदाधिकारेऽहन्नादिभिः ॥ २३ ॥

पदाधिकारे अहन्नित्यादिभिर्विशेषणे पदस्य तदन्तविधिर्भवति । 'अह्नः' इति यथेह रुः अहोभ्याम्, एवं दीर्घाहा निदाघ इति । 'संसुध्वंस्वनङ्गुहां दः' यथा अनङ्गुदभ्यां, तथा स्वनङ्गुदभ्याम् ॥

प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विधिस्तदादेरपञ्चम्याः ॥ २४ ॥

यत्र प्रत्ययो गृह्णते, तत्र यस्मात् स विहितस्तदादेस्तत्त्वत्ययान्तस्य ग्रहणं भवति, न चेत् पञ्चम्यन्तात् परस्य प्रत्ययस्य कार्यं भवति । 'सनाधन्ताथाणिडः' । चिकीर्षिति । इह न भवति — प्राचिकीर्षन् । 'यजिजोक्तु' । गार्यायणः । दाक्षायणः । इह न भवति — परमगार्यस्यापत्यं, परमदाक्षेरपत्यम् । अपश्चम्या इति किम् । अन्तस्तीर्णम् । इपतीर्णम् । रदाम्यामुत्तरस्य (निष्ठुतकारस्तु ? तृतकारस्य नत्वं न भवति । निष्ठाया एव भवति ॥

कृद्यग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ॥ २५ ॥

यत्र कृतप्रत्ययो गृह्णते, यस्मात् स विहितस्तदादेर्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवति । उपर्मी क्षेपे क्षन्त्वैन समस्यते । यथा भस्मनिहृतं, तथोदकेविशीर्णम्, अवतसेनकुलस्थितमिति । नगतिरेन मनकुलेन च क्षान्त्वैन समाप्तः सिद्धः ॥

न प्रातिपदिकेन ॥ २६ ॥

विशेषणेनापि तदन्तविधिर्न भवति । द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रित । इह न भवति — कर्तुं परमश्रितः । ‘गर्गादिभ्यो यज्’ । गर्गस्यापत्यं गार्यः । इह न भवति — परमगर्गस्यापत्यम् ॥

यस्मिन् विधिस्तदादावल्प्रहणे ॥ २७ ॥

यस्मिन्निति सप्तमीनिर्दिष्टे अल्प्रहणे विशेषणभूते यो विधिः, स तदादौ विशेषे वेदितव्य । तदन्तविधेयवादः । ‘अचि इनुधातुभुवां यज्वौ-रियुवौ’ । श्रियाम् । भ्रुवाम् । केवले आदिवद्वावात् । इह न भवति — श्रीषु, श्रूषु । अल्प्रहणं किम् । ‘कोः कत् त्रिरथवदेषु’ । इहैव भवति — कद्रथः । इह न भवति — कुरथाङ्गम् ॥

सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ २८ ॥

सप्तम्या निर्दिष्टे यत् कार्य, तत् पूर्वस्यानन्तरस्य स्थाने भवति । ‘इको यणचि’ । दध्यत्र । मध्वन् । निर्दिष्टप्रहणमानन्तर्यार्थम् । तेनेह न भवति — समित्र(ः) ॥

पञ्चम्या परस्य ॥ २९ ॥

पञ्चम्या निर्दिष्टे यत् कार्य, तत् परस्य स्थाने भवति । ‘अतो भिस ऐस्’ । वृक्षैः । पुक्षैः ॥

षष्ठ्यान्त्यस्य ॥ ३० ॥

षष्ठ्या निर्दिष्टे यत् कार्य, तदन्त्यस्य स्थाने भवति । ‘अष्टुनो वा सुप्स्वात्’ । अष्टाभिः । अष्टभिः ॥

डिन् ॥ ३१ ॥

यो डिद्विधि, स पञ्चीनिर्दिष्टस्यालोऽन्त्यस्य स्थाने भवति । ‘व्यासादीनामकडृच’ । वैयासकिः । ‘अनेकाल् सर्वस्य’ इत्यस्यायं पुरस्तादवादः । ततिइत्तुहिष्ठेस्तु डितकरणं गुणवृद्धिप्रतिषेधे सावकाशमिति तत्यादनेकाल् सर्वस्येत्येतदेव भवति ॥

अन्त्यभावेऽन्त्यसदैरास्य ॥ ३२ ॥

पष्टीनिर्दिष्टस्य कार्यमुच्यमानम् अन्त्यस्य कार्यिणोऽसम्भवे अन्त्य-
समानदेश्यान्त्यासन्नस्य भवति । ‘अहोपोऽनः’ इत्यन्नत्याः प्रकृतेरतो
लोपः । अर्यमणः पश्य ॥

परस्यादेः ॥ ३८ ॥

पञ्चमीनिर्दिष्टात् परस्य कार्यं शिष्यमादेव व्रत्येतव्यम् । 'ईद-
स्यासः । आसीनः । अध्यासीनः । 'पृष्ठचान्त्यस्य' इत्यस्यापवादः ॥

शिद्धनेकाल् सर्वस्त्र ॥ ३४ ॥

शिव्यानेकाल् चोदेशः सर्वस्य पष्ठीनिर्दिष्टस्य रथाने भवति । ‘ज-
रसोः रिः’ । कुण्डानि । ‘अस्तेर्भूः’ । भाविता । ‘पष्ठवान्त्यस्य’ इत्य-
स्यापवादः ॥

टकितावाच्यन्तौ ॥ ३५ ॥

टित्कित्तौ विधीयमानौ पष्टीनिर्दिष्टस्य यथासहस्र आदन्तौ वेदितव्यौ । 'लुड्लुड्लुड्क्ष्वडमाड्योगे' । अकार्पीत् । वलदेरिट् । भविता । 'त्रपुजतुनोः पुक्' । त्रापुपम् । जतुपम् । आज्जसेरसुक्' । देवासः । पष्टयेत्येव । 'चरेषुः' । कुरुचरी । 'आडि दः किः' । आदिः । पूर्वान्ते हि कि(प्रत्यये) धातुग्रहगेन ग्रहणादायेरिति इय् स्यात् ॥

मिद्योऽन्त्यात् परः ॥ ५६ ॥

मिद् विधीयमानः पष्टीनिर्दिष्ट्यान्त्यादचः परो भवति । ‘वच उम्’ (अवोचत् । ‘इहितो’ तुम् । नन्दति । ‘पष्टवान्त्यस्य’ इत्यस्यापवादः ॥

अद्वितीयो रहौ ॥ ३७ ॥

ऋक्कारल्टकारयोः स्थने योऽण तस्मात् परै यथासद्ग्रयं रैक्ल-
कारौ भवतः । कर्ता । कारयति । यो छुभयोः स्थाने भवति उभते सोऽन्यतर-
त्यपदेशमितीद्यापि भवति । पितुः । मातुः । तवल्कारः । ऋक् इति
किम्, स्वेयम् । अण इति किम् । आनङ्ग, द्वौतापोतरां । अन्त्यगहणानुवृत्ते-
रिम्हौ रलौ पूर्वभक्तौ भवतः । तेन धूः पूरित्यन् रैक्ल्य धातुमध्यान्तिलं
‘धातोर्वेसनस्तीक’ इति दीर्घत्वम् ॥

निर्दिश्यमानस्यादेशाः ॥ ३८ ॥

पष्ठवा निर्दिश्यमानस्यदेशा नतु तदन्तसमुदायस्य भवन्ति ।
‘पदः पत्’ । व्याघ्रपदः । व्याघ्रपदा । पादान्तस्य न भवति । ‘कत्वो त्यप्’
प्रकृत्य । कत्वान्तस्य न भवति ॥

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ३९ ॥

स्थाने विधीयमानानामादेशानां मध्ये अन्तरतमः सदशतम् एवादेशो
भवति । आन्तर्यं च स्थानार्थगुणप्रमाणेभ्यः । स्थानतः — दण्डाग्रस् ।
कण्ठ्ययोरकारयोः कण्ठ्य एवाकारः । अर्थतः — वासपद्ययुवतिः । वत-
ण्डीशब्दस्य पुवङ्गावेनान्तरतमः पुंशब्दः । गुणतः — पाकः । चकारस्या-
घोषस्यात्प्राणस्य तद्गुण एव ककारः । प्रमाणतः — अमुण्डै, अमूर्ख्याम् ।
हस्वस्य हस्वो दीर्घस्य च दीर्घ उर्वणः । आदेशाधिकारादैव लब्धे स्था-
नग्रहणं यत्रानेकमान्तर्यं, तत्र स्थानकृतमान्तर्यं बलीय इति ज्ञापनार्थम् ।
तेन चेता स्तोतेति प्रमाणतस्त्वकारो गुणः प्राप्तः । स्थानसाम्यादेकारौ-
कारौ गुणौ भवतः । तमग्रहणमत्यन्तसादश्यार्थम् । तेन धातयतीति हका-
रस्य सोष्मणो नादवतः सोष्मा नादवांश्च कुत्वं घकारः ॥

एच इग्रस्वादेशे ॥ ४० ॥

एचः स्थाने हस्वे आदिश्यमाने इग्रे भवत्यान्तरतम्यात् । हेड,
हिडयति । अतिरि । चिन्नगुः । आतिनु । एचः समाहारवर्णः । मात्रा अवणस्य
मात्रा इवणोवर्णयोः । तत्र कदाचिद् अवर्णः स्यात्, कदाचिदिवणोवर्णोः ।
मा कदाचिदप्यवणो भूदिति सूत्रम् ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ४१ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । गुणवृद्धिसंज्ञा(भ्यां) विधीयमाने गुणवृद्धी
इक एव स्थाने भवतः । गुण — जयति । भवति । विभवति । आत्सन्ध्यक्षर-
व्यञ्जनानां न भवति । यानम् । ग्लायति । (वभीउभिभिता) । वृद्धिः —
अचैर्यात् । अहौपीत् । अकार्यात् । इह न भवति—अौभीत् । गुणवृद्धी
इत्येवं ये गुणवृद्धी इति विज्ञानादिह नियमो न भवति । ‘दिव उत्’ ।
युम्याम् । ‘दिव औत्’ । द्यौः ॥

अचो हस्तवर्दीर्घप्लुताः ॥ ४२ ॥

हस्तो दीर्घः प्लुत इत्येवं ये हस्तवर्दीर्घप्लुता विधीयन्ते, तेऽन्य एव स्याने भवन्ति । ग्रामणि कुलम् । अतिरि । अतिनु । इह न भवति — सुवा-कुलम् । दीर्घः — स्तूयते, चीयते, शूयते । इह न भवति — पञ्चयते । प्लुतः — देवदत्तृ, अग्निचिदत् इति । हलो न भवति । संशाविधिनियमा-दिह न भवति — घौः, पन्थाः, स इति ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्लिघौ ॥ ४३ ॥

स्थानं प्रसङ्गः, सोऽस्यास्तीति स्थानी । आदिश्यत इत्यादेशः । तयोः पृथक्त्वात् स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्यनिदित्यते । आदेशः स्थानिवद् भवति स्यान्याश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यते, न चेत् तानि स्यान्यलाश्रयाणि भवन्ति । किमुदाहरणम् । धातुप्रकृतिकृत्तद्विनाच्यय-सुप्तिष्ठेपदादेशाः । धात्वादेशो धातुवत् । ‘प्रस्तोर्म्’ । आर्धवातुकविषये प्रागेवादेशे कृते ‘धातो’ इति तृजात्यो भवन्ति । भविता । भवितुम् । प्रकृत्यादेशः प्रकृतिवत् । कार्याम् । किमः कादेशे कृते प्रकृत्याश्रयं दीर्घत्वं भवति । कृदादेशः कृदृत् । प्रकृत्य । कत्वो त्वनादेशे कृते ‘हस्तस पिति कृति’ इति तुग्र भवति । तद्विलादेशस्तद्वितवत् । दाधिकम् । ‘कृत-द्वित —’ इत्यादिना प्रातिपदिकसंज्ञा भवति । अन्ययादेशोऽन्ययवत् । प्रस्तुत्य । ‘अन्ययाद् —’ इति सुन्तुग्र भवति । सुवादेशः सुन्तवत् । वृक्षाय । ‘सुपि’ इति दीर्घत्वं भवति । तिङ्गदेशस्तिङ्गत् । अकुरुलाम् । *‘सुपिष्ठन्तं पदम्’ इति पदसंज्ञा । पदादेशः पदवत् । ग्रामो वः स्वम् । ‘पदस्य’ इति रुत्यं भवति । वत्करणं किम् । स्यान्यादेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति स्याश्रयमपि यथा स्यात् । ‘आङ्गो यमहनः’ । आहत आन-पिष्ठेत्यालमेपदमुभयत्रापि । आदेशग्रहणं किम् । आनुमानिकस्याप्याद-शस्य स्यानिवद्वावो यथा स्यात् । पचतु, पचन्त्विति । अठाश्रया विधिरत्विधिरिति मन्यमपदलोपिनः समाप्तस्याश्रयणात् अलः परस्य विधिः । अलि परतो विधिः, अलः स्याने विधिः, अला वा विधि, अप्रधानाला-

* ‘विभूदमतं पृम्’ इत्येष सूक्ष्मः ।

श्रयो वा विधिरलिंघिरिति सर्वत्रानल्विधाविति प्रतिषेध । तेन यौः पन्थाः सः इत्यादिषु औत्वात्वत्यदायत्वादिषु कृतेषु स्थानिवद्वावाभावात् सुलोपादिकार्याणि न भवन्ति ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ४४ ॥

अजादेशः परनिमित्तक पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद् भवति । पट्यति मृगयते इति टिलोपल्लोपयो स्थानिवद्वादुपधालक्षणा वृद्धिर्लघूपधलक्षणो गुणश्च न भवति । अच इति किम् । प्रश्न । अत्र शादेशस्तुकि कर्तव्ये स्थानिवद्व भवति । परस्मिन्निति किम् । युवजानिः । 'जायाया निङ्' । अपरनिमित्तको निङ् यलोपे कर्तव्ये स्थानिवद्व भवति । पूर्वविधाविति किम् । हे गौः । । (उ॒ओ)त औद्वावः परविधौ सम्बुद्धिलोपे स्थानिवद्व भवति । अल्विध्यर्थं च चनम् ॥

न पदान्तद्विवचनसवर्णानुस्वारजश्चविधिषु ॥ ४५ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तः स्थानिवद्वावः प्रतिषिध्यते । पदान्तादिविधिष्वजादेशः परनिमित्तकः स्थानिवद्व भवति । पदान्तविधौ—कौ स्तः । अस्तेरलोपः पूर्वविधावादेशे कर्तव्ये स्थानिवद्व भवति । द्विवचनविधौ—देध्यत्र । यजादेशः परनिमित्तको धकारस्य द्विवचने स्थानिवद्व भवति । सवर्णविधौ—शिष्ठि । श्रमोऽकारस्य लोपोऽनुस्वारस्य परसवर्णे कर्तव्ये स्थानिवद्व भवति । अनुस्वारविधौ—पिषन्ति । श्रमोऽकारलोपो नकारस्यानुस्वारे कर्तव्ये स्थानिवद्व भवति । जश्विधौ—बब्धां ते हरी धाना । भसेलोट् । तसस्तामादेश । श्लौ द्विवचने च कृते 'घसिभसोहलि' इत्युपधालोपो भकारस्य जश्वते कर्तव्ये स्थानिवद्व भवति । चविधौ—जक्षतुः । घमेस्पधालोपो घकारस्य चत्वं कर्तव्ये स्थानिवद्व भवति ॥

स्वरदीर्घयलोपेषु लोपः ॥ ४६ ॥

स्वरविधौ दीर्घविधौ यलोपविधौ च लोपोऽजादेशः स्थानिवद्व भवति । स्वरविधौ—चिकीर्षकः । एतुलि कृते अतो लोपः परनिमित्तको 'लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमि'ति स्वरे कर्तव्ये स्थानिवद्व भवति । तेन ईकरे स्वरः । दीर्घविधौ—प्रतिदीनः । 'जलोपोऽनः' इत्यकारलोपो दीर्घे

कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । यलोपविधौ—कण्डूतिः । कण्डूयते: क्तिनि कृते अतो लोपो 'व्वोर्वलि' इति यलोपे कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । लोप इति किम् । वहुखद्वकः । 'आपो वा', इति हस्तस्य स्थानिवद्वावात् 'कपि पूर्व-मुदात्म्' इत्येतद् भवति, न तु 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम्' इति । गियोरिति यणादेशस्य स्थानिवद्वावाद् 'धातोवोः —' इत्यादिना न दीर्घः । वाञ्चारिति यणादेशस्य स्थानिवद्वावाद् 'व्वोर्वलि' इति यलोपो न भवति ॥

वरचिकलुक्कखोपधात्वेषु ॥ ४७ ॥

वे क्वै लुकि कखोपधात्वे च लोपोऽजादेशः स्थानिवन्न भवति । वे — यायावरः । यतेर्यडन्ताद् वरचि कृते अतो लोपः परनिमित्तको 'लोपोऽचि कृडिति चतः' इत्याकारलोपे कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । क्वै — देवयते: किप्, दयूः । लवभाचेष्टे किप्, लौः । णिलोपलोपावृति कर्तव्ये स्थानिवन्न भवतः । लुकि — पञ्च इन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः स्थाली-पाकः । अत्र तद्वितडीपोर्लुकः स्थानिवद्वावप्रतिपेधाद् डीपसन्नियुक्तस्यानुकः श्रवणं 'पस्यैति च' लोपश्च न भवति । कखोपधात्वे — इलुकाया अदूर-भवमैलुकं, परिखायाः परिखम् । तत्र भवमैलुकीयं पारिखीयमित्यणि आकारलोपः कखोपधलक्षणे छप्रत्यये कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । कखाभ्य-सुपधाविशेषणं किम् । पटयतीत्यत्र टिलोपस्य स्थानिवद्वावप्रतिपेधेनोपधा-लक्षणा वृद्धिः सात् ॥

पूर्वत्रासिद्धे चासंयोगादिलोपलत्वण्त्वेषु ॥ ४८ ॥

पूर्वत्रासिद्धेषु च यत् कार्यमुच्यते, तस्मिन् संयोगादिलोपलत्वण्त्व-वर्जितेऽजादेशः स्थानिवन्न भवति । पापच्यते: पापक्तिः । याजयते: याष्टिः । अत्रालोपणिलोपयोः स्थानिवद्वावप्रतिपेधात् शल्निमित्ते कुत्वपत्वे भवतः । असंयोगादिलोपलत्वण्त्वेष्विति किम् । काक्यर्थं, वास्यर्थम् । यणादेशस्य स्थानिवद्वावात् स्कोः संयोगादिलोपो न भवति । निगायते । निगात्यते । णिलोपस्य स्थानिवद्वावाद् 'आचि वा' इति वैकल्पिके लत्वं भवति । भाप-वपनी । ब्रीहिवपनी । अत्रोत्तरपदान्तस्य नकारस्य णत्वे विधीयमानमतो लोपस्य स्थानिवद्वावन्न भवति । समासश्च टीपुत्पत्तेः प्राक् कृदन्तेनैव द्रष्टव्यः ॥

आदिष्टादृचः पूर्वस्य ॥ ४९ ॥

आदिष्टादृचः पूर्वस्य विधौ कर्तव्ये अजादेशः परनिमित्तकः स्थानिवन्न भवति । इयेष । उबोप । अत्र गुणादेशस्य स्थानिवद्वावप्रतिपेधाद् 'अभ्यासस्यासवर्णं' इतीयुवौ भवतः ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ ५० ॥

द्विर्वचननिमित्तेऽचि योऽजादेश । स द्विर्वचने देष्टव्ये स्थानिवद् भवति । रूपातिदेशोऽयं नियतकालः । कृते द्विर्वचनं पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आहोपाहोपणिलोपयणयवायावादेशः प्रयोजनम् । आहोपः—दधतुः । अत्रातो लोपस्य स्थानिवद्वावाद् 'एकाज् —' इति द्विर्वचनं भवति । आहोपः—जग्मतु । 'गमहनजन—' इत्यादिना कृतस्याहोपस्य स्थानिवद्वावात् सान्कलक्षणं द्विर्वचनं भवति । णिलोपः—आटिट् । णिलोपस्य स्थानिवद्वावाद् 'अजादेद्वितीय' इति द्विर्वचनं भवति । यण—चकतुः । करोतेरहुसि यणादेशस्य स्थानिवद्वावाद् द्विर्वचनं भवति । अथवायावादेशः—निनय, लुलवनिनाय, लुलाव । नयतेर्लुनातेथोत्तमे णलि गुणे वृद्धौ च कृतायामयवायावादेशानां स्थानिवद्वावाद् ने लो नै लविति द्विर्वचनं भवति । द्विर्वचन इति किम् । जग्ले । अत्राकारस्य पृथक्श्रवणं परेण वा सहेति वृद्धिर्भवति । आत्वस्य त्वशिदेज्यिषये विधानादन्मित्तिक्त्वमिति (क्षै ? ग्लै) इति द्विर्वचनं न भवति । द्विर्वचननिमित्त इति किम् । दुद्यूपति । ऊठि यणादेशो द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । अचीति किम् । जेघीयते । य(दि१डि) प्री आदेशस्य स्थानिवद्वावादीकारान्तद्विर्वचनं (न) भवति ॥

णिन्यनित् ॥ ५१ ॥

असहायस्याद्युपदिष्टान्यन्तोपदिष्टानि च कार्याणि न प्राप्नुवन्ती-
व्यन्ते चेत्यतिदिश्यन्ते । आदाविवान्त इवैकसिन्नपि कार्यं भवति । श्रियो ।
शुवौ । अन्न हाजादौ प्रत्यये विधीयमानावियुवादेशवेकसिन्नप्यादिवद्वावाद्
भवतः । खट्वे इति भले इति । एदन्तद्विवचनलक्षणा प्रगृह्यसंज्ञा एक-
सिन्नप्येकारूपे द्विवचने अन्तवद्वावात् भवति ॥

प्रकृतिवदनुकरणम् ॥ ५३ ॥

धात्वादिप्रकृतिवत् तदनुकरणमपि व्यपदिश्यते । 'पूजाभिभवयोः
पुवः संज्ञायाम्' इत्यादौ धात्वाद्यनुरूपानां धात्वादिनिवन्धना इयुवादयो
भवन्ति । अग्नी इत्याह, द्विः पचल्लित्याह, इत्यादौ प्रगृह्यतिङ्गन्तानुकरणानां
प्रकृतिवद्वावः, अच्चसन्धिः, 'तिङ्गतिङ्ग' इति निघातश्च भवति ॥

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ५४ ॥

एकदेशविकृतं शब्दरूपमनन्यवद् भवति, तदेव भवतीत्यर्थः । अति-
जरसा अतिजरसैरित्यादौ कृतहस्तत्वं इपि जराशब्दः स एवेति जरसादेशो
भवति ॥

भूतपूर्वकत्यात् तद्वदुपचारः ॥ ५५ ॥

निवृत्तेष्वपि जकारादिष्वनुवन्धेषु जसादीनां जसित्यादयो व्यपदेशा
भवन्ति ॥

भाविनि भूतवदुपचारः ॥ ५६ ॥

भविष्यतीति भावि । तस्मिन्नर्थे भूतवदुपचारो भवति । अस्यै आ-
सामिति माविनोरपि स्याद्सामादेशयोर्मूर्तवद्वावाद् 'हल्यनकोऽग्' इति
इदमोऽशादेशो भवति ॥

अवयवेऽप्यवयविवदुपचारः ॥ ५७ ॥

अवयविनि यथा तथा तदवयवेऽग्नुपचारो व्यवहारो भवति । 'उप-
सर्गात् सुनोतिसुवति —' इत्यादौ 'उपसर्गाददुरो णोपदेशस्य' इत्यादौ
चोपसर्गावयवयोः पत्वणत्वनिमित्योरिणरेकयोरुपसर्गव्यपदेशः । अभि-
पुणोति ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ५८ ॥

प्रत्ययस्य लोपे कृते सत्यपि प्रत्ययनिमित्तं प्रकृतेः कार्यं भवति । अग्निचित् । अघोक् । लुप्तयोरपि सुतिष्ठोः ‘विभक्त्यन्तं पदम्’ इति पदसंज्ञा भवति । प्रत्ययग्रहणं किम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्, प्रत्ययैकदेशलोपे मा भूत् । आप्नीत आप्नीयातामिति सीमुद्सकारलोपे कृते इलादिलक्षणोऽनुनासिकलोपो न भवति । पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् । प्रत्ययलक्षणं यथा स्याद्, वर्णलक्षणं मा भूत् । रायः कुलं रैकुलं नौकुलं, गोहितमित्यादावायावादयो न भवन्ति ॥

न लुप्तता प्रकृतेः ॥ ५९ ॥

लुका श्लुना लुप्ता च लुप्ते प्रत्यये प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्रकृतेन्न भवति । गर्गाः । सृष्टः । पञ्चालाः । अत्र यज्ञशब्दप्रत्ययेषु लुप्तेषु प्रकृतेर्गुणवृद्धी न भवतः । प्रकृतेरिति किम् । पञ्च । सप्त । साम । पयः । सुप्रत्ययलक्षणपदसंज्ञानिवन्धनानि नलोपहत्वादीनि भवन्ति । लुप्ततेति किम् । कार्यते । णिलोपेऽपि तलक्षणा वृद्धिर्भवति ॥

णियकोः ॥ ६० ॥

णौ यकि च परतो लुप्तता लुप्ते प्रत्यये प्रत्ययलक्षणं न भवति । अप्राकृतस्यापि कार्यस्य प्रतिपेधार्थं च चनम् । सुचमाचष्टे सुचयति, उपसंकरोति (उपस्थिति) । सुच्छुकि कृते प्रत्ययलोपलक्षणेन पदान्तनिवन्धनाः कुत्वरुत्वादयो न भवन्ति ॥

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ ॥ ६१ ॥

पदादिविधेरन्यत्रोत्तरपदत्वे लुप्तता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवति । परमवाचा । परमगोदुहा । परमदिवा । प्रत्ययलोपलक्षणेन पदान्तनिवन्धनानि कुत्वधत्वोत्वानि न भवन्ति । अपदादिविधावित्ति किम् । दधिसेचौ दधिसेचः । अत्र प्रत्ययलक्षणेन पदसंज्ञायां ‘न सात्पदाद्योः’ इति उत्तरपदादिनिवन्धनः पत्वप्रतिपेधो भवति ॥

यथासद्गुणमनुदेशः समानाम् ॥ ६२ ॥

अनुदिश्यत इत्यनुदेशः, पंशादुञ्जार्यत इत्यर्थः । उद्देशिनां च

तुल्यसह्यानां यथाक्रममभिसम्बन्धो भवति । ग्रथमस्य प्रथमेन द्वितीयस्य द्वितीयेनेत्यादि । 'तम्धस्थवस्मसां तांतंतवमाः' पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । समानामिति किम् । 'सह्याङ्कयोऽलक्षणेष्व(व्य)जिजः' । अत्र सह्यादयश्चत्वारः अनादयश्च त्रय इति सह्यावैपम्यात् सर्वेषां प्रत्येकमभिसम्बन्धः ॥

विवक्षातः कारकाणि ॥ ६३ ॥

प्रयोक्तुर्वक्तुमिच्छया कर्मदीनि कारकाणि भवन्ति । विवक्षा च कुलवधूरिव न लौकिकीं प्रयोगमर्यादामतिकामति । स्थाली पचनि, स्थाल्यां पचति । अक्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति, अक्षेषु दीव्यति, अक्षाणां दीव्यति । विवक्षायाश्च नियतत्वात् सत्यप्यपाये धनुषा विध्यतीत्येव, न धनुषो विध्यतीति । कंसपात्र्यां भुङ्ग इत्येव, न कंसपात्र्या भुङ्ग इति ॥

सूत्रे लिङ्गवचनाद्यप्रामाण्यमविवक्षातः ॥ ६४ ॥

सूत्रेषु लिङ्गवचनकालादीनां विवक्षाया अभावादप्रामाण्यं भवति । 'कर्मणा क्रियया वा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति पुर्वेन्द्रियेनेत्रवचनेन वर्तमानकालेन च निर्देशे तदप्रामाण्यालिङ्गान्तरवचनान्तरकालान्तरेष्वपि सम्प्रदानसंज्ञा भवति । 'अभिन्नकर्तृक्योः पूर्वकालाद्' इति द्विवचनेनापि निर्देशे वहनामपि पूर्वकालत्वात् त्वा भवति । 'सहृपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इति वहनवचननिर्देशे द्वयोरप्येकशेषो भवति ॥

अपेक्षातोऽधिकारः ॥ ६५ ॥

लक्ष्यपुः लक्षणप्रवृत्तावर्धितमपेक्षा । एकत्रोपात्तस्यान्यत्र व्यापारोऽधिकारः । सोऽपेक्षया हेतुभूतया भवति । यथा—अलुगधिरुरः प्रागानडः, उत्तरपदाधिकारः प्राक् प्रकृत्यधिकारात् ॥

एकयोगनिर्दिष्टानां मप्येकदेशोऽनुवर्तते ॥ ६६ ॥

यथा 'तेन रक्तं रगाद्' इत्येकयोगनिर्दिष्टानामपि 'चन्द्रवृत्ते नक्षत्रा युक्तः कालः' इत्यत्र तेनेत्येकदेशोऽनुवर्तते ॥

चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्तते ॥ ६७ ॥

यथा 'वद सुपि क्यप् च' इत्यत्र चानुकृष्टो यत् 'भुव' इत्यत्र नानुवर्तते ॥

क्वचिदनुवर्तते ॥ ६८ ॥

चानुकृष्टमपि क्वचिदुत्तरत्रानुवर्तते । यथा 'डाप् चोमास्याम्' इति चानुकृष्टो छीप् 'टिङ्गाणञ्—' इत्यादावनुवर्तते ॥

अनन्तरस्य विधिः प्रतिषेधो वा ॥ ६९ ॥

भवति । विधिर्यथा 'सर्वनामः स्मैस्मातौ' अनन्तरयोडेडस्योर्भवत , न व्यवहितयोष्टाइसो । प्रतिषेधो यथा—'युजेरसमासे' इति प्रतिषेधो-अनन्तरस्य तुम । अश्वयुक् ॥

विशेषातिदिष्टः प्रकृतं न वाधते ॥ ७० ॥

विशेषेणातिदिष्टो विधि प्रतिषेधो वा प्रकृत न वाधते । विधि यथा — 'कृना छीप्' प्रकृत 'सर्वत ष्टो वा' इत्यनेन विशेषातिदिष्टेन विधिना न वाध्यते, 'वयस्यचरम्' इत्यादावनुवर्तते । प्रतिषेधो यथा — स एव छीप् 'न स्वस्त्रादिम्य' इति प्रतिषेधेन विशेषातिदिष्टेन न वाध्यत इति 'टिङ्गाणञ्—' इत्यादावनुवर्तते । एव सर्वत्रप्रेक्षातोऽधिकारान्निवृत्ति-वानुवृत्तश्च भवति ॥

अर्थवशाद् विभक्तिविपरिणामः ॥ ७१ ॥

सामर्थ्यवशाद् विभक्तयन्तरस्य विपरिणाम पूर्वविभक्तिपरित्यागेन विभक्तयन्तरोपदान भवति । अर्थवातुक इति सत्त्वनुवृत्ता वलादेरिट् इत्यत्र पष्ठभन्ततया विपरिणमते । 'सायचिरप्राह्वेप्रगेऽव्ययेभ्य एवु' इति प्रथमान्त तुडागमापेक्षया पष्ठधा विपरिणम्यते ॥

समर्थः पदविधिः ॥ ७२ ॥

विधीयत इति विधि । सम्बन्धसामान्ये पष्ठी । तेन यः दग्धिपि यथ पदे पदस्य, पदयो, पदाना वा, सर्वतः पदस्य सम्बन्धीति पदविधिरेव समर्थ इति । यदा सम्प्रेक्षितार्थः सम्पदायाँ

वा समर्थः, तदा व्यपेक्षासामर्थ्यम् । यदा तु सङ्गतार्थः संसृष्टार्थो वा समर्थः, तदैकार्थीभाव इति । तत्र व्यपेक्षायां सम्प्रेक्षितार्थावयवत्वात् सम्बद्धार्थावयवत्वाद्वा समासादिः समर्थ इत्युक्तः । इह शब्दे पदविधिर्नाम समर्थावयवो वेदितव्यः । अयमर्थः — येषां पदानां विधिरुच्यते, तानि यदि परस्परं सम्प्रेक्षितार्थानि सम्बद्धार्थानि वा भवन्ति, तदासौ विधिः साधुर्भवति । यदा त्वेकार्थीभावस्तदा विग्रहवाक्याभिवाने यः शब्दः सङ्गतार्थः संसृष्टार्थो वा स साधुर्भवति । पदविधिश्च समाससुन्धातु-कृतद्वितोपपदविभक्तियुग्मदस्मदादेशनिवातप्लुताः । तत्र समासः — 'विशेषणं विशेषेण — ' । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । 'द्वितीया श्रितादिमिः' । कएवं श्रितः कष्टश्रितः । 'पष्टी सुवन्तेन' । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । अप्रपूर्वोत्तरयोर्वाक्यावस्थाया सर्वत्र परस्परसाकाङ्क्षा व्यपेक्षास्ति । वृत्यवस्थायां तु पृथगर्थानां सतामेकार्थीभाव इति । तथाहि — नीलमिति विशेषणं गुणत्वाद् द्रव्यमाकाङ्क्षति । उत्पलमिति सर्वोत्पलावग्रहरूपेण प्रवृत्तं तदविशेषत्वाद् विशेषणं गुणमाकाङ्क्षति । वृत्तौपुनः एकार्थीभावेन पासूदकवदविभागापतौ तातुभावप्येकस्मिन्नविकरणे समूर्छिताविव भवतः । तथा कष्टमित्येतत् साधनत्वात् साध्यभूतां कियामपेक्षते । श्रितः श्रयणक्रियोपसर्जनकर्तृवा(चिस्य १ ची स्व)क्रियाविपय साधनमपेक्षते । तयोश्च परस्परसंसर्गाद् वृत्तावेकार्थीभावो भवति । एव सर्वत्रोपसर्जनानां प्रधानानां च परस्परमाकाङ्क्षावतां कचित् प्रकृतिमिकारभवलक्षणः कचिदवध्यवधि । द्वावात्मकः कचित् स्वस्वामिभावस्वभावः कचिदिदिपयविविभागरूपः समन्वये(न्ये १ न्यो) वा(च्ये १ क्ये) व्यपेक्षा । वृत्तावेकार्थीभावो नवति । तदेतत् सामर्थ्यविशेषोत्तमपि लोक्य(क्य १ का)पेक्षया १ वृत्यवृत्योः स्वभावेन विभक्तमवतिष्ठते । समर्थ इति किम् । किमध्यते वस्त्र नीलमुललमालि । कर्णे । सुव्यातुः । पुत्रमिन्छति पुत्रीयति । समर्थ इति किम् । पश्यति पुत्रम्, इन्छति सुप्तम् । कृत् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । समर्थ इति किम् । पश्य कुम्भं, करोति कटम् । तद्वितः । उपगोरपत्वम् औपगवः । समर्थ इति किम् । गृहसुपगोरपत्वं देवदत्तस्य । उपपदविभक्तिः । अभिजानासि देवदत्त । काशमीरेषु वत्स्याम । समर्थ इति किम् । देवदत्त ! मातरं स्मरमि, अनसाम दीर्घं मगधेषु । युध्मदस्मदादेशः । ग्रामस्ते स्वम्, ग्रामो मे स्वम् । ममर्थ

इति किम् । ओदनं पच तव भविष्यति मम भविष्यति । निषातः । देवदरः पचति, यज्ञदत्तो भुद्धके । समर्थ इति किम् । अयं दण्डो हरानेन । प्लुतः । 'भर्त्सनेऽङ्गयुक्तं तिडाकाङ्गम्' । अङ्ग । कूज ३, इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । समर्थ इति किम् । अङ्ग । कूजत्ययम्, इदानीं ज्ञास्यति जालमः । पदग्रहणाद् वर्णविधिरसामर्थ्येऽपि भवति । तिष्ठतु सावद् दध्यशान त्व शकेन । तदेवं समासकृताद्वेषु वाक्ये व्यपेक्षा, वृत्तौ त्वेकार्थीभावः, शेषेषु पुनर्व्यपेक्षैव सामर्थ्यं भवति ॥

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ ७३ ॥

सत्रेषु शब्दस्यार्थवतो ग्रहणे सम्भवत्यनर्थकस्य ग्रहणं न भवति । विग्रहणे सद्यचाशब्दस्यार्थवतो ग्रहण, न रात्रिशब्दावयवस्य । श्वग्रहणे न मातरिश्वनः । यत्र त्वर्थवान्नास्ति, तत्रानर्थकस्य ग्रहणम् । यथा 'अव्यक्तानुकरणस्यानेकाचोऽत इतावित्यच्छब्दस्य । पटत् इति पटिति ॥

न वर्णानिनस्मन्ग्रहणेषु ॥ ७४ ॥

वर्ण अन् इन् अस् गन् इत्येतेपामुपादाने 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवं न भवति । वर्णग्रहणे 'अतो भिस ऐस्' यथा अर्थवतोऽतो भवति—कुम्भकारैः, एवमनर्थकादपि वृक्षैः । अन् । 'अलोपोऽनः' यथेह भवति राज्ञः, तथा महिम्ना । इन् । 'इनूहनूपूपार्यम्णां शौ च' यथेह भवति दण्डी, तथा वामर्मी । नस् । 'अत्यतन्तस्यापातोः सौ' यथेह भवति सुप्या, एव चन्द्रमाः । मन् । 'मन.' यथेह भवति दा(मै मा) समा, एवमतिमहि(म्ना मा) ॥

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ ७५ ॥

एको लक्षणेनाभिहितः, अपरः शास्त्र एव प्रतिनियतेन पदेन प्रतिपादितः । तयोर्ग्रहणसम्बन्धे प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं, न तु लाक्षणिकस्य । 'सन्तिटीजेः' जिगाय । जिनातेः ममप्रसारणे जिरूपस्य लाक्षणिकत्वात् न भवति । जिन्यतुः ॥

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविद्यादस्यावि ॥ ७६ ॥

प्रतिपदिकस्य ग्रहणे स्त्रीपुन्नपुंसकलिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति ।

*‘तृतीया सद्वादिभिः’ यथेह भवति पित्रा सद्व्यः पितृसद्व्यः, एवं पितृसद्व्यात्यन्नापि । ‘हस्त्यचित्तेभ्यष्टक्’ यथेह भवति हस्तिनां समूहो हास्तिकम्, एवं हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यन्नापि । द्विपत्तीताण इत्यादौ तु लिङ्गविशिष्टस्याग्रहणे तत्रैव प्रतिविधान भविष्यति ॥

प्रकृतिग्रहणे यड्लुगान्तस्यापि ॥ ७७ ॥

धातोः स्वरूपग्रहणे यड्लुगान्तस्यापि तस्य ग्रहणं भवति । ‘भुवां बुरुङ्गलियोः’ यथेह भवति अभूवन्, एवमयोमूवन् इत्यन्नापि । यथेह ‘गमेरिद्’ गमिष्यति, एवं जङ्गमिष्यति इत्यन्नापि ॥

न तिवनुवन्धगणैकाज्यग्रहणेषु ॥ ७८ ॥

तिपा अनुवन्धेन गणेन एकेनाचा च प्रकृतेनिर्देशे यड्लुगान्तस्य ग्रहणं न भवति । तिपा । ‘निसस्तपतावनासेवाया’ यथेह भवति निष्पति, न तथा निस्तातसि । अनुवन्धेन । ‘शीड एत् साविधातुके’ यथेह भवति शेते, एवं न शेशीतः । गणेन । ‘कुद्दमीनामन्विति’ यथेह गुणनिषेधः कुटिता, न तथा चोकोटिता । एकेनाचा । ‘हुश्वलम्योऽनियो देविः’ यथेह भवति सुहुधि, न तथा जेहुहि ॥

आगमा यद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ ७९ ॥

आगमा मिदादयो यस्याः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वांपसर्वनगृता शिथी-यन्ते, तद्ग्रहणेन तेषामपि ग्रहणं भवति । देयात् । यासुयो लिङ्गग्रहणेन ग्रहणात् ‘लिङ्गयदि’स्येत्वं भवति । अर्ददपत् । पुको धातुग्रहणेन ग्रहणात् यो ‘चह्युपधाया’ इति द्वस्यो भवति । ‘टकिनावादन्ता’वित्युक्तेऽपि आद-न्तशुद्धयोः समीपजयोरपि दर्शनात् प्रहृतिप्रत्ययग्रहणेन टिकिनोग्रहण न स्यादिति वचनम् ॥

तन्मध्यपतितरतद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ ८० ॥

तस्य प्रकृतिप्रत्ययादर्मच्यपनितस्य तथ्यकृत्यादिग्रहणेनैव ग्रहणं भ-वति । उच्चकः । सर्वके । तकं । अनाहतो मत्यगतस्य प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणादच्यपनितस्यापां सुच्छुक्त्यदायत्वशीभावा भवन्ति ॥

सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ८१ ॥

सन्निपात. सक्षेप. । तन्निमित्तो यो विधिः स तत्सन्निपातविघातकस्य विधेनिमित्तं न भवति । त्रीणि । शतानि । अन् जस. सन्निपातेहेतुको नु तत्सन्निपातविघातकस्य ‘षणः सङ्ख्याया’ इति जश्शसोर्लुको निमित्तं न भवति ॥

न वर्णाश्रयप्रत्ययात्वपुगत्वेऽद्वस्वत्वानि वर्णविचाल-
पुरप्रस्वटावाल्लोपसम्बुद्धिलोपानाम् ॥ ८२ ॥

वर्णाश्रय. प्रत्यय. आत्वं पुक् अत्वंम् इट् हस्वत्वं च सन्निपातलक्षण विधयो यथासङ्ख्य वर्णविचालस्य पुक् हस्वत्वस्य दाप. आल्लोपस्य स-
म्बुद्धिलोपस्य च सन्निपातविघातस्य अनिमित्तानि न भवन्ति । वर्णाश्रय प्रत्ययो वर्णविचालस्य । दाक्षि । अकाराश्रय इञ्ज् अकारविचालस्यानिमित्तं न भवति । आत्वं पुक् । क्रापयति । णिसन्निपातलक्षणमात्वं तद्विघातस्य पुकोऽनिमित्तं न भवति । पुक् हस्वत्वस्य । अदीदपत् । आकारान्तसन्निपातनिमित्तं पुक् तद्विघातस्य हस्वत्वस्यानिमित्तं न भवति । अत्वं दाप. । या सा । यदाद्यकारणान्विधेरनिमित्तं न भवति । इट् आल्लोपस्य । पपि-
वान् । आकारान्तलक्षण इट्विधिराल्लोपस्यानिमित्तं न भवति । हस्वत्वं स-
म्बुद्धिलोपस्य । हे कुमारि । हस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्यानिमित्तं न भवति । वृक्षायेतादौ त्वकारान्तनिमित्तो डेयकारो यज्ञीति प्रत्याहारानुवृत्तिसाम् श्याद् दीर्घत्वस्यानिमित्तं न भवति ॥

मतुवृविभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य ॥ ८३ ॥

मतुपो विभक्तेश यदुदातत्वं पूर्वोदात्तसन्निपातहेतुक, तत् पूर्व-
निघातस्यानिमित्तं न भवति । अभिमान् । वायुमान् । परमवाचा परमवाचे । अन् ‘हस्वरेतुऽस्योऽनुभुवि’ति मतुप् । ‘उदात्तादुत्तरपदादनित्यसमासे वे’ति तृतीयाविभक्तेश पूर्वमुदातमाश्रित्योदातत्वं विधीयमानम् ‘अनुदात्त पदमेकवर्जामि’ति पूर्वनिघातस्यानिमित्तं न भवति ॥

असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ८४ ॥

अङ्गं निमित्तमन्तर्यस्य तदन्तरङ्गं, वहिर्यस्य तद् वहिरङ्गम् । तथा प्रकृत्याश्रयमन्तरङ्गं प्रत्ययाश्रयं वहिरङ्गम् । प्रकृतेः पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं वहिरङ्गम् । एकपदाश्रयमन्तरङ्गमुभयपदाश्रयं वहिरङ्गम् । अत्याश्रयमन्तरङ्गं वहाश्रयं वहिरङ्गमिति । तत्रान्तरङ्गे कायें कर्नन्ये वहिरङ्गमसिद्धं भवति । पदव्या मृद्या । विसर्क्तिनिमित्तस्येकारयणादेशस्य वहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् अन्तरङ्गोकारस्य यणादेशो भवति । ग्रामणि कुलमिति । पदान्तरसम्बन्धनिमित्तत्वेन वहिरङ्गस्य नपुंसकहस्तत्वस्यासिद्धत्वात् एकपदाश्रयोऽन्तरङ्गस्तु इन भवति । युगपरनायेति । वहिरङ्गस्य दीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नपुंसकहस्तत्वं न भवति । एवमतिसट्यायाहात्युपसर्जनहस्तत्वम्, अम्बान्त्रेति सम्बुद्धिहस्तत्वं च न भवति ॥

न जानन्तर्ये ॥ ८५ ॥

अचोरानन्तर्यमाश्रित्य विधीयमाने विधौ 'अभिष्टं वहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्येतन्न भवति । द्युमि । अद्राक्षीन् । अनोचत् । दिव उत्त्वममुमागमी चान्तरङ्गेषु यणादिकार्येषु अचोरानन्तर्येण विधीयमानेषु असिद्धा न भवन्ति ॥

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः ॥ ८६ ॥

गुणादागतो गौणः । मुखमिव प्राधान्यान्मुख्योऽर्थः । तयोर्गौणमुख्ययोरर्थयोरुपादानसम्भवे मुख्यार्थवृत्तेव शब्दस्य कार्यमम्बत्ययो भवति । 'वामुदेवार्जुनाभ्यां कन्' । वामुदेवे भात्तिरस्य वामुदेवकः । अर्जुनकः । यस्तु वामुदेव इव वामुदेवः, अर्जुन इवार्जुनः । तयोर्यथाप्राप्तमेव कार्यम् । 'ओदन्तो नियात प्रगृद्य.' । अयो आर्थर्यम् । गौणार्थवृत्तेन्मु न भवति । अगौर्गा॑ समपद्यत गोमवादिति । इय पग्भापा पदकार्येषु । तेन चाहिकं गामानयेत्यात्मं गौणार्थस्यापि भवति ॥

प्रसिद्धे सहचरिते च ॥ ८७ ॥

कार्यसम्प्रत्ययो भवति । प्रसिद्धं यथा—'श्रुदः श्रद्दे' उपमत्यपानेन गागिकमेति प्रसिद्धेः प्रतृकर्मवान्यने, न तु अद्वारान् । रुद्दरिते यथा—ममपादिगादवर्यादन्तरान्तरेणशब्दो निजात्मा शृणेते । नेन द न द्विषयः । न गरम्यान्तरा पुरीति । किं ते कन्द्रयाहुं न पौरन्तरोन न भवेनेति ॥

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे ॥ ८८ ॥

करणेन निर्वृत्त कृत्रिम, ततोऽन्यदकृत्रिमम् । तयोः प्रसङ्गे कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययोः भवति । 'कर्मण्यण्' । अत्र 'कर्तुरीप्सिततम् कर्म' कृत्रिमम् । किया पुनरकृत्रिमम् । तयोरीप्सिततमस्यैव सम्प्रत्ययः । कुम्भकारः । यत्र तूभयोः प्रसङ्गो नास्ति, तत्राकृत्रिमे(पि ? एव) । यथा — 'शब्दवैरकलहादिभ्यः करण' इत्यत्र करणशब्देन कियाया एव सम्प्रत्ययः ॥

क्वचिद्गुभयगतिः ॥ ८९ ॥

कृत्रिमाकृत्रिमयोरुभयोरपि क्वचित् प्रतिपत्तिर्भवति । 'बहुगणवतुडति सङ्घचा' कृत्रिमा, एकादिका अकृत्रिमा । द्वयोरपि सम्प्रत्ययः । 'प्रकारे धा सङ्घचाया,' एकधा वहुधा ॥

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ॥ ९० ॥

लक्षणान्तरेण कार्ये सिद्धे सति पुनस्तस्यैव कार्यस्य कर्मिन्निदिशेषे यदारम्भः । स विशेषान्तरे नियमार्थः व्यावृत्ययोः भवति । 'शिसुव्यशी-सम्भुद्धयो'रिति नन्ताया, प्रकृतेदीर्घे सिद्धे 'इन्हनपूषार्यम्णा शौ चे'ति पुनरारम्भमाण, शावेव सावेवेति नियमाय भवति । तेन दण्डीनि दण्डी त्यादावेव दीर्घे भवति, नतु दण्डनौ दण्डन इत्यादाविति ॥

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् ॥ ९१ ॥

धातोः स्वरूपमुपादाय यत् कार्यं विधीयते, तत् धातुप्रत्यय एव भवति । 'मृजेवृद्धिः' । 'ऋतोऽचि वा' इहैव भवति परिमृज(ति ? न्ति) परिमार्ज(ति ? न्ति) । इह न भवति रज्जुमृजा रज्जुमृजे । 'अचि श्लुधातु-भ्रुवा व्योरियुवौ' यथेह भवतः चिकियतु चिकियु लुद्धवतुः लुद्धु, एवं यवकियौ यवकियः लुवौ लुव इति ॥

नन्युक्तस्य तत्सद्धयो ॥ ९२ ॥

नन्युक्तस्य यत् कार्यमुच्यते तस्य नन्युक्तसद्यो सविज्ञान प्रति-पतिर्भवति । 'अप्राणिजातयः' समाद्वारे समस्यन्ते । तद्र प्राणिसद्युग्रहणाद् द्रव्यजातिनः । चिकियेव समाद्वारे समासो भवति । च गरुदिं धानाशकुलि ।

न गुणकर्मजातिवाचिनाम् । रसगन्धस्तर्त्तेषणावक्षेषणाकुञ्चनप्रसारणग-
मनानीति ॥

उक्तार्थानामप्रयोगः ॥ ९३ ॥

उक्तः अभिहितः अर्थो येषां शब्दानां शब्दान्तरेण तेषामप्रयोगेऽनु-
चारणं भवति । कियते कट । कृतः कटः । शतः पटः । आरुद्वानरो
वृक्षः । तिद्वकृत्तद्वितसमासेः कर्मणोऽभिहितल्वात् कटादेद्वितीया न भवति ।
चित्रगुरिति वहुत्रीहिणोलत्वान्मत्वर्थस्य मतुप् न भवति । क्वचिदनित्यत-
मस्याः परिभाषापादा । तेन द्वावपूर्णावानय, त्वं पचति, वह शचार्मीत्यादी
द्वियुष्मदस्मदादीनामुक्तार्थानामपि प्रयोग उपपन्नो भवति ॥

निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ॥ ९४ ॥

निमित्तं करणं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । तत्र य नैमित्तिकम् । निमित्ता-
भावे नैमित्तिकस्यापि कार्यस्याभावो भवति । चेकिरिता देदिविता । अत्र
यद्वनिमित्तदीर्थत्वमन्तरहत्वात् पूर्वं कृतमपि पश्चादार्थघातुकनिमित्ते य-
लोपे कृते निमित्ताभावान्निवर्तते । एव पपुषः पेचुपः । यस्येति सम्प्रसारणे
कृते वलादित्याभावादिणिवर्तते । स्थीयत इति यकारनिमित्तं शुल्कतदमा-
वान्निवर्तते ।

सन्नियोगशिष्टानामेकापायेऽन्यतरस्याप्यपायः ॥ ९५ ॥

सन्नियोगः सहमावो यांगपद्मिति यावत् । सन्नियोगशिष्टानामेकस्य
सन्नियोगिनोऽपायेऽन्यतरस्याप्यपायो भवति । पश्च इन्द्राण्यां देवता अस्य
स्याठीशकस्य पश्चेन्द्रः स्थाटीपाकः । अत्र ढीपातुरु च सन्नियोगशिष्टौ ।
तत्र 'दिगोरनपत्यऽजादेष्टुगद्विरिति तद्वितस्य लुक । 'लुकद्वितलुक्यगोणी-
सूच्यो'रिति ढीपोऽपि लुक् । तस्य निवृत्तां तत्सन्नियोगशिष्टस्यानुकोऽप
निवृत्तिर्भवति ॥

नान्वाचीयमाननिवृत्तौ प्रधानस्य ॥ ९६ ॥

युग्मियोगशिष्टस्याप्यन्वाचीयमानस्य कार्यस्यापाये प्रधानस्याभावो न
भवति । 'अस्यपानां कथ द' इत्यक्षमन्नियोगे कर्त्तारम्य दक्षरोऽन्वाची-
यते । षुष्ठुरु । (पृथरु) । दिष्ठुरु । (दिष्ठुरु) । दक्षारामारेऽन्वरच
मयति । उष्ठुरु । नीरक्ष्मः ॥

निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥ ९७ ॥

निरनुबन्ध(क)स्य प्रकृतिप्रत्ययादेर्ग्रहणे सानुबन्धकस्य ग्रहणं न भवति । 'पदान्ते दिव उदि'ति निरनुबन्धकस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादु-दनुबन्धकस्य धातोर्ग्रहण न भवति । अक्षयूः । 'क्षेः क्षी च' । अत्र हि 'क्षिः(११५) हिसायामि'तस्य सानुबन्धकस्य ग्रहणं न भवति । क्षितः क्षितवानिति ॥

एकानुबन्धकग्रहणे न व्यनुबन्धकस्य ॥ ९८ ॥

एकानुबन्धकस्य प्रत्ययादेर्ग्रहणे व्यनुबन्धकस्य ग्रहणं न भवति । 'स-न्यज्ञोराद्य एकाच् द्विः' । यद्ग्रहणे क्यद्ग्रहण न भवति । इयेनायते । 'ययतोरतदर्थ' इति नन्मस्वरे 'शरीरावयवाद्यदि'ति यत एव ग्रहणं भवति । अदन्त्यम् । अकर्ण्यम् । अतो ग्रहण न भवति । अवामदेव्यम् ॥

नानुबन्धकृतान्यसारूप्यानेजन्तत्वानेकालूत्वानि ॥ ९९ ॥

प्रत्ययधात्वदेशानामनुबन्धहेतुकान्यसारूप्यानेजन्तत्वानेकालूत्वानि न भवन्ति । 'कृदसरूपोऽस्मियां वा वाधको भवती'त्युच्यते । षुलादेरुत्सर्गस्यासरूपेण कादिनापवादेन समावेशो यथा स्यात् । विक्षिपः विक्षेपकः विक्षेपेति । तत्रानुबन्धमेदादसरूपस्य कादेरपवादस्य विपयेऽणादिरुत्सर्गः सरूपो मा मूदिति प्रतिपेधः क्रियते । गोदः कन्वलद इति । उपदेशो एजन्तस्य धातोरात्मगुच्यते, कै गै दो छो इत्यार्थम् । तत्र धेद् देह् मेद् दैवदी-नामनेजन्तानां तु न प्राप्नोतीति प्रतिपेध आरम्भ्यते । धाता । दाता । माता । अधिगातेति । अनेकालादेशः सर्वस्य स्थाने भवतीत्युच्यते 'अस्तेर्भूः' 'ब्रुवो वचि'रित्यादयोऽन्त्यस्य मा भूवन्निति । तत्र 'पदान्ते दिव उत्' । '(दिव) (ओ१ औ१)त्' 'पृथ्यादिनामात्' 'उराद'त्यादयोऽनेकालूत् सर्वस्य स्युरिति प्रतिपेध आरम्भ्यते । धुम्याम् । धौः । पन्थाः । चकार इति ॥

समासान्तागमसंज्ञाज्ञापकगणनन्मनिर्दिष्टान्यनित्यानि ॥ १०० ॥

समासान्तागमं संज्ञाज्ञापकगण(नम्)निर्दिष्टाथ विषयोऽनित्या भवन्ति । समासान्तः । 'उपसर्गादध्वनः' प्राच्चो रथः । अस्यैस्यानित्यत्वादिदमपि भवति 'राजः सुरा प्राच्चनि सञ्जिपेतुः' इति टच न भवति । आगमः ।

‘आने मुगतः’ पचमानो यजमानः । अस्यानित्यत्वात् ‘आयि शकं पचानस्य गृहा वै मववन् ! सुरा’ इत्यपि मुद्दन मवति । सज्जा । कान्यं समस्यापूर्णम् । समस्यत इति समस्या शोकपादः । सम्पूर्णदमेष्यत् । भंत्रापूर्वकत्वाद् वृद्धिर्व भवति । तथा तुलयति स्य विलोचने । तुलोणिचि गुणो न भवति । ज्ञापकम् । ‘दीर्घोऽनागमस्ये’ त्यजागमप्रहणेनैतत् इत्यते ‘अम्यासविकारेण वायका न वाधन्त’ इति । अस्यानित्यत्वाद् विवाद विवाद-(घ१च) इति सम्प्रसारणेन ‘हलोऽनादेप्रयोग’ एव वाध्यत एव । गणः चुरादिष्यो णिलुक्तः । तस्यानित्यत्वात् क्वचिद्व भवति । चुरा तुला । सहिरात्मनेपदगणे पठित । तस्यानित्यत्वात् ‘म एवाय नामः सहति कलमेष्यः परिभगमि’ ति परस्मैपदं भवति । नम् । गुणेन पष्टी न भमस्यत इत्यस्यानित्यत्वात् वदनसोरमकुमुम्बौकुमार्यादयो भवन्ति । तथा ‘न लुमता प्रकृतेर’ त्यस्यानित्यत्वात् ‘स्वमोनेपुसकादि’ ति सोलुम्यपि हे वारे हे त्रयो इति सम्बुद्धिगुणो भवति ॥

उत्सर्गापवादयोरपवादो विविर्वलवान् ॥ १०१ ॥

सामान्योक्तो विविर्वत्सर्गः ‘कर्मण्यणि’ त्यादिः । विद्येषोक्तो विधि-रपवादः ‘आत्मोऽनुपसर्गात् क’ इत्यादिः । तयोरुत्सर्गापवादयोरपवादो विविर्वलवान् उत्सर्गस्य वायको भवति । गोदः । कम्नलदः । अणपवादः क एव भवति । प्राग् जितादपुत्सर्गः । ‘अत इज्’ अपवादः । दाक्षिः । प्राक्षिः । इत्येव भवति ॥

अपवादविपये क्वचिदुत्सर्गस्यापि समावेशः ॥ १०२ ॥

अपवादविपये क्वचिदुत्सर्गस्यापि समावेशो भवनि । ‘प्रदीयतां दायरथाय मंथिलो’ इति इन्द्रविषयेऽप्यएव भवति । ‘नामुलिथ शानीकः’ । अनाणपवाद इन्द्र । ‘ब्रह्मियगिन् चिरणिगमियदप’ (१) इति । अरोऽपवादस्य विपये षड्पि भवनि । ‘कण्ठे स्वयग्राहनिपराषाहुम्’ इति ॥

पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते ॥ १०३ ॥

पुरस्तादपवादा अनन्तरानेवोत्सर्गविपीन् पापनो, ननु तन्वेषेषामपि पापका भवन्ति । ‘स्त्रिप आतिहन’ इति षमां विदेनः । स इठादि

सूत्रेज सिद्धः । पुनर्विधानात् वाधकानामपवादः पुष्ट्यत्यादिविहि(तोन्तरं-
शाैतस्यानन्तरस्याड) एव वाधको भवति । आश्लिष्यत् कन्यां देवदत्तः ।
ननु चिणः । उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति ॥

मध्येऽपवादः पूर्वान् ॥ १०४ ॥

द्वयोरुत्सर्गयोर्मध्ये येऽपवादा भवन्ति, ते पूर्वनिवोत्सर्गविधीन् वा-
धन्ते, न परान् । 'एरच्' । चयः जय । पूर्वं घजमेव वाधते, ननु किनम् ।
चितिः जितिः । 'ऋदोरप्' । करः लवः । पूर्वं घजमेव वाधते, ननु
किनम् । कीर्णिः लूनिः ॥

कृद्वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ १०५ ॥

कृत्संशकोऽपवादः उत्सर्गेणासमानरूप स्वयधिकारविहितादन्यो
वाधको वा भवति । ष्वुलूत्तुचातुर्त्सर्गां । 'इगुपधज्ञापृकृम्यः क' इत्यपवादः ।
तस्य विषये ष्वुलूत्तुचावपि । विजिपः विक्षेपकः विक्षेपता । कृदिति किम् ।
'कर्तरि श्चित्युत्सर्गः । 'दिवादिम्यः श्यन्ति'त्यपवादः । स नित्यं वाधकः ।
दीव्यति । असरूप इति किम् । 'कर्मण्यथि'त्युत्सर्गः । 'आतोऽनुपसर्गे क'
इत्यपवादः । स नित्यं वाधको भवति । गोदः कम्बलदः । अस्त्रियामिति
किम् । 'स्त्रियां किन्नित्युत्सर्गः । 'अ प्रत्ययादि'त्यपवादः । स नित्यं वा-
धको भवति । चिकीर्पा । जिहीर्पा ॥

यं विधि प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाच्यते, यस्य
तु विधेनिमित्तमेव नासौ वाच्यते ॥ १०६ ॥

यं विधि प्रति विधीयमानस्योपदेशोऽनर्थको भवति, स एव विधि-
स्तेनोपदिश्यमानेन वाच्यते । यस्य तु विधेनिमित्तमेवासानुपदिश्यमानस्तस्य
तेन वाधा न भवति । यथा को देवता अस्य कार्यं द्विः । 'कस्येदि'ती-
कारोऽन्तादेशो 'यस्य'ति लोपं प्रत्यनर्थक इति तमेव वाधते । वृद्धेः पुन-
रसौ निमित्तमेवेति तां न वाधते ॥

येन नाप्रसे यो विधिरारम्यते स तस्य वाधकः ॥ १०७ ॥

येन लक्षणेन नाप्राप्ते अपितु प्राप्त एव कार्य यो विधिरारम्भते, स तत्त्वं वाचक । येन प्राप्ते चाप्राप्ते चारम्भते तस्य वाचको न भवति । अ-
नदुदृश्यां पपिवद्भ्यामिनि । अनदुहो इसोश्च (ठ तद्वत्वयो प्राप्तयोरेवारम्भ-
माण दत्त तयोरेव नाचक भवति । सयोगान्तरेषे पुन ग्राहे चाप्राप्ते चा-
रम्भत इनि तत्र वाचते । अनद्वान् पपिवाद् ॥

वलवन्नित्यमनित्याद् ॥ १०८ ॥

अनित्याद् विधेनित्यविधिर्वलवान् भवति । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधि
स नित्य । यस्त्वकृत एव प्राप्नोत्यसावनित्य । कृतेऽपि शन्दान्तरस्य
प्राप्नुन् अनित्य । यस्य पुनर्लक्षणान्तरेण निमित्त व्याहन्यते नामाप-
नित्य इति । रन्धयति रन्धरु । अत्र कृतायामकृताया च वृद्धौ नुम्
प्राप्नोति इति नित्य । वृद्धिस्तु कृते नुम्यनुपधात्वात् प्राप्नोतीत्यनित्या ।
तत्र वलवन्नित्य नुम् भवति । कल्पयति । अनाकृत एव टिलोपे वृद्धि
प्राप्नोतीत्यनित्या । टिलोपोऽप्यकृताया वृद्धारिकारस्य प्राप्नोति, कृताया
त्यक्तारस्येति शन्दान्तरप्राप्न्यानित्य । तत्र द्वयोरनित्ययो परत्वाद् वृद्धा
भवित्यमिति हलिकूल्योरिकारस्यात्ममुच्यते । तेनाग्लोपिन्येव प्रकृतिरिति ।
अजहलत् अचकलदिति सन्यज्ञावप्रतिषेध । तद् ग्राह्ण(ण)कुलमिति । त्यदा
धत्वं लुकि कृते न प्राप्नोति । लुक पुनर्यदपि त्यदाधत्वे कृते न प्राप्नोति,
तथापि न त्यदाधत्वेनैव विहन्यते किन्तर्हि, लक्षणान्तरेण 'अतोऽम्' इत्य-
म्भावेनेति त्यदाधत्वं प्रत्यनित्यो न भवति । नित्यत्वे न लवत्वात् त्यदाधत्वं
वाचते ॥

अन्तरङ्गं वहिरङ्गात् ॥ १०९ ॥

वहिरङ्गादन्तरङ्गो विधिर्वलवान् भवति । स्योन् स्योमा । गुणश्च
प्राप्नोति यणादेशश्च । अन्तरङ्गत्वाद् यणादेशो (न ?) भवति । दुदूपाति । स-
न्यूठि कृते द्विर्वचन च प्राप्नोत यणादेशश्च । अन्तरङ्गत्वाद् यणादेश, पश्चाद्
द्विर्वचनम् । 'अभिद्वं नविरङ्गमन्तरङ्ग' इत्यनेनैव स्योनम्योनादी सिद्धे
पुनरुच्यमानमिदमनित्यत्वं तस्या आपयनि । तेन पशुप पश्यचिन्युप पश्य
लु(लुैलुै)प पश्येति वहिरङ्गमपि वसोस्सम्प्रारणमात्रोन्य(जैप)रा
देशेष्वन्तरङ्गेष्वसिद्ध न भवति ॥

निरवकाशं सावकाशात् ॥ ११० ॥

निरवकाशं सावकाशाद् वलवद् भवति । वृक्षैः पुक्षैः । 'चहुवचने इल्येदि'त्येत्व वृक्षेभ्य इत्यादौ सावकाशम् । तद् ऐसादेशेन निरवकाशेन याध्यते । न चायमेत्प्रस्यापवादः, भिन्नविषयत्वात् ॥

वार्णात् प्राकृतम् ॥ १११ ॥

वर्णनिमित्ताद् विधेः प्रकृतिनिमित्तो विधिः वलवान् भवति । च-यनं चायकः । अत्र गुणवृद्धिभ्यामन्तरज्जत्वाद् यणादेशः प्राप्नोति । 'वा-र्णात् प्राकृतं वर्णीय' इति गुणवृद्धी भवतः ॥

सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं च ॥ ११२ ॥

सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं चान्तरज्जगाद् वलवद् भवति । शुशा-विषयति । अशुशृजत् । श्वयतेणिंचि संश्वेषोः कृतयोरन्तरज्जगावपि वृद्ध्या-वादेशौ वाधित्वा सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं च पूर्वरूपत्वं भवति ॥

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिः ॥ ११३ ॥

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्थलीयसी भवति । नमस्यति देवान् । गां स्वाभी व्रजति । ग्राममधिष्ठिर्याति । कर्मलक्षणा द्वितीयैव, न चतुर्थी-पष्ठीसप्तम्यः ॥

लुगान्तरज्जेभ्यः ॥ ११४ ॥

अन्तरज्जेभ्योऽपि विधिभ्यो लुगविधिर्थलवान् भवति । गोमान् प्रियो-ऽस्य गोमत्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते । अन्तरज्जगानपि दीर्घसंयो-गान्तलोपादीन् चहिरज्जगोऽपि लुग् वाधते ।

सर्वेभ्यो लोपः ॥ ११५ ॥

सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्थलवान् भवति । अग्रहीत् । अत्र 'ग्रहेस्या-दिटि' दीर्घं वाधित्वा सिचो लोपो भवति । इतरया हि नित्यत्वात् पूर्व-दीर्घे शृते इहुपधात्वाभावाद् (?) 'इट ईटी'ति सिजलोपो न स्यात् ॥

लोपादजादेशः ॥ ११६ ॥

लोपविधेरजादेशविधिर्वलवान् भवति । अध्यैष्ट । तत्र 'सिज्जोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य' इति । 'हस्ताद्वातोरि'ति सिज्जोपश्च प्राप्नोति । 'वृद्धिरेवाद्यट' इति वृद्धिश्च । '*सर्वविधिभ्यो लोप' इति वचनात् सिज्जोपः स्यात् । 'लोपादजादेश' इति वचनाद् वृद्धिर्भवति ॥

आदेशादागमः ॥ ११७ ॥

आदेशविधेगगमविधिर्वलवान् भवति । आद्युः । आदुः । आसीत् । अरोदीत् । 'अहलैस्तिष्ठसिप' इति लोपादेशश्च प्राप्नोति । अटीटौ चागमौ । आदेशादागमो वलीयान् इति आगमौ भवतः ॥

आगमात् सर्वादेशः ॥ ११८ ॥

आगमविधेः सर्वादेशविधिर्वलवान् भवति । जरसौ जरसः जरसि जरसाम् । अत्र जराशन्दात् जरशस्ताप्तु कृतेषु जरसादेशश्च प्राप्नोति याण्णुटौ(१)चागमौ । 'आदेशादागम' इति याण्णुटौ स्याताम् । 'आगमात् सर्वादेश' इति वचनात् जरसादेशो भवति ॥

विप्रतिपेधे परं कार्यम् ॥ ११९ ॥

विप्रतिपूर्वात् सिधेः कर्मन्यतीद्वारं घञ् । अन्योन्यप्रतिपेधो विप्रतिपेधः । स च चिरोधिनोस्तुत्ययोर्युगपदुपस्थानोदेकवनेन्द्रय वासम्भवे सति भवति । तस्मिन् विप्रतिपेधे यत् परं शास्त्रं तत् कर्त्तव्यम् । नित्यानित्यान्तरङ्गयद्विरक्षेत्सर्गायवादादियु तुत्ययलता नास्तीति नायमस्य योगस्य विप्रियः । परत्वतैव तत्र भवितव्यम् । तुत्ययलता चान्यत्र सावकाशयोर्भवति । तर्म 'अतो दीर्घो यन्मि' 'सुपि चे'त्यस्यावकाशः वृक्षाय वृक्षाम्याम् । 'पद्मयचने श्वत्येदि'त्यस्यावकाशः वृक्षेषु सर्वपामिति । इदोभयं प्राप्नोति धृक्षेन्यः । परत्वादेत्यं भवति । अयं तावदेकस्य द्विकार्ययोर्प्रिप्रतिपेष उक्तः । अनेकास्याप्यसमवे यथा — 'अलौऽन्त्यस्यै'त्यस्यापवादस्य 'परस्यादिरि'त्यस्यावकाशः 'यन्तरस्वर्गान्तोपसर्गम्योऽपि रुत्' । द्वितीयम् अन्तरीपम् । 'अनेकाल सर्वस्यै'त्यस्यावकाशः 'अस्त्रेभूः' भवित्वा । इदोन्यं प्राप्नोति । 'अतां भिम ऐम्' वृक्षैः पृक्षैः । 'परत्वाद् अनेकाल सर्वस्यै'त्यन्तद् भवति । अपादेवय-

* द्वै एवम्भूते द्वेष । इति तु शुद्धतरात् इत्यते ।

वस्य समुदायस्य च भेदान्नैको द्विकार्ययुक्तः । असम्भवस्त्वस्ति । आकृतौ पदार्थे सङ्कृदेव समुदाये लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तते । विषयान्तरे च द्वयमपि चरितार्थमिति प्रतिपेधविषये द्वयोरप्रवृत्तौ प्रासाद्यामनेन परं विधीयते, नतु पूर्वं प्रतिषिद्धते । व्यक्तौ तु पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणस्य भेदात् पूर्वपरयोः पर्यायेण प्रवृत्तौ नियमार्धमिदं वचनं परमेव भवति नतु पूर्वमिति ॥

सकृद्रुतौ विप्रतिपेधे यद् वाधितं तद् वाधितमेव

[॥ १२० ॥]

यथा भवतात् त्वं कुरुतात् त्वमिति 'हेर्लुक्' च प्राप्नोति । परत्वात् तात्म् । तस्य स्थानिवदभावात् पुनर्लुक् च प्रवर्तते इत्यमारम्भः ॥

पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धं भवति ॥ १२१ ॥

यथा ईजतुः इंजुरिति । परत्वात् सम्प्रसारणे कुने निमित्सद्वावाद् द्विर्वचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणदेतत्परिभापाद्यं 'विप्रतिपेधे परमि' त्यस्याः परिभाषायाः शेषभूतं विषयविभागेनावत्तिष्ठते ॥

कचित् पूर्वम् ॥ १२२ ॥

विप्रतिपेधे परमित्युक्तं, तस्यायमपवादः । क्वचिद्विषये पूर्वं कर्तव्यम् । एयादयोऽर्थविशेषलक्षणा अणपवकादाः पूर्वविप्रतिपेधेन । 'दित्यदित्याण्य' इत्यस्यावकाशः दितिर्देवता अस्य दैत्यः । 'इतोऽनिज' इत्यस्याणपवादस्य ठकोऽवकाशः दौलैयः दैतेयः । इहोभयं प्राप्नोति दितेरपत्यमिति । पूर्वविप्रतिपेधेन एव भवति दैत्यः । 'पत्युत्तरपदाण्य' इत्यस्यावकाशः वार्द्धसप्त्यः । अचित्तलक्षणस्य ठकोऽवकाशः अपूर्णानां समूह आपूर्णिकम् । इहोभयं प्राप्नोति वनस्तीनां समूहः । पूर्वविप्रतिपेधेन एव एव भवति ॥

नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः ॥ १२३ ॥

यः शब्दः शिष्टानां साधुत्वेन नेष्टः, तदर्था शास्त्रप्रवृत्तिर्न भवति । सिद्धानां हि दोक्त एव साधुशब्दानां वर्णनीयमर्थान्वास्यानं शास्त्रेण कियते । तेन सत्यपि सामान्योपदेशे सरति पचन्तीत्यादयो न भवन्ति ॥

प्रकृतिवृत्तेः पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्य ॥ १२४ ॥

प्रकृतिवृत्तेः परिनिष्ठितस्य प्रयोगयोग्यतया परिसमाप्तस्य शब्दस्य पुनः शास्त्रान्तरप्रवृत्तौ क्रियमाणायामविविर्भवति । यथा नियते हियते इति तडादेशे कृते निष्ठितत्वात् 'दीर्घोऽकृत्सार्ववातुक' इति दीर्घो न भवति ॥

यावत्सम्भवस्तावद्विधिः क्वचिद् भवति ॥ १२५ ॥

यथा चिर्कार्य(ति ? न्ति) पुनर्विवर्तते, 'अतो गुण' इति परत्वपशास्त्रं प्रवृत्तमपि पुनः प्रवर्तते ॥

पर्जन्यवलुक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२६ ॥

यथा पर्जन्यो जलपूर्णं चाभिर्वर्षति, तथा लक्षणमसिद्धे सिद्धे च कार्ये क्वचित् प्रवर्तते । तेन पाण्ड्या मार्या अस्य पाण्ड्यामार्यः । प्राचीनामार्यः । अत्र पाण्डोर्ध्वंणि (व्रता ? प्रारूपवृत्ता) त्रुत्वं च वृद्धयोरपि वृद्धौ कृतायां 'तद्वितोऽन्त्यद्वित्तुररक्तविकार' इति पुनर्द्वावप्रतिपेवः सिद्धो भवति ॥

अकृतकारि खल्वपि शास्त्रं क्वचिद् भवति ॥ १२७ ॥

यथा 'दीर्घोऽकृत्सार्ववातुक' इति हस्तानामेव भवनि, न दीर्घाणां, प्रयोजनामावात् । नीयते लूपत इति ॥

कार्यकालं संज्ञापरिभाष्म् ॥ १२८ ॥

संज्ञा च परिभाषा च पौर्वापर्यमनाथ्रित्य कार्यकालं प्रवर्तते । संज्ञा य-धा—कर्तृकर्मादिसञ्जानां पौर्वापर्यमनाथ्रित्य विवरणातो व्यवस्या सम्भवति । वलाहकाद् विद्योतते वलाहकेन विद्योतते वलाहको विद्योवते इति । परिभाषा यथा— 'पूर्ववासिद्वनि' ल्युक्तेऽपि तत्र ये सप्तमीपदमीपदीनिर्देशस्तेषां 'सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्ये' त्यादिपु परिभाषासु वर्तमानासु कार्यकाल उपस्थानात् पौर्वापर्यं नास्तीत्यमिद्वत्तं न भवति । तेन 'श्लो श्लिति', 'उपस्थुपो रुरि' त्यादिपु ताः पुनः प्रवर्तन्ते ॥

यद्योदेशां संज्ञापरिभाष्म् ॥ १२९ ॥

प्रवर्तते । सज्जा यथा — कर्मकरणपादानाधिकरणसज्जाना यथोदेश-
माश्रित्यापादानसज्जा परत्वादधिकरणसज्जया वाध्यते । कास्यपात्र्या भुक्ते ।
कर्मकरणसज्जात्र्या च सब पूर्वविप्रातिपेषेन वाध्यते । गा दोग्निं पय । धनुषा
विध्यति । परिभाषा यथा — ‘परस्यादैरे’ लेपा ‘शिदनेकाल् सर्वस्ये’ लनया
परत्वाद् वाध्यते । वृक्षैः छुक्षैरिति ॥

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ १३० ॥

भवति । यथा वृद्धिसज्जाया गुणसज्जया च । वासिष्ठ । ऐतिका-
यनः । औपगच्छ । कर्ता । चेता । स्तोता । अत्र वृद्धिसज्जा गुणसज्जा च
प्रत्येकसादेचासदेष्ठा च भवति ॥

समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ १३१ ॥

भवति । यथा ‘हलो मिथ शिष्य सयोग’ इति सयोगसज्जा हल-
समुदाये भवति न प्रत्येकम् । तेन निर्यायात् निर्वायादिति ‘सयोगादेस्थ’
इत्येत्वं न भवति ॥

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः ॥ १३२ ॥

भवति । यथा अण्ग्रहणेषु ‘अण् ससर्वं’ इत्येक वर्जयेत्वा पूर्वेण
णकारेण प्रत्याहार । इण्ग्रहणेषु तु परेण । तेन गीर्णु धूर्धित्यादौ ‘इण
पर’ इति पत्व भवति । एव पिवति अवधीदित्यदन्तता व्याख्यानात् ।
गुणवृद्धी न भवत ॥

अभिधानलक्षणाः कृत्तद्वितसमासाः ॥ १३३ ॥

भवन्ति । कृत् यथा — आदित्य पश्यति हिमवन्त शृणोतीत्यादाव-
नभिपानादण् न भवति । तद्वितो यथा — वृक्षमूलादागतः सेनया जयती
त्यादौ तद्वितो न भवति । समास — रामो जामदग्न्य अर्जुन कार्त्तवीर्य
इत्यादौ समासो न भवति ॥

प्रत्ययः परः ॥ १३४ ॥

सगादिरा कप प्रत्ययसज्जक उक्त । स यतो विर्यिते तत परो
भवति । यक्ष्यति — ‘तिन् समाया सन्’ त्रितिदत्ते । ‘धातोस्त्रव्यादय’

कर्तव्यः करणीयः । 'प्रातिपदिकात् स्वादयोऽप्यादयश्च' वृक्षः वृक्षो
औपगवः गार्य इति । पञ्चमीनिर्देशात् पूर्वः परो वेति सन्देहे पर एव यथा
स्यादिति वचनम् । अमक(ञ्च)हृदयहुयस्तु विशेषनिवानात् यथास्यानं
भवन्ति ॥

इति श्रीदुर्घनाथनारायणमहासमुद्घतायां सरस्वतीकल्पानलस्य
वृक्षौ हृदयहारिष्यां प्रथमस्वात्म्यायस्य द्वितीयः पदः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

तिजः क्षमायां सन् ॥ १ ॥

तिजेर्वातोः क्षमायां वर्तमानात् सन्प्रत्ययो भवति । तिनिश्चने ।
क्षमायामिति किम् । तेजनं तेजयति । नकार. 'नन्यज्ञोरि'ति विशेष-
णार्थः ॥

कितः संशयप्रतीकारयोः ॥ २ ॥

कित इत्येतस्माद् धातोः संशये प्रतीकारे च वर्तमानात् स्वार्थं सन्-
प्रत्ययो भवति । संशये विपूर्वं एव वर्तते । विचिकित्सति । संशयत इत्यर्थः ।
व्याधि चिकित्सति । संशयप्रतीकारयोरिति किम् । निकेतः सहेतः ।
केतयति ॥

गुणो गर्द्धायाम् ॥ ३ ॥

गुणेगदायां सन्प्रत्ययो भवति । शुद्धपूर्वे । गर्द्धायामिनि किम् ।
गोपिता । गोपायति ॥

वधेरेद्दीर्घश्च ॥ ४ ॥

यधेगदायां गम्यमानायां सन्प्रत्ययो भवनि । अन्यतस्य चेत्वै नु-
दीयः । वीष्मलते । गर्द्धायामित्येव । वापते ॥

मानो विचारणायाम् ॥ ५ ॥

‘मन पूजायाम्’ । अस्माद्वातोर्विचारणायां वर्तमानात् स्वार्थं सन्-
प्रत्ययोऽभ्यासेनारस्य च दीर्घे भवति । वाक्यानि मीमांसते विचार-
यतीति ॥

*शान्दानोर्वा ॥ ६ ॥

तुमहोदिष्ठायाम् ॥ ७ ॥

आशङ्कायां च ॥ ८ ॥

नेष्ठासनः ॥ ९ ॥

सुपः कर्मणः काम्यत् ॥ १० ॥

अनव्ययादमः क्यज्वा ॥ ११ ॥

अधिकरणाच्चोपमानादाचारे ॥ १२ ॥

कर्तु... ...गल्भक्षीवहोदेभ्यो डित् ॥ १३ ॥

क्यद् ॥ १४ ॥

च्यथै भृशोत्सुकशीषचपलपणिडताण्डरकण्डर-
मेधाशुचिनीलहरितफेनमन्दमद्र(थ॒ भ)द्रेभ्यः ॥ १५ ॥

संश्चतृपद्रेहद्वर्चसोजसां लोपश्च ॥ १६ ॥

उदभिदुःसुभ्यो मनसः ॥ १७ ॥

डाङ्गोहितजिहवामधूमचर्महर्षगर्वनर्मसुखदुःख-
मूर्च्छनिद्राकृपाकरुणादिभ्यः क्यप् ॥ १८ ॥

.....कृपायति करुणायति । आदिग्रहणाद्यादर्शनमन्येभ्योऽपि भ-
वन्ति । पकारो ‘वा क्यप्’ इति विशेषणार्थः । तेन पटपटायते लोहितायत
इत्यादयो भवन्ति । घूमादीनां स्वतन्त्रार्थवृत्तीनां प्रकृतिविकारमावाप्रतीति-
रसूततद्वारो नास्तीति भत्यर्थवृत्तीनां प्रत्ययो विज्ञापते । ककारः क्य इति
सामान्यपद्मार्थः ॥

हायते । अप्रायते । कण्वायते । भेषायते । अटायते । अट्टायते । शिकायते । सोटायते । कोटायते । पोटायते । प्रुष्वायते । अटाटायते । सुदिनापते । दुर्दिनायते । नीद्वारायते । करण इति च 'धातोर्हलादे—रि'त्यतः प्रागाधिक्रियते ॥

तपसः क्यचु ॥ २४ ॥

तपशशब्दाद् द्वितीयासमर्थात् करणे क्यचुप्रत्ययो भवति । तपः करोति तपस्यति । तपःशब्दो यदा ब्रतवचनस्तदान्तर्मूर्तिकर्मकल्पात् क्यजन्तोऽकर्मकः । यदा सन्तापवचनस्तदा तत्सम्बन्धिनार्थेन सकर्मकः । शत्रूणां तपः करोति तपस्यति शत्रूनिति ॥

नमसः पूजायाम् ॥ २५ ॥

नमशशब्दात् पूजायामये वर्तमानाद् द्वितीयासमर्थात् करोतीत्यस्मिष्वर्थे क्यचुप्रत्ययो भवति । देवेभ्यो नमः करोति नमस्यति देवान् । पूजायामिति किम् । नमस्करौति ॥

वरिवसः परिचर्यायाम् ॥ २६ ॥

वरिवशशब्दात् परिचर्यार्थवृत्तेद्वितीयासमर्थात् क्यचुप्रत्ययो भवति । गुरुणां वरिवः करोति वारेवस्यति गुरुन् । परिचर्यायामिति किम् । अयं ते वरिवः करोति ॥

चित्रङ्ग आश्र्ये ॥ २७ ॥

चित्रङ्गशब्दादाश्र्यवृत्तेद्वितीयासमर्थात् करोत्यर्थे क्यचुप्रत्ययो भवति । प्रकृतौ द्वकारलिपात्तस्तप्तमनेष्टार्थम् । शब्दादिक्यद्विष्टायस्याकरणमीत्वार्थम् । चित्रं करोति चित्रीयते । आश्र्य इति किम् । चित्रं करोति चित्रीयति ॥

कण्डूञ्जसुवल्लुमन्तुमहीङ्ग्हणीङ्ग्वेङ्ग्लाङ्ग्वेङ्ग्लाङ्ग्लेङ्ग्लोङ्ग्लुरपिरस्तरोङ्ग्लुवसियसुषसिरजिभपजिभण्ग्नुञ्ज्यो यक् ॥ २८ ॥

४६१२

कण्डूवादिन्यो द्विनीयासमर्थेभ्यः करोतीत्येतस्मिन्नर्थे यक्षप्रत्ययो भ-
वति । अकारः 'कण्डूवती'स्यात्मनेपदार्थः । उक्तारो 'डित' इति । कण्डू-
वति कण्डूयति कण्डूयते । असूयति । वल्गूयति । मन्त्रूयति । महीपते ।
करोति कण्डूयति कण्डूयते । असूयति । वल्गूयति । केचित् समस्तादिन्नन्ति ।
हणीयते । वेयते । लायते । वेञ्च्यति । लाञ्च्यति । केचित् समस्तादिन्नन्ति ।
वेह्लाञ्च्यति । लेञ्च्यति । लोञ्च्यति । उरुञ्च्यति । इरस्यति । तिरस्यति ।
हुवस्यति । इयस्यति । उपस्यति । इरञ्च्यति । मिष्च्यति । मिष्णुञ्च्यति ।
‘णियकोरि’ति लुमता, लुसे प्रत्ययलक्षणप्रतिपैधात् पदान्तत्वाभावे रुत-
कुत्वादयौ न मवन्ति । ककारो यकीति विशेषणार्थः ॥

एलाविलाकेलाखेलामेधासगधेरधेषुधकुपुभसुखदुखः-
गद्धदागद्दतरणचरणचुरणोरणतुरणभुरणतन्तसपम्पसारर(मी)-
समरसपरेभ्यश्च ॥ २९ ॥

एलादिम्यो द्वितीयासमर्थ्यः करोतीत्यस्मिन्नर्थे यकृप्रत्ययो मवति ।
एलां करोति एलायति । वेलायति । केलायति । खेलायति । मेधायति ।
मगायति । इरायति । राषुयति । कुपुर्यति । सुख्यति । दुःख्यति । ग-
दगायति । (अगायति) । तरण्यति । चरण्यति । उरण्यति । उरण्यति
तुरण्यति । सुरण्यति । तन्तस्यति । पम्पस्यति । अरण्यति । समर्थति । सप-
र्यति । अकारान्तानां 'यकी'त्यल्लोपः ॥

धातोहुलादेरेकाचः कियासमाभिहरे यद्द ॥ ३० ॥

पुनर्वा भृशं पचति पापन्यते । जाज्यल्यते । धातोरिति किम् । सोप-
सर्गादुत्सतिर्मा भूत् । प्राटति भृशम् । हलोदेरिति किम् । भृशमीक्षते ।
एकाच इति किम् । भृशं जागति । क्रियासमभिहार इति किम् । पचति ।
डकार आत्मनेपदार्थः ॥

लुग् बहुलम् ॥ ३१ ॥

यहो बहुलं लुग् भवति । बहुलवचनं प्रयोगानुसारार्थम् । तेन
सार्वधातुके विकल्पः । रोरवीति रोहयते । लोऽवोति लोऽव्यते । अच्च-
त्यये नित्यम् । लोलुवः । पोपुवः । क्वचिन्न भवति लोलूया पोपूया ।
उत्तरव्राप्यनुवृत्तेर्यथादर्शनं जज्जपीत्याधपि भवति । 'यद्गुकः शब्दुक्त्वे'ति
परस्मैपदं भवति ॥

अटचर्तिसूत्रिमूत्रिसूच्यशूर्णुभ्यः ॥ ३२ ॥

अल्यादिभ्यः क्रियासमभिहारे वर्तमानेभ्यो यद्ग्रपत्ययो भवति ।
तत्रात्यर्त्यशूनामहलादित्वात् सूत्रमूत्रसूचीनामनेकाच्चादूर्णेतिरहलादित्वा-
दनेकाच्चाच्चाप्राप्तो यद्ग्र विधीयते । अत्यर्थं पुनःपुनर्वा अटति अटात्यते ।
अर्थते । सोसूच्यते । मोमूच्यते । सोसूच्यते । अशाश्यते । ग्रोणेन्नूयते ॥

कौटिल्य एव गत्यर्थेभ्यः ॥ ३३ ॥

गत्यर्थेभ्यो वातुभ्यो हलादिभ्य एकाज्ञ्यः कौटिल्य एव यद्ग्रपत्ययो
भवति । कुटिलं क्रामति चक्षुम्यते । दन्द्रम्यते । कौटिल्य एवेति किम् । भृशं
क्रामतीति क्रियासमभिहारे न भवति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ ३४ ॥

एवेत्यनुवर्तते । तत् पूर्वमर्थेन सम्बद्धमिहापि तथैव सम्बद्धते ।
भावो घात्वर्थः तस्य गद्धा भावगद्धा । तस्यामेव वर्तमानेभ्यो लुपादिभ्यो
यद्ग्रपत्ययो भवति । गद्धितं लुप्यति लोलुप्यते । सासद्यते । चञ्चूर्यते ।
जञ्चप्यते । जञ्जम्यते । दन्द्रम्यते । दन्द्रश्यते । निजेगित्यते । भावगर्हाया-

मिति किम् । साधु जपति । मावग्रहणं किम् । जपति वृक्षः इति साध-
नगर्हायां चा सूत् । एवेत्येव । पुनः पुनर्भृशं वा लुम्पति कुटिलं चरतीत्यन्
न भवति ॥

न शुभमहचगृणातिष्यः ॥ ३५ ॥

शुभादिष्यः क्रियासमभिहारे यद्यप्रत्ययो न भवति । अत्यर्थं शोभते ।
अभीक्षणं रोचते । पुनः पुनर्गृणाति । गिरतेस्तु मावगर्हायामेवेति नियमात्र
भवति ॥

चुरादिष्यो णिच् ॥ ३६ ॥

चुरादिष्यो धातुष्यः स्वार्थं णिच् प्रत्ययो भवति । चोरयति ।
नाटयति । षकारो वृद्ध्यर्थः । षकारः सामान्यप्रहणाविवातार्थः ॥

मुषो धात्वर्थे वहुलमिष्टवज्व ॥ ३७ ॥

सुधन्ताद्वात्वर्थे वहुलं णिच्प्रत्ययो भवति । इष्टनीव चास्तिन्
कार्याणि भवन्ति । मृदुं करोति ग्रदयति । पटमाचष्टे पटयति । हस्तेनापाष्ठि-
पति अपहस्तयति । मन्त्रयते । उपच्छन्दयति ॥

अथास्यैव प्रपञ्चः—

मुण्डमिश्रश्लहणलवणलमुपदुप्रभृतीनि करोति ॥ ३८ ॥

मुण्डादिष्यो निर्देशादेव द्वितीयासमर्थेष्यः करोतीलासिन्नर्थे णि-
च्प्रत्ययो भवति । इष्टयच । मुण्डं करोति मुण्डयति । मिश्रयति । श्लहण-
च्प्रत्ययो भवति । लघयति । पटयति । आदिग्रहणाद् व्याकरणस्य सूत्रं
यति । लवणयति । लघयति । पटयति । द्वारसोद्घाटं करोति द्वारमुद्धाटयति । त्रिलोकीं
करोति व्याकरणं सूत्रयति । द्वारसोद्घाटं करोति द्वारमुद्धाटयति । त्रिलोकीं
तिलकयतीत्यादि । अत्रोत्सन्ने प्रत्यये व्याकरणादीनां सम्बन्धो निवर्तते ।
ततः प्रत्ययान्तक्रियान्याप्यत्वेन कर्मत्वं भवति । तेन द्वितीयैव भवति । ननु
तपः करोति तपस्यतीत्यादिवत् कर्मणोऽन्तर्भूतत्वान्त्युण्डिरकर्मकः प्राप्नोति ।
तैवम् । सामान्यकर्मान्तर्भूतं, विशेषकर्मणा सकर्मको भवति । मुण्डयति,
कं, माणवकमिति । यद्येवं पुत्रीयतिरपि विशेषकर्मणा सकर्मकः प्राप्नोति ।
कं, माणवकमिति । यद्येवं तथा । मुण्डयति माणवकमित्यादिवत्
पुत्रीयति, कं, माणवकमिति । नैवं तथा । मुण्डयति माणवकमित्यादिवत्

पुत्रमिच्छति पुत्रीयतीत्यादाविच्छाक्यजन्ते विशेषकर्म न प्रयुज्यते, आचार-
क्यचा बुद्धेष्वहृतत्वात् । तथा पुत्रीयति माणवकमित्युक्ते पुत्रमिवाचरति
माणवकमिति प्रतीतिर्भवति नतु पुत्रमिच्छतीति । तदुक्तम्—

‘सदपीच्छाक्यचः कर्म तदाचारक्यचा हृतम् ।

कौटिल्येनेव गत्यर्थाम्यासो वृत्तौ न गम्यते ॥’

स्थूलादीनांच्यै च ॥ ३९ ॥

स्थूलदूरसुवक्षिप्रकुद्रेभ्यो यथादर्शनमन्येभ्यश्च शब्देभ्यो द्वितीयासुम-
र्थेभ्य आच्यै चकारात् करोतीति चार्ये णिच्चप्रत्ययो भवति । इष्टनीव चा-
स्मिन् कार्याणि भवन्ति । स्थूलं करोत्याच्यै चा स्थवमति । एवं द्वयति
युवयति ध्येपयति क्षोदयतीत्यादयोऽपि यथादर्शनमवगन्तव्याः ॥

सत्यार्थवेदानामापुक् च ॥ ४० ॥

सत्य अर्थ वेद इत्येतेभ्यस्तत्करोति तदाच्यै वेत्यस्मिन्नर्थे णिच्चप्र-
त्ययो भवति आपुक् चैपामागमः । सत्यं करोत्याच्यै चा सत्यापयति । अ-
र्थापयति । वेदापयति । आपुको विधानसामर्थ्यादिषुवद्वावेन निवृत्तिर्न
भवति ॥

शेताश्वाश्वतरगालोडिताहुरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ॥ ४१ ॥

शेताश्व अश्वतर गालोडित आहुरक इत्येतेभ्यस्तत्करोति तदाच्यै
वेत्यस्मिन्नर्थे णिच्चप्रत्ययो भवति । इष्टवस्त्र । एतेषां च यथासङ्घमश्वतरेत-
कलोपा भवन्ति । शेताश्वमाच्यै करोति वा शेतयति । एवमश्वतरम् अश-
यति । गालोडितं गालोपयति । आहुरयति । घटुलवचनात् णिच्च च भ-
वति । शेतस्ते इत्यादि ॥

कृतत्वचवर्णन् गृह्णाति ॥ ४२ ॥

कृतादिभ्यो द्वितीयासुमर्थेभ्यो गृह्णातीत्यस्मिन्नर्थे णिच्चप्रत्ययो भ-
वति । इष्टवस्त्र । कृतं गृह्णाति कृतयति । त्यचयति । वर्णयति ॥

हलिकल्पोरच ॥ ४३ ॥

हलिकलिम्पां द्वितीयासमर्थाम्पां गृह्णातीत्यस्मिन्नर्थे णिच्प्रत्ययो
मवति इष्टवच्च । अकारश्चेत्योरन्तरदेशः । हलि गृह्णाति हलयति । कल्ि
गृह्णाति कलयति । अकारकरणं सन्वद्धावप्रतिषेधार्थम् । अजहलत् । अच-
कलत् । इकारस्य हि परत्वाद् बुद्धौ कृतायां टिलोपेऽप्यनगलोपित्वात्
सन्वद्धावः स्यात् । कृते त्वकारे यथपि परत्वात् टिलोपं बाधित्वा पूर्वं
वृद्धिः, तथापि अगेव लुप्यत इति सन्वद्धावप्रतिषेधः सिद्धः ॥

ब्रताद् भोजने तन्निवृत्तौ च ॥ ४४ ॥

ब्रतशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् गृह्णातीत्यस्मिन्नर्थे णिच्प्रत्ययो मवति
इष्टवच्च । ब्रतमिति शाश्विको नियमः । स भोजनविषयस्तन्निवृत्तिविषयो वा
मवति । पय एव मया भोक्तव्यमिति ब्रतं गृह्णाति पयो ब्रतयति । वृपलाङ्ग
मया न भोक्तव्यमिति ब्रतं गृह्णाति वृपलाङ्गं ब्रतयति ॥

रूपान्निध्याने ॥ ४५ ॥

रूपशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्निध्याने णिच्प्रत्ययो मवति । रूपं नि-
ध्यायति निरूपयति ॥

पाशाद् विमोचने संयमने च ॥ ४६ ॥

पाशशब्दाद् विमोचने संयमने चार्ये यथासामर्थ्यं पञ्चम्यन्तात्
तृतीयान्ताच्च णिच्प्रत्ययो मवति । पाशाद् विमोचयति विपाशयति । पा-
शेन संयच्छति सम्पाशयति ॥

तूस्ताद् विहनने ॥ ४७ ॥

तूस्तशब्दाद् विहनने णिज् मवति । वस्त्रस्य तूस्तानि विहन्ति वित्-
खयति वस्त्रम् ॥

लोम्नोऽनुभार्जने ॥ ४८ ॥

लोमशब्दाद् द्वितीयान्तादनुभार्द्यत्येतस्मिन्नर्थे णिज् मवति । लोमा-
न्यनुभार्द्य अनुलोमयति ॥

वस्त्रात् समाञ्छादने परिधाने च ॥ ४९ ॥

वस्त्रशब्दाद् द्वितीयान्तात् समाञ्छादने परिधाने च णिज् मवति ।
वस्त्रं समाञ्छादयति संवस्त्रयति । वस्त्रं परिदधाति परिवस्त्रयति ॥

तेनातिक्रामति ॥ ५० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थादत्तिक्रामतीत्यस्मिन्नर्थे णिज् भवति । हस्तिना-
तिक्रामति अतिहस्तयति । अत्यश्वयति ॥

सेनावीणावर्मचूर्णतूलश्लोकवासोवासीभ्योऽभियानोप-
गानसन्नहनावध्वंसनावकोषणोपस्तवनोन्मोचनपरिच्छेदनेषु
॥ ५१ ॥

सेनादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो यथासहृदयमभियानादिष्वर्धेषु णिच-
प्रत्ययो भवति । सेनया अभियाति अभिपेणयति । वीणयोपगायति उपवी-
णयति । वर्मणा सञ्चालति सवर्मयति । चूर्णरवध्वंसयति अवचूर्णयति ।
तूलैरेव(पु॑ कु॒)णाति अवतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । वास
उन्मोचयति उद्वासयति । वास्या परिच्छन्नति परिवासयति । निरुपयति
विपाश्यतीत्यादिषु उपसर्गस्य प्रत्ययार्थविशेषणत्वेऽपि 'ते प्रागधातोरि'ति
नियमाद्वातोरेव प्राक् प्रयोगो भवति ॥

अङ्गात् तन्निरस्यति डिन्त् ॥ ५२ ॥

अङ्गवाचिनः शन्दाद् द्वितीयासमर्थाद् निरस्यतीत्यस्मिन्नर्थे णिच्-
प्रत्ययो छिद्वति । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते । छिद्वचनमालनै-
पदार्थम् ॥

पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ ५३ ॥

पुच्छशन्दाद् द्वितीयान्तादुदसनादिष्वर्धेषु णिच्प्रत्ययो छिद्वति ।
पुच्छमुदस्यति उत्सुच्छयते । व्यस्यति विपुच्छयते । पर्यस्यति परिपुच्छयते ।
यन्नानेकविशेषणविशिष्टा क्रिया प्रत्ययार्थस्तत्र ततत्रक्रियाविशेषयोतनाय
तत्तदुपसर्गः । यथा सुमनायते दुर्मनायते । यन्त्वेकविशेषणविशिष्टैव
क्रिया प्रत्ययार्थस्तत्र सन्देहाभावादुपसर्गो न प्रयुज्यते । यथा श्वेनायते
याप्यायत इति । सवर्मयतीत्यादौ विशिष्टक्रियामिन्यकत्यर्थम् उपसर्गः
प्रयुक्तः । हस्तयते पादयत इत्यादौ क्रियाविपयसन्देहाभावादुपसर्गो न
प्रयुक्तः ॥

भाण्डात् समाचयने ॥ ५४ ॥

भाण्डशब्दाद् द्वितीयासमर्थात् समाचिनोतीत्यस्मिन्नर्थे णिच्च डिक्क-
वति । भाण्डानि समाचिनोति संभाण्डयते ॥

चीवरादर्जने परिधाने च ॥ ५५ ॥

चीवरशब्दाद् द्वितीयान्तादर्जने परिधाने चार्थे णिच्च छिद् भवति ।
चीवरमर्जयति चीवरयते । समाच्छादयति परिदधाति वा संचीवरयते परि-
चीवरयते ॥

धातोहेतुव्यापारे ॥ ५६ ॥

स्वातन्त्र्येण क्रियायां प्रवृत्तस्य कर्तुः प्रयोजकोऽनुकूलो वा हेतुः,
व्यापारः प्रेपणस्तत्समर्थाचरणादिस्तस्मिन्नभिधेये धातोणिच्चप्रत्ययो भवति ।
कटं करोति कश्चित् । तं कुर्वन्तमन्यः प्रयुज्ञते कटं कारयति । भिक्षा वास-
यति । कारीषोऽभिरच्यापयति । क्रियायामप्रवृत्तस्य प्रैषादौ न भवति ।
पृच्छतु मा भवानिति ॥

आरुयानात् कृतस्तदाचष्ट इति कृल्लुक् प्रकृति-
प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ ५७ ॥

आख्यायत इत्यास्यानमितिहासः कंसवधबलिवन्धादिः । तद्वाचिनः
शब्दात् कृदन्तात् तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिच्चप्रत्ययो भवति, तस्य च
कृतो लुक्, वल्पकृतेश्चाविकृतायाः स्वरूपेणावस्थानं, कारकं च कंसादि
प्रकृतिवत् कर्मभावमनुभवति । धात्वधिकाराच्चास्य धातुप्रत्ययत्वे अरु-
द्विर्वचनतत्त्वकुत्वादयो धातोर्भवन्ति । कंसवधमाचष्टे कंसं धातयति । वलिं
चन्धयति । कंसवधमाख्यत् कंसमजीघतत् । वलिमवधन्धत् । प्रकृतिप्रत्या-
पत्या हन्तेर्वधादेशो निवर्तते ॥

क्रियान्वास्यानाच्च ॥ ५८ ॥

क्रियान्वास्यानं साम्प्रतिको राजागमनादिवृत्तान्तः । तद्वाचिनः श-
ब्दात् कृदन्तात् तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिच्चप्रत्ययो भवति । कृल्लुक् प्रकृ-

तिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । राजागमनमाचष्टे राजानमागमयति ।
राजागमनमाख्यत् राजानमाजीगमत् ॥

नाख्यानात् ॥ ५९ ॥

आख्यानादाख्यानान्ताच्च कृतस्तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिज् नैमवति ।
आख्यानमाचष्टे, नलोपाख्यानमाचष्ट इति वाख्यमेव भवति ॥

दृश्यर्थार्थां च प्रवृत्तौ ॥ ६० ॥

दर्शनार्थार्थां चाख्यानप्रवृत्तौ कृदन्तात् तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिज्
मवति । कूल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । मृगरमणमाचष्टे
मृगान् रमयति । रममाणान् मृगानन्यस्मै दर्शनार्थं बने कथयतीत्यर्थः ।
दृश्यर्थार्थामिति किम् । ग्रामे मृगरमणमाचष्टे ॥

आङ्ग्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥ ६१ ॥

कालस्य स्वेन सम्बन्धिना कालस्येन व्याप्तिरत्यन्तसंयोगः, तस्मिन्
सति मर्यादायां गम्यमानायां कृदन्तात् तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिज् भव-
ति । कूल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । यश्च मर्यादायामाद्
तस्य लोपः । आरात्रविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति । केचिदाचष्ट इति
नानुवर्त्तयन्ति । तेनेहापि भवति आरात्रविवासं जागर्ति रात्रिं विवासयति ।
आशर्वरीगमनमास्ते शर्वरी गमयति ॥

चित्रीकरणे प्रापि ॥ ६२ ॥

चित्रीकरणमाथर्य, तस्मिन् गम्यमने कृदन्तात् प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे
णिच्प्रत्ययो भवति कूल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । उज्ज-
पिन्याः प्रस्थितो माहिमत्यां सूर्योदमनं प्राप्नोति माहिमत्यां सूर्यमुद्गम-
यति ॥

नक्षत्रयोगे चिः ॥ ६३ ॥

नक्षत्रेण पुष्प्यादिना चन्द्रादेयोगो नक्षत्रयोगः । तस्मिन् यत् कृ-
दन्तं पर्तते ततस्तं जानार्तीत्यस्मिन्नर्थे णिज् भवति कूल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः
प्रकृतिवच्च कारकम् । पुष्प्यचन्द्रयोगं जानाति पुष्प्येण चन्द्रं योजयति ।

मघाभिः सूर्यं योजयति । पुष्यादेकारकत्वात् प्रकृतिवत् कर्मभावः । च-
न्द्रादेत्तु भवत्येव । 'आस्यानात् कृतस्तदाचष्ट' इत्यादिप्रकरणं 'धातोहेतु-
व्यापार' इत्यस्यैवौपचारिकः प्रपञ्चः । तथाहि कंसं धातयतीत्यादौ
यदाह—

“शुन्दोपहितस्पांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥”

(वाक्य० ३. का० ७. स० ५. छ०)

उत्पत्तेः प्रभृत्या विनाशात् (समृ? स्वबु)द्वीराचक्षाणः परानपि तथैव प्रत्या-
ययति । तथाहि वर्कारो भवन्ति भञ्ज हन्यते कंसः, धानिष्यते कंसः,
किं गतेन हन्तः कंस इति । एवं च रात्रि विवासयन्नीत्यगदौ औपचारिकत्व-
मप्यद्युम् ॥

गुपूर्वयविच्छिपणिपानेभ्य आयो वा ॥ ६४ ॥

गुपादिभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो वा भवति । स चानिर्दिष्टार्थत्वात्
स्वार्थे भवति । गोपायिता । गोपिता गोमा । धूपायिता । धूपिता । विच्छा-
यिता । विच्छिता । पणायिता । पणिता । पनायिता । पनिता । पनि-
साहचर्यात् पणिः सुत्यर्थो गृह्णते न व्यवहारार्थः । तेनेह न भवति शतस्य
पणिष्यते ॥

ऋतेरीयङ् ॥ ६५ ॥

ऋतिः सौन्रो धातुः पणायां गतौ च वर्तते । ततः स्वार्थे ईयह-
प्रत्ययो भवति । ऋतीयिता अर्तिता । डकार आत्मनेपदार्थः । ऋतीयिष्यते
अर्तिष्यते ॥

कर्मणङ् ॥ ६६ ॥

कर्मेवंतोः स्वार्थे णिङ्गप्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धयर्थः । ड-
कार आत्मनेपदार्थः । काम(यते?यिता) कमिता । कमिष्यते काम-
यिष्यते ॥

नित्यं शित्यायादयः ॥ ६७ ॥

यितिप्रत्यये परतो गुपादिस्यो धातुम्यो नित्यमायेयद्विषिङ्- यथास्वं
भवन्ति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति । पलायति ।
ऋतीयते । कामयते । एते सनमारम्य गिर्हपर्यन्ताः प्रत्ययाः । यदन्तानां
'सनादन्तश्चाणिङ्' इति धातुसंबा भवन्ति ॥

अनेकाचो लिट आं कृम्बस्तीनां च लिट्यनु-
प्रयोगः ॥ ६८ ॥

अनेकाचो धातोः परस्य लिट आमादेशो भवति । कृम्बस्तीनां च
(यः१) लिट्पराणाम् आमन्तरात् परः अनन्तरः प्रयोगो भवति । चकासा-
श्चकार । उल्लम्पाश्चकार । चिकीर्पाम्बमूब । लोद्यामास । अनेकाच इति
किम् । प्पाच ॥

इजादेगुरुमतोऽनृच्छूर्णोः ॥ ६९ ॥

इजादिर्यो धातुनित्यं गुरुमानृच्छूर्णोतिवर्जितस्ततः परस्य लिट आमा-
देशो भवति । कृम्बस्तीनां च लिट्पराणामनुप्रयोगः । ईक्षाश्चके । ऊहा-
श्चके । उक्षाश्चकार । इजादेरिति किम् । ततक्ष । गुरुमत इति किम् ।
इयेष । नैप लविधाने गुरुमान् । अनृच्छूर्णोरिति किम् । आनश्च्छ । प्रोर्णु-
नाव । ऋच्छेलु उपदेश एव तु भवतीति प्रतिपेद आरम्यते ॥

दयायास्कारम्यश्च ॥ ७० ॥

दय अय आस् कास् इत्येतेन्यः परस्य लिट आमादेशो भवति ।
कृम्बस्तीनां च लिट्पराणामनुप्रयोगः । दयाश्चके । पलायाश्चके । आसा-
श्चके । कासाश्चके ॥

जाग्रुपो वा ॥ ७१ ॥

जाग्र उप इत्येताम्यां परस्य लिट आमादेशो वा भवति । कृजा-
दीनां च लिट्पराणामनुप्रयोगः । जागराश्चकार जजागर । ओयाश्चकार
उवोष ॥

भीह्रीभृहवां इलुवच्च ॥ ७२ ॥

विभेत्यादीनां परस्य लिट आमादेशो वा भवति । कृजादीनां च
लिट्पराणामनुप्रयोगः । इलुवच्चास्मिन् दिवंचनादीनि भवन्ति । विभया-

चकार विमाय । जिह्याक्षकार जिहाय । विभराक्षकार वभार । जुहवा-
क्षकार जुहाव । तिवादिपु प्रासेष्वारम्भात् अपवादो लिट एव भवति । तेन
विभयाक्षकारेत्यादौ वृद्धिः विभराक्षकतुरित्यादौ गुणप्रतिषेधश्च न भवति ।
पदत्वं तु स्थानिवद्वावेन कृदन्तत्वात् सुवल्लत्वे सति भवति ॥

विदेः किञ्च ॥ ७३ ॥

विदेः परस्य लिट आमादेशो वा भवति । स च किंदू भवति ।
कृजादीनां च लिटपराणामनुप्रयोगः । विदाक्षकार विवेद । किंदूचनं गुण-
प्रतिषेधार्थम् ॥

लोटः कृजश्च लोट्यनुप्रयोगः ॥ ७४ ॥

विदेः परस्य लोटः किदामादेशो भवति । लोटपरस्य तु क्रोऽनु-
प्रयोगः । विदाङ्गरोतु विदाङ्गरुदात् । वेचु विचां विदन्तु ॥

स्यतासी लूलुटोः ॥ ७५ ॥

लू इति लूलूटोरुष्टुप्तुवन्वयोः सामान्यग्रहणम् । तस्मिन् लुटि
च परतो धातोर्ययसङ्घर्यं स्यतासीप्रत्ययो भवतः । करिष्यति अकरिष्यत् ।
शः कर्ता ॥

लुडि सिच् ॥ ७६ ॥

धातोर्लुडि परतः सिच्प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् । अपाक्षीत् ।
इकारः ‘सिचि परस्मैपदेष्विति विशेषणार्थः । चकार आगमानुदातस्वर-
धाधनार्थः । मा हि लावीत् । मा हि पाचीत् ॥

स्पृशिमृशिकृषितुषिद्विपिष्यो वा ॥ ७७ ॥

स्पृशादिष्यो लुडि परतः सिच्प्रत्ययो वा भवति । अस्थाक्षीत्
अस्थाक्षीत् अस्थाक्षीत् । अप्राक्षीत् अमाक्षीत् अमृक्षत् । अक्राक्षीत् अकाक्षीत्
अकृक्षत् । अप्राप्सीत् अताप्सीत् अतृपत् । अद्राप्सीत् अदाप्सीत् अदपत् ।
सिच्यक्षे स्पृशादीनां विकल्पेनामागमविधानात् वैरूप्यं भवति ॥

दाधागातिपिवतिस्थामूष्यः परस्मैपदे लुक् ॥ ७८ ॥

दादिन्यः परस्य सिचः परस्मैपदे लुग् भवति । अदात् । अधात् । अगात् । अपात् । अस्थात् । अभूत् । गतिपिवतिनिर्देशात् गायतेः पातेष्व न भवति । अगासीन्दृपः । अपासीन्दृपः । परस्मैपद इति किम् । अदिषातां ग्रामौ देवदत्तेन ॥

शाष्ठासाम्राधेह्न्यो वा ॥ ७९ ॥

शादिन्यः परस्य सिधः परस्मैपदे वा लुग् भवति । अशात् अशा-
सीत् । अच्छात् अच्छासीत् । असात् असासीत् । अप्रात् अप्रासीत् ।
अधात् अधासीत् । परस्मैपदे इत्येव । आप्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिन्यस्तथासोः ॥ ८० ॥

तनादिन्यः परस्य सिचः तथासोः परतो वा लुग् भवति । अत्तत
अतथाः । अतनिष्ट अतनिष्टाः । अ(सैसा)त अ(सैसा)थाः । असनिष्ट
असनिष्टाः । यासा साहचर्यादात्मनेपदैकवचनस्य तशब्दस्य ग्रहणम् ।
तेनेह न भवति अतनिष्ट यूयम् । करोतेरुद्कृपक्षेऽपि 'हस्वादि'ति सिचो
ळोपः । अकृत अकृथाः ॥

शल इगुपधाददशोऽनिटः क्सः ॥ ८१ ॥

शलन्तादिगुपधाद इशिवर्जितादनिटो घातोर्लुडि परतः क्सप्रत्ययो
भवति । चिचोऽपवादः । अलिक्षत् । अदृश्वत् । अघृष्वत् । शल इति
किम् । अभैत्सीत् । इगुपधादिति किम् । अधाक्षीत् । अदृश इति किम् ।
अद्राक्षीत् अदर्शत् । अनिट इति किम् । अकोपीत् । विकल्पितेष्टु इद-
पक्षे न भवति । अन्यत्र तु भवत्येव । न्यगूहीत् । न्यघुष्वत् ॥

क्षिणः ॥ ८२ ॥

क्षिपेष्वातोरनिटे लुडि परतः क्सप्रत्ययो भवति । आक्षिष्टत् कन्यां
देवदत्तः । व्यत्सक्षिष्टन्त मिधुनानि । पुनर्विधानात् पुष्पत्यादिविहितमङ्गं
यापते । अनिट इत्येव । 'क्षिप दाह' इत्यस्मात् सेटो मा मृत् । अष्टेपीत्
क्षपाक्षीदित्यर्थः ॥

नासत्त्वास्त्वेषे ॥ ८३ ॥

क्षिपेधार्तोरप्राण्यालैङ्गने वर्तमानात् कसप्रत्ययो न भवति । उपालिपत् जनु च काष्ठं च । व्यत्याक्षिपन्त काष्ठानि ॥

णिश्रिद्वुसुकमिभ्यः कर्तरि चड् ॥ ८४ ॥

(णन्तेभ्यः) श्रिद्वुसुकमीत्येतेभ्यश्च धातुभ्यः कर्तरि यो लुड् तस्मिन् परतश्चड्प्रत्ययो भवति । अचीकरत् । अशिश्रियत् । अदुद्वल् । असुसुवत् । अचकमत । कर्तरीति किम् । अकारयिपातां कटौ देवदत्तेन । चकार-‘शब्दी’ति विशेषणार्थः । छकारो डिल्कार्यार्थः ॥

घेटश्विभ्यां वा ॥ ८५ ॥

घेटश्विभ्यां कर्तृवाचिनि लुडि परतश्चड्प्रत्ययो वा भवति । अदधत् अधात् । अशिश्रियत् अश्वत् अश्वयीत् । कर्तरीत्येव । अधिषातां गावौ वत्सेन ॥

शास्यसुख्यावचिभ्योड् ॥ ८६ ॥

शास्यादिभ्यः कर्तृवाचिनि लुडि परतोड्प्रत्ययो भवति । अशियत् । आस्यत् पर्यास्थत । आख्यत् आख्यत । अवोचत् अवोचत । कर्तरीत्येव । अश्वासिपातां शिष्यौ गुरुणा । अस्यतेः पुण्यत्यादित्वादेवाडि सिद्धे चचन-मात्मनेपदार्थम् ॥

ऋसृभ्यां वा ॥ ८७ ॥

ऋसृभ्यां धातुभ्यां लुडि परतोड्ड वा भवति । आरत् आर्पित् । असरत् असार्पित् ॥

लिपिसिचिह्नयतिभ्यः ॥ ८८ ॥

लिप्यादिभ्यः कर्तृवाचिनि लुडि परतोड्डप्रत्ययो भवति । अलिपत् । असिचत् । आहृत् ॥

आत्मनेपदे वा ॥ ८९ ॥

लिप्यादिभ्यः कर्तृवाचिनि लुडि आत्मनेपदे परतः अड् वा म-वति । अलिपत् अलिप । असिचत् असिक्त । आहृत् आहृस्त ॥

लृदिद्युतादिपुष्यत्यादिभ्यः परस्मैपदे ॥ ९० ॥

लृदिद्युतो धातुभ्यो द्युतादिभ्यं पुष्यत्यादिभ्यश्च परस्मैपदग्रहृतौ
लुडि परतः अङ्गप्रत्ययो भवति । अगमत् । असृपत् । अद्युतत् । अश्वितत् ।
अपुपत् । अ(सूर्य)षत् । परस्मैपद इति किम् । व्यद्योतिष्ठ । इयना
निर्देशात् पोषतिपुष्णात्योर्न भवति । अपोपीत् । अपोपीत् ॥

इरिज्जूश्विस्तन्मुम्भुम्भुम्भुम्भुम्भुम्भुम्भो वा
॥ ९१ ॥

इरिज्जूयो धातुभ्यो ज्ञाइत्यादिभ्यश्च परस्मैपदग्रहृतौ लुडि परतोऽङ्ग-
प्रत्ययो वा भवति । अरुधत् अरौत्सीत् । अजरत् अजारीत् । अश्वत्
अश्वर्यात् अशिश्वियत् । अस्तभत् अस्तम्भीत् । अनुचत् अग्रोचीत् । अम्ल-
चत् अम्लोचीत् । अशुचत् अग्रोचीत् । अग्लुचत् अग्लोचीत् । न्यग्लुचत्
न्यग्लुश्वीत् । परस्मैपद इत्येव । अरुद्ध अभित ॥

पदस्ते चिण् तलुक् च ॥ ९२ ॥

‘पदगतावि’त्यस्माद्वातोः कर्तृवाचिनि लुडि तभूते परतश्चिण्प्रत्ययो
भवति । तप्रत्ययस्य लुक् च । उदपादि भैक्षम् । समपादि सस्यम् । त
इति पदेरात्मनेपदित्वात् तत्प्रथमैकवचनं गृह्णते न परस्मैपदमध्यम-
पुरुपवहुचचनम् । त इति किम् । उदपत्साताम् । चकारं श्चिण्णमुलोर्धिं-
श्चेति विशेषणार्थः । णकारो वृद्धर्थः ॥

सृजः श्रद्धावति ॥ ९३ ॥

सृजेधीतोः श्रद्धावति कर्तरि यो लुइ तस्मिस्तमूते परतश्चिण्-
प्रत्ययो भवति, तस्य च लुक् । असर्जिं मालां धार्मिकः । श्रद्धावतीति किम् ।
सज्जौ मिथुनं व्यत्यसुष्टुप् ॥

दीपजनवुधपूरितायिष्यायिभ्यो वा ॥ ९४ ॥

दीपादिभ्यः कर्तृवाचिनि लुडि तमूते परतश्चिण् वा भवति । त-
शन्दस्य च लुक् । अदीपि अदीपिष्ठ । अजनि अजनिष्ठ । अवोधि अबुद्ध ।
अपूरि अपूरिष्ठ । अतायि अतायिष्ठ । अप्यायि अप्यायिष्ठ ॥

अचः कर्मकर्तरि ॥ ९५ ॥

अजन्तात् कर्मकर्तारि यो लुङ् तस्मिस्ताभूते परतश्चिष्प्रत्ययो वा भवति । तलुक् च । अकारि कदः स्वयमेव । अकृत कदः स्वयमेव । एवम् अहावि हविः अहोए हविः । अच इति किम् । अमेदि काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्तारि इति किम् । अकारि कदो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ९६ ॥

दुहेर्षतोः कर्मकर्तृवाचिनि लुडि तमूते परतश्चिष्प्रत्ययो वा भवति तलुक् च । अदोहि गौः स्वयमेव । अदुरध गौः स्वयमेव । कर्मकर्तारीत्येव । अदुरध गौर्गोपालकेन ॥

शेषेभ्यो नित्यम् ॥ ९७ ॥

अजन्तदुह्यो वर्जयित्वा शेषेभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तृवाचिनि लुडि तमूते परतश्चिष्प्रत्ययो नित्यं भवति । तलुक् च । अमेदि काष्ठं स्वयमेव । अपाचि ओदनः स्वयमेव ॥

न कर्मयोगे ॥ ९८ ॥

कर्मणा सम्बन्धे सति कर्मकर्तारि चिण् न भवति । अदुरध गौः पयः स्वयमेव । ‘उहिपन्ध्योः सकर्मकनियश्चेति कर्मकर्तृसंज्ञा । कर्मकर्तारीति किम् । अदोहि गौः पयो गोपालकेन ॥

रुधश्च ॥ ९९ ॥

रुधश्च कर्मकर्तारि चिण् न भवति । अरुद्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्तारीत्येव । अरोधि गौर्गोपालकेन ॥

भावकर्मणोः ॥ १०० ॥

भाववाचिनि लुडि तमूते परतो धातेश्चिष्प्रत्ययो भवति । तलुक् च । आशि भवता । अशायि भवता । अकारि कदो देवदत्तेन । अपाचि ओदनः ॥

नानोस्तपः ॥ १०१ ॥

अनुपूर्वात् तपेभावे कर्मणि च कर्मकर्तारि च चिण्प्रत्ययो न भवति । अन्वतस कित्तेन । अन्ववातस किलयः पापेन कर्मणा । अन्वगतस कितवः स्वयमेव । अनोरिनि किम् । अतापि शृणिवी राजा ॥

सार्वधातुके यक् ॥ १०२ ॥

मावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यग् विकरणप्रत्ययो भवति । अस्यते देवदत्तेन । भिद्यते कुसूलेन । क्रियते कटो देवदत्तेन । भिद्यते कुसूलः । सार्वधातुक इति किम् । वमूवे देवदत्तेन । विभिदे कुसूलः । कक्कारः कित्कार्यार्थः ॥

कर्मकर्तरि च ॥ १०३ ॥

कर्मकर्तरि च यत् सार्वधातुकं तस्मिन् परतो धातोर्यक्प्रत्ययो भवति । भिद्यते कुसूलः स्वयमेव । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव । पच्यते उदुम्बरफलं स्वयमेव । सार्वधातुक इति किम् । विभिदे कुसूलः स्वयमेव । भङ्गुरं काष्ठम् । पचेलिमा साषाः ॥

न दुहः ॥ १०४ ॥

दुहेः कर्मकर्तरि यद् न भवति । दुर्घे गौः स्वयमेव । दुर्घे गौः पयः स्वयमेव ॥

णिश्रिब्रूजात्मनेपदाकर्मकभूषाकर्मकिरादिश्रन्थग्रन्थ
सन्स्तुनमिभ्यश्चिण् च ॥ १०५ ॥

एत्तेभ्यः श्रिब्रूजभ्यामात्मनेपदविधावकर्मकेभ्यो भूपाक्रियेभ्यः किरादिभ्यः श्रन्थिग्रन्थिभ्यां सन्ततेभ्यः स्तुनमिभ्यां च कर्मकर्तरि चिण् चकारात् यक् च न भवति । कारयति कटो देवदत्तेन । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत कटः स्वयमेव । चोरयते गौः स्वयमेव । अचूचुरत । उ(च्छी ? च्छू)यते दण्डः स्वयमेव । उदशि(श्री ? श्रि)यत । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत । आहते गौः स्वयमेव । आवधिष्ट । विकुरुते सैन्धवः स्वयमेव । व्यकृत । अलङ्कुरुते कन्या स्वयमेव । अलमकृत । मूपयते कन्या स्वयमेव । अबुभूपत । णिजन्तत्वादेव प्रतिपेदः । अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीष्ट । निगिरते आसः स्वयमेव । न्यगीष्ट । श्रद्धते माला स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट । ग्रन्थते माला स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट । चिकीष्टते कटः स्वयमेव । अचिकीष्ट । प्रस्तुते गौः स्वयमेव । प्रास्तोष । नमते दण्डः स्वयमेव । अनंस्त । स्तुनमोरन्तर्मावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वात्

गवादेः कर्मकर्तृत्वम् । यत्र तु एव्यो नास्ति (तत्र) कर्तृत्वैव । यदा प्रस्तौति गौः । दोन्विं कौशलेन । नमनि पश्चो नासेन । णिजने हेतुवागारस्य कर्तृगतस्यापि सन्नन्ते त्विच्छायां च कर्मार्थत्वात् कर्मस्यक्रियत्वम् । अतः कर्मकर्तृसंज्ञा । तेन यक्षचिणोः प्राप्तयोरेव प्रानिपेधः । एवं वृते कथेति वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात् कर्मस्यम् । मूषाक्रियाणां च मूषाफलं शोभाख्य कर्मण्युच्यते इति कर्मस्यक्रियत्वम् । तथान्येषमपि कर्मस्यक्रियत्वमवगत्यम् ॥

तपस्तापःकर्मकाद् ॥ १०६ ॥

तपेष्वातोर्थान्तरनिष्टित्वेन तपकर्मकाद् कर्तृरि यत् सार्वधातुकं तस्मिन् परतो यक्षग्रत्ययो भवति । तप्यते तपस्तापसः । आर्जयनोत्यर्थः । एवमतप्यते । सार्वधातुक इत्येव । तेषै तपस्तापसः । अतस तपस्तापसः । तपःकर्मकादिति किम् । उत्पत्ति सुरर्जं सुवर्णकारः । भावकर्मणोः पूर्वेणैव सिद्धत्वात् अत कर्तृरिति उभ्यते ॥

कर्तृरि शप् ॥ १०७ ॥

कर्तृरि यत् सार्वधातुक वर्तते तस्मिन् परतो धातोः शन् विकरणप्रत्ययो भवति । पचति । कारयति । चोरयति । पचन् । पचमानः । कर्तृरिति किम् । पच्यते थोदनः । भूयते राजा । सार्वधातुक इत्येव । भूयात् । पकारः स्वरार्थः । शकारः सार्वधातुकसन्नार्थः ॥

अदादिभ्यो लुक् ॥ १०८ ॥

अदादिभ्यः परम्य शपो लुग् भवति । अति । हन्ति । आस्ते । शेते ॥

जुहोत्यादिभ्यः इलुः ॥ १०९ ॥

जुहोत्यादिभ्यः परम्य शपः इलुर्भवति । जुहोति । निमेनि । विभवति । तुकि प्रत्यन्ते इलुनिधान द्विष्पनार्पन् ॥

दिवादिभ्यः इयन् ॥ ११० ॥

दिवादिभ्यो धातुम्य । इत्युपाचिनि गार्वधातुके इयन् प्रदययो भवति । शपोऽपगादः । दीज्यते । जायते । शकारः मार्वित्तुम्य । नस्तरः मरण्यः ॥

सूजः श्राद्धः ॥ १११ ॥

श्रद्धावान् श्राद्धः । तस्मिन् कर्तरि यत् सार्वधातुकं वर्तते तस्मिन् परतः सूजेः इयन् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । सूज्यते मालां धार्मिकः । श्राद्ध इति किम् । सूजति माला भालिकः ॥

आशाम्लाशाभ्रसुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषिम्यो वा ॥ ११२ ॥

आशादिभ्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः इयन् प्रत्ययो वा भवति । आश्यति आशति । म्लाश्यति भ्लाशति । आम्यति आमति । क्राम्यति क्रामति । क्लाम्यति क्लामति । व्रस्यति व्रसति । व्रुद्यति व्रुदति । लघ्यति लघति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ११३ ॥

यसोऽनुपसर्गात् इयन् प्रत्ययो वा भवति, यस्यति यसति । अनुपसर्गादिति किम् । आयस्यति प्रयस्यति । उत्तरसूत्रे यस एव सम्पूर्वान्यस्मादिति विपरीतनियमो माभूदिति वचनम् ॥

संयसम्भ ॥ ११४ ॥

सम्पूर्वाद् यसः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः इयन् प्रत्ययो वा भवति । संयस्यति संयसति ॥

कुषिरजिम्या कर्मकर्तरि परस्मैपदं च ॥ ११५ ॥

कुषिरजिम्या कर्मकर्तृविपयाभ्यां इयन् परस्मैपदं च वा भवति । यकोऽपवादः । वावचनात् पक्षे सोऽपि भवति । कुष्यति पादः स्वयमेव । कुष्यते । रज्यति वक्ष स्वयमेव । रज्यते । यक्षयनोः स्वरे नुभि च विशेषः । तेन कुष्यन्ती रज्यन्तीति ‘शप्दयनोर्नित्यामि’ति नित्यं तुम् भवति । कर्मकर्तरीति किम् । कुष्णाति पादः । रजति वक्षम् ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ११६ ॥

तुदादिभ्यो धातुभ्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः शप्रत्ययो वति । शपोऽपवादः । तुदति । तुदति । शकारः सार्वधातुकसज्जार्यः ॥

रुधादीनां श्वम् ॥ ११७ ॥

रुधादीनां धातूनां कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतोऽन्त्यादचः परः
श्वम् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । रुणद्वे रुन्वे । मिनाति मिने । म-
कारो देशविध्यर्थः । शकारः 'श्वसोरह्नोप' इति विशेषणार्थः ॥

तनादिम्य उः ॥ ११८ ॥

तनादिम्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परत उप्रत्ययो भवति । शपो-
अपवादः । तनोति । करोति ॥

स्वादिम्यः श्वुः ॥ ११९ ॥

स्वादिम्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः श्वुप्रत्ययो भवति । शपो-
अपवादः । सुनोति । सिनोति । शकारः सार्वधातुकार्थः ॥

श्रुकृत्वधिवां श्रुकृधि च ॥ १२० ॥

श्रुकृत्व धिव् इत्येतेम्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः श्वुप्रत्ययो
भवति । एपां च यथासहस्रं श्रुत्वा इत्येते आदेशा भवन्ति । शृणोति
कृणोति धिनोति ॥

अक्षो वा ॥ १२१ ॥

'अक्षू व्यासावि'त्यस्माद् धातोः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः
श्वुप्रत्ययो वा भवति । शपोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । निरक्षणोति ।
निरक्षति ॥

तनूकरणे तक्षेः ॥ १२२ ॥

तक्षेवातोस्तनूकरणार्थात् कर्तृवाचिनि सार्वधातुरेण परत श्वुप्रत्ययो
वा भवति । तश्चणोति ग्राष्टुम् । तश्चति काष्टम् । तनूकरण इति किम् ।
सन्ताक्षति चाग्निः । मत्स्येयतीत्यर्थ ॥

स्तन्भुरत्तुन्मुरक्न्मुरक्न्मुरक्न्मुरक्न्म्यः ॥ १२३ ॥

स्तन्भादिम्यः सीप्रेम्यो धातुम्यः स्तु इत्येतस्मात् कर्तृवाचिने
सार्वधातुके परतः श्वुप्रत्ययो भवति । स्तुष्टोति । स्तुष्टोति । स्तुग्रोति ।

स्तुश्वोति । स्तुतोति । स्तम्भादयः सौत्रा भादित्वाद् धातवः । उदित्करणं तु क्त्वानिष्टुयोरिडागमस्य विकल्पप्रतिषेधौ यथा स्याताम् । स्तम्भा स्तम्भित्वा । स्तम्भः स्तम्भवानिति ॥

क्रयादिभ्यश्च ॥ १२४ ॥

क्रयादिभ्यः स्तम्भादिभ्यश्च कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः श्वप्रत्ययो भवति । क्रीणाति । प्रीणाति । स्तम्भाति । स्तुश्वाति । स्तुभाति । स्तुश्वाति । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः ॥

हलो हौ शानच् ॥ १२५ ॥

हलन्तेभ्यः क्रयादिभ्यः स्तम्भादिभ्यश्च हौ परतः शानच्श्वप्रत्ययो भवति । श्वापवादः । पुष्पाण । मुष्पाण । उत्तभान । निष्कभान । हल इति किम् । लुनीहि । स्तृणीहि । हाविति किम् । अश्वाति । अनन्तरत्वात् श्वाप्रत्ययस्यैषोऽपवादः । तेन शुनिष्पये न भवति । उत्तम्भुहि । विष्कुम्भुहि । स्यादिविकरणानां पूर्णोऽवधिः ॥

वहुलम् ॥ १२६ ॥

वहुलमित्यधिकारः । आद्वितीयाच्यायपरिसमाप्तेः ।

“क्वचिद्विवृतिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विमाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेविधानं वहुषा समीक्ष्य चतुर्विंशं याहुलकं वदन्ति ॥”

तद् यथावसरुदाहरिष्यामः ॥

भावकर्मणोराण्यतः ॥ १२७ ॥

इत उत्तरम् ‘ऋहलोण्यदि’ति यावत् ये प्रत्ययास्त् (व्या॑ व्यदा॑)-दयस्ते भावकर्मणोर्वहुलं भवन्ति । तांस्तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तव्यचत्वानीयरः ॥ १२८ ॥

पातोरित्यनुर्तते । ततस्तव्यत् तव्य अनीयर् इत्येते प्रत्यया भाव-कर्मणोर्वहुलं भवन्ति । कर्तव्यं भवता । कर्तव्यः कर्तः । करणीयं भवता । करणीयः कर्तः । तव्यतव्य (तोः॑ योः॑) स्वे समाप्ते च विशेषः । ग्राहण-कर्तव्यं श्राद्धप्रस्य कर्तन्यमिति । अनीयरो रेफः स्वरार्थः ॥

वास्तव्यः कर्तरि ॥ १२९ ॥

वास्तव्य इत्यर्य शब्दस्तव्यत्प्रत्ययान्तः कर्तरि निपात्यते । वस्तीति
वास्तव्यः । निपातनाद् वृद्धिः स्वरितान्तत्वं च भवति ॥

प्रवचनीयोपस्थानीयरमणीयादयो वा ॥ १३० ॥

प्रवचनीयादयः शब्दा अनीयरप्रत्ययान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते ।
प्रवक्तीति प्रवचनीयः उपाध्यायः । उपतिष्ठत इत्युपस्थानीयः शिष्यः ।
रमयतीति रमणीयो देवः । मदयतीति मदनीया योषित् । दीपनीयं चूर्णम् ।
वावचनाद् भावकर्मणोरपि भवति । प्रवचनीयं भवता । प्रवचनीयः शिष्यः ।
उपस्थानीयं भवता । उपस्थानीयो गुरुरिति ॥

स्नानीयादयः करणे ॥ १३१ ॥

स्नानीयादयोऽनीयरन्ताः करणे वा निपात्यन्ते । स्नात्यनेनेति
स्नानीयं चूर्णम् । यानीयोऽश्वः । वावचनात् स्नानीयं भवता । यानीयोऽश्वः ॥

दानीयादयः सम्प्रदाने ॥ १३२ ॥

दानीयादयोऽनीयरन्ताः सम्प्रदाने वा निपात्यन्ते । दानीयो ग्राहणः ।
सृहणीया श्रीः । वावचनाद् दानीयं भवता, सृहणीयं वचनमिति ॥

समावर्तनीयादयोऽपादाने ॥ १३३ ॥

समावर्तनीयादयोऽनीयरन्ता अपादाने वा निपात्यन्ते । समावर्तन्ते-
ऽस्मात् समावर्तनीयो गुरुः । उद्दिजतेऽस्माद् उद्देजनीयः खलः । वावच-
नात् समावर्तनीयं भवता, उद्देजनीयं भवता ॥

स्थानीयादयोऽधिकरणे ॥ १३४ ॥

स्थानीयादयोऽनीयरन्ता अधिकरणे वा निपात्यन्ते । तिष्ठन्त्यस्मि-
श्विति स्थानीयं नगरम् । शेतेऽस्मिश्विति शुयनीयः पर्यङ्कः । वावचनाद्
भावकर्मणोरपि भवति । स्थानाद्यं भवता । शुयनीयः भवता । ‘वास्तव्यः—’
इत्यादि पहुङ्कवचनस्य प्रपश्यः ॥

केलिमर्कर्मकर्तरि ॥ १३५ ॥

धातोः कर्मकर्तारि केलिमरप्रत्ययो भवति । पञ्चन्ते स्वयमेव पचेलिमा भाषाः । भिद्वन्ते स्वयमेव भिदेलिमानि काष्ठानि ॥

अचो यत् ॥ १२६ ॥

अजन्तात् धातोर्भावकर्मणोर्विहुलं यत्प्रत्ययो भवति । तत्प्रत्यव्यानीयरामपवादः । ‘कृद्वासरूपोऽस्मियामि’ति वचनात् पक्षे तेऽपि भवन्ति । देय स्थेयं चेयं नेयम् । दातव्यं स्थातव्यं चेतव्यं नेतव्यम् । ऋवर्णन्तात् प्रयतं दक्ष्यतीति अज्ग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यम् ॥

भव्यगेयजन्यरस्याः कर्तारि वा ॥ १२७ ॥

भव्यादयः शब्दा यदन्ताः कर्तारि वा निपात्यन्ते । भवत्यसौ भव्यः । भव्यमनेन । गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माणवकेन सामानि । जायतेऽसौ जन्यः । जन्यमनेन । रमयत्यसौ रस्यः । जन्य इति ण्यतैव सिद्धैयन्निपातनं ‘यतोऽनाव’ इत्युदात्तार्थम् ॥

स्थेयोऽधिकरणे ॥ १२८ ॥

स्थेय इत्ययं यदन्तोऽधिकरणे निपात्यते । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः । स्थेयमनेन ॥

पोरदुपधात् ॥ १२९ ॥

पवर्गन्ताद् धातोरकारोपधाद् भावकर्मणोर्विहुलं यत् भवति । प्यतोऽपवादः । जप्यं लभ्यं गम्यम् । अदुपवादिति किम् । कोप्यं गोप्यम् आप्यम् । तपरकरण तत्कालानवारणार्थम् । आप्यम् ॥

दाकितकिचतियतिशस्तिवधियजिभजिभ्यः ॥ १३० ॥

शकादिभ्यो धातुभ्यो भावनमीणोर्यत्प्रत्ययो भवति । प्यतोऽपवादः । शक्यं तप्त्यं च(क्यं ? त्य) यत्तं शस्यं तद्यं वर्ध्यं यज्यं भज्यम् । घहुलवचनाद् याज्य भाज्यम् । ‘यज्ञः प्रवचयज्वत्यजामि’ति कुल्यं न भवति । यज्ञमद्दिनि वप्य इति तदितेन भिद्व यत्प्रत्ययाभिधानसासिवध्य इति ‘कर्तृकरणे कृता पहुळमि’ति उत्तीयासमासार्थमाद्युदाचार्थं च ॥

गदमद्यमित्योऽनुपत्तग्ने ॥ १११ ॥

गदादित्योऽनुपत्तग्नेन्यो मातृकर्मणोर्वित्यत्ययो मवति । गदं मदं
यम्यम् । अनुपत्तग्ने इति किम् । प्रगार्थं प्रमाद्य प्रमान्मम् । यस्मौ नियमार्थं
वचनम् । वद्वृत्ताविकारद् माद्यत्वनेतति मदं करणेऽपि । नियम्यमिति
सोपसगांदपि मवति ॥

त्रेरादि चागुरां ॥ ११२ ॥

त्रेरुपसुर्गांदात्मकृप्त्यचागुरव्ये मातृकर्मणोर्वित्यत्ययो मवति ।
चर्यं मवता । चयो देशः । आचर्यम् आचर्यः । आदि चेति किम् । अ-
मिचार्यम् । अगुणविति किम् । आचार्यः ॥

अवद्यपष्टवर्या गर्ह्यविक्रियानिरोपेषु ॥ ११३ ॥

अवद्यपष्टवर्या इत्येते शुल्का यत्क्ययान्ताः यथासूत्रं गर्ह्यविक्रि-
यानिरोपेन्यतेष्येषु लिपान्वलं । अवद्य मवति गद्यं चेत् । अनुद्यम-
न्यत् । पष्टं मवति विक्रियं चेत् । पाष्ट्यमन्यत् । वर्या मवन्यनिरोप-
वेत् । शुलेन वर्या कल्पा । दुर्गान्या । श्रीलक्ष्मिदेवादनिरंनेऽपि वार्या
ऋतिव्रः ॥

वद्यं करणम् ॥ ११४ ॥

वद्यमिति वदेवंविपान्वते करणं चेद् मवति । वदन्वत्वेति वद्यं
शुक्लम् । वाद्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामित्रैश्वर्यवर्यः ॥ ११५ ॥

अर्ये इत्यतेष्यमित्यान्यं स्वामित्रैश्वर्यवर्यवर्योः । अर्यं स्वामी । अदौ
वैस्यः । स्वामित्रैश्वर्यवर्योपिति किम् । आर्यः ॥

उपसर्या कान्या प्रजने ॥ ११६ ॥

उपसुर्येत्युपसूर्यान् गुर्विमित्यान्यते प्रत(न?) ने गर्भप्रदने चेत् ।
काला मवति । उपसर्या गां । काला । प्रजन इति किम् । उपसर्या इति
मधुरा ॥

कर्त्तर्यजर्य सङ्गते ॥ १४७ ॥

नज्जपूर्वात् जीर्यते: सङ्गते कर्तरि यन्त्रिपात्यते । न जीर्यत्रीत्यजर्य-
मार्यसङ्गतम् । सङ्गत इति किम् । अजरिता कन्धलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १४८ ॥

वदेधातोरनुपसर्गे सुवन्त उपपदे भावकर्मणोः क्यप्रत्ययो भवति ।
चकाराद् यच्च । ब्रह्मोद्य ब्रह्मवद्यम् । सुपीति किम् । वाद्यम् । अनुपसर्ग इति
किम् । प्रवाद्यम् । ककारः किञ्चार्यार्थः । पकार उत्तरय तुगाद्यर्थ ॥

मृपोद्यम् ॥ १४९ ॥

मृपाशब्द उपपदे वदेः क्यप्रत्ययो निपात्यते । मृपा उद्यते मृपोद्यम् ॥
भुवः ॥ १५० ॥

भवते: सुप्यनुपसर्ग उपपदे क्यप् भवति । ब्रह्ममूय देवमूयम् ।
सुपीति किम् । भव्यम् । अनुपसर्ग इति किम् । प्रभव्यम् । मुवोऽनुपसर्ग-
स्याकर्मकत्यात् भाव एवोदाहियते ॥

भावे हनस्त च ॥ १५१ ॥

हन्ते. सुप्यनुपसर्ग उपपदे भावे क्यप् भवति तकारश्चान्तादेशः ।
ब्रह्मणो वधः ब्रह्महत्या । भ्रूणहत्या । स्वभावतः स्त्रीलिङ्गः । भाव इति
किम् । घनघात्यम् । सुपीत्येव । घातो वर्तते । प्यनु न भवति । बहुला-
धिकारात् । अनुपसर्ग इत्येव । उपघातः । निघातः ॥

इण्ठस्त्रशास्त्रवृज्जपिभ्यः ॥ १५२ ॥

ऋदुपृधाच्चात्तचिक्लपिचृतेः ॥ १५३ ॥

ऋदुपृधाच्चातोः ऋचिक्लपिचृतिवर्जितात् भावकर्मणोः क्यप् भवति । वृत्यं वृद्यम् । अनृचिक्लपिचृतेरिति किम् । अच्यं सङ्कल्प्यं विचर्त्यम् । लत्स्यासिद्धत्वात् क्लपिरपि ऋकारोपय इति प्रतिपिध्यते । तपरकरणं किम् । 'कृतं संशब्दन्' इत्यस्मात् एव भवति । कीर्त्यम् ॥

खनेरी च ॥ १५४ ॥

खनेर्धातोर्भावकर्मणोर्धयोः क्यप् भवति ईकारश्चादेशः । खेयम् । दीर्घोचारणं तु ज्ञिवृत्यर्थम् । 'ये वा' इत्यात्मविकल्पं तु सञ्ज्ञियोगशिष्टत्वेनान्तरङ्गत्वाद् वाधते ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

भृजो धातोः असंज्ञायां क्यव् भवति । भृत्यः भर्तव्य इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । भार्या नाम द्वित्रियाः । भार्या पली । संज्ञायामपि षहुलाधिकारेण कुमारभृत्येति भाव एव विधानम् ॥

समि वा ॥ १५६ ॥

सम्युपपदे भृजो भावकर्मणोः क्यप् वा भवति । संभृत्यः । संभार्यः ॥

कृत्पिसृजिशंसिदुहिगुहिभ्यः ॥ १५७ ॥

कृ इत्यादिभ्यो धातुभ्यो भावकर्मणोः क्यप् वा भवति । कृत्यं कार्यम् । वृत्यं (वा व)र्यम् । सृज्यं मार्यम् । शस्यं शंस्यम् । दुद्यं दोद्यम् । गुद्यं गोद्यम् ॥

कृष्टपञ्च्याः कर्मकर्तरि ॥ १५८ ॥

पचेः कृष्टशब्दे सप्तम्यन्त उपपदे कर्मकर्तरि क्यप्रत्ययो निपात्यते । कृष्टे पञ्चन्ते स्वयमेव कृष्टपञ्च्याः शालयः ॥

रुच्याव्यध्यौ कर्तरि ॥ १५९ ॥

रुचेन्मूर्खाद् व्ययेश्च कर्तरि क्यप् निपात्यते । रोचतेऽसौ रुच्यः । न व्ययते अव्ययः ॥

राजसूयसूर्यो यज्ञदेवतयोः ॥ १६० ॥

राजसूयसूर्य इत्येतौ शुच्दौ यथासहस्रं यज्ञदेवतयोनिपात्येते । राजोपपदात् सुनोते कर्मण्याधिकरणे वा क्यप् दर्शिष्वत्म् । राजा सोतव्यः, राजा सोमः, स चास्मिन् सूर्यते राजसूर्यो यज्ञः । सूर्य इति सत्त्वरुत्वं सूर्योर्वा रूगागमः क्यप् च कर्तार । सरति सूते वा सूर्यो देवता । निपातनेषु यत्र कारकविशेषो नोपात्तस्तत्र चहुलाधिकासान्निपातनसामर्यद्वा लभ्यते ॥

भिद्योदध्यौ नदे ॥ १६१ ॥

भिदेरुज्ज्ञेश नदे कर्त्यर्थे क्यप् निपात्यते । उज्ज्ञेर्षत्वं च । भिन्नति कूलानीति भिद्यः । उज्ज्ञत्युदकभित्युदध्यः । नद इति किम् । भैता । उज्जिता ॥

तिष्यपुष्यसिध्या नक्षत्रे ॥ १६२ ॥

त्विषिपुषिसिधिभ्यो नक्षत्रेऽभिधेये क्यव् निपात्यते त्विषेर्वलोपश । त्वेषन्ति पुष्यन्ति सिध्यन्ति चास्मिन् कार्याणि तिष्यः पुष्यः सिध्यः । नक्षत्र इति किम् । त्वेषणः पोषणः सैधनः ॥

युग्यं च पत्रे ॥ १६३ ॥

सुजः क्यप् कुर्वं च निपात्यते पत्रे वाहने अभिधेये । युज्ञन्ति तदिति सुर्यं वाहनं गजाश्वादि । योग्यमन्यत् ॥

आज्यं घृते ॥ १६४ ॥

आडपूर्वादज्ञेष्वृतेऽर्थे क्यप् निपात्यते । आज्ञन्त्यनेनेति आज्यम् । आज्ञनमन्यत् ॥

कुप्यं धने ॥ १६५ ॥

गुप्तः क्यप् आदिकत्वं च निपात्यते धने अर्थे । गोपायन्ति तदिति कुप्यं धनम् । गोप्यमन्यत् ॥

जयतेर्हल्लौ ॥ १६६ ॥

जयतेर्हलावभिधेये क्यप् निपात्यते । जिय इलिः । जैयमन्यत् ॥

वौ नीपूदिन्म्यां कल्कमुञ्जयोः ॥ १६७ ॥

वावुपपदे नीपूदिन्म्यां यथासहृद्यं कल्कमुञ्जयोर्ययोः क्यप्रत्ययो
मवति । विनीयः कल्कः । विनेयमन्यत् । विपूयो मुञ्जः । वियाव्य-
मन्यत् ॥

पदास्त्वैरिपक्ष्यवात्यासु ग्रहः ॥ १६८ ॥

ग्रेधीतोः पदादिपर्येषु क्यप्रत्ययो भवति । गृह्णा पद यदपि
न सन्धीयते । अवगृह्णं, यस्याग्रहः पृथग्मावः क्रियते । अस्यैरी परतन्त्रः ।
गृह्णका इमे । पक्षे भव । पक्ष्यः । अर्जुनगृह्णाः । वासुदेवगृह्णा । वहिर्भवा
वाह्णा । नगरगृह्णा सेना । ग्रामगृह्णा श्रेणिः । पदादिष्विति किम् । ग्राह ॥

ऋह्लोप्यत् ॥ १६९ ॥

ऋवर्णान्ताद्वलन्ताच धातोर्भावकर्मणोर्हुल एतत्रत्रयो भवति ।
कृर्यम् । हार्यम् । पाक्यम् । वास्यम् । णकारे वृद्ध्यर्थः । तकारः
स्तरार्थः ॥

पाणौ सूजः ॥ १७० ॥

पाणावुपपदे सजेष्यत्यत्ययो भवति । ऋदुपधस्योऽपगादः । पा-
णिन्म्यां सूज्यते पाणिसर्वा रज्जुः ॥

समवपूर्वाच ॥ १७१ ॥

समवेत्युपसर्गतमुदायपूर्वात् सजेष्यत्यययो भवति । समवसूज्यत
इति समवसर्वः ॥

ओरावद्यके ॥ १७२ ॥

अवदयम्भाव जावश्वरकम् । मनोऽग्नादित्वाऽ उत्त्र । तस्मिन् गम्य-
माने उवर्णान्ताद् धातोर्भावकर्मणोर्हयेष्यत्यत्ययो भवति । वतोऽपगादः ।
भयम् अवदयमात्यम् । लन्त्रम् अवदयत्यम् । 'शुचुं'नि भावनु ।
'कृत्येऽवश्यम्' इति नलोप ॥

आसुवुवपिरपिलपित्रपिचम्यानभिदभिन्नः ॥ १७३ ॥

आङ्गपूर्वाभ्यां सुनोतेनमिभ्यां योत्यादिभ्यश्च भावकर्मणोण्यत् भवति । यतोऽपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । आचाम्यम् । आ(नैना)म्यम् । आदाम्यम् । आनमिरन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मकः । दामिः सौत्रो वश्वने वर्तते ॥

अमावस्योऽधिकरणे णिष्ठा ॥ १७४ ॥

अमापूर्वात् वेसेरधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवति वा चास्य णित्वम् । अमा सह वस्तोऽस्यां सूर्याचन्द्रमसाविति अमावस्या अमावास्या ॥

आङ्गे प्लुपतिभ्यां कर्तरि च ॥ १७५ ॥

आङ्गयुपपदे प्लुपतिभ्यां कर्तरि ण्यत् भवति । चकारात् भावकर्मणोश्च । आप्लवत इत्याप्लाव्यः । आप्लाव्यमनेनेति वा । आपततीत्यापात्यः । आपात्यमनेन वा ॥

प्रणाव्योऽसम्मतनिष्कामयोः ॥ १७६ ॥

प्रणाव्य इति प्रपूर्वान्नयतेण्यदायादेशश्च निपात्यते । प्रणाव्यश्चोरः । प्रणाव्यायान्तेवासिने ब्रह्म प्रब्रूयात् । असम्मतनिष्कामयोरिति किम् । प्रणेयः ॥

पार्यधाव्ये मानसामिधेन्योः ॥ १७७ ॥

पार्य धाव्य इत्येतौ शब्दौ ण्यदन्तौ यथासङ्घचं मानसामिधेन्योर्णयोनिपात्येते । माङ्गः करणे ण्यत् आदिपत्वं च । मीयतेऽनेनेति पार्यं मानम् । धाव्यः करणे ण्यत् । धीयते समिदग्नावनयेति धाव्या सामिधेनी । रुदित्वात् काचिदिदेवोन्यते । सामिधेनीशब्दस्य चोपलक्षणत्वात् असामिधेन्यप्यमिधीयते । धाव्याः शंसतीति ॥

याज्या दानर्चि ॥ १७८ ॥

यजेः करणे ण्यत् कुलाभावश्च निपात्यते दानर्च्यमिधेयायाम् । इच्यते अनयेति याज्या ॥

साम्नाच्यनिकार्यौ हविर्निवासयोः ॥ १७९ ॥

कृत्यः कार्यः । प्रेषितोऽसि अतिसृष्टोऽसि प्राप्तस्ते कालः ऊर्ध्वं मुहूर्तात्
कटकरण इति । ननु च भावकर्मणोः सामान्येन विहिता एव कृत्यास्ते
प्रैषादिष्वपि भविष्यन्ति । सत्यम् । किन्तु विशेषविहितेन लोटा प्रैषादिषु,
ऊर्ध्वमौहूर्तिकेषु च लिङ्गोद्भ्यां वाधो मा भूदिति विषीयन्ते ॥

आवश्यकाधमण्ड्यार्हशक्तिषु च ॥ १८५ ॥

आवश्यकादिषु गम्यमानेषु प्रकृतिप्रत्ययार्थेषाभिषु यथास्वं भाव-
कर्मादिष्वभिष्वेषु कृत्यप्रत्यया भवन्ति । अवश्यं भवता कटः कर्तव्यः क-
रणीयः कृत्यः कार्यः । भवानधमणः । भवता खलु निष्को दातव्यः दानीयः
देयः । भवानर्हः । भवता खलु कन्या वोढव्या वहनायो वाहा । भवान्
शक्तः । भवता खलु भारो वोढव्यः वहनीय वाहाः इति । कर्तव्यानां
भव्यादिकृत्यानाम् आवश्यकाधमण्ड्योणिनिः, कर्तव्यानां तु भावकर्मार्थां
नाम् अर्हशक्त्योर्लेङ्डा विशेषविहितेन वाधो मा मूदिति वचनम् ॥

कर्तरि ष्वुलुतृजचः ॥ १८६ ॥

धातोरिति वर्तते । ततः कर्तरि कारके ष्वुलु तृच् अच इत्येते प्र-
त्यया वहुलं भवन्ति । कारक । कर्ता । करः । पाचकः । पत्ता । पचः ।
कर्तरीति चाधिकारः प्राक् क्षेवो विधानात् । यत्रान्यार्थादेशनं नास्ति
तत्रोपतिष्ठते । ष्वुलो णकारो वृद्ध्यर्थः । लकारः स्वरार्थः । तृचश्चकारः
सामान्यग्रहणार्थः । अचो विशेषणार्थः ॥

गलेचोपकपादहारकादयः कर्मणि ॥ १८७ ॥

गलेचोपकपादहारकादयः शब्दा ष्वुलन्तः कर्मणि साधवो भवन्ति ।
गले चोप्यते गलेचोपकः । पादाभ्यां हियते पादहारकः । वहुलग्रहणस्यैवा-
यमुत्तरतश्च प्रपञ्चः ॥

अर्हतौ तृच् ॥ १८८ ॥

अर्हत्सुपाधौ कर्तरि धातोस्तृच्प्रत्ययो भवति । भवान् खलु क-
याया वोढा । भवानेतदर्हति ॥

१ २

पचपतवद्वशब्दणरणक्षमभृत्वज्ञुपिसृपिनृतिदशिमि-
षिभिधिभिहिद्विहिरुहि(रुधि)वहादिभ्योऽन् ॥ २८९ ॥

पचादिभ्यो धातुभ्यः कर्त्तर्यच्चप्रत्ययो भवति । पुनर्विवानमपवाद-
वाधनार्थं तत्समावेशार्थं च । पचतीति पचः । श्रपच इत्यण्विषयेऽपि ।
पततीति पतः । परापत इत्यण्विषयेऽपि भवति । णस्तु ज्वलादिपातात्
पक्षे भवत्येव । निपातः । वदतीति वदः । कददः यद्वद इत्यण्विषयेऽपि ।
वष्टीति वशा । षुलूतृचौ वाधते । तुर्वेद इत्यण्विषयेऽपि । ग्रणयतीति
ग्रणः । अरिन्निणा शक्तिरित्यण् न भवति । रणतीति रणः । षुलू न भ-
वति । एवं क्षमः । विमर्त्तीति भरः । जारभर इत्यणं वाधते । वृष्णोतीति
वरः । कन्यावर इत्यण्विषयेऽपि । गोपः । सुरः । नरः । दर्शः । मेषः ।
मेघः । मैघः । 'मिहेहस्याचि सज्जायामि'ति कुलम् । देहः । प्ररोहः । न्य-
ग्रोवः । इगुपधलक्षणं कं वाधते । अनिमिष इति वहुलाधिकारात् कोऽपि
भवति । वहतीति वहः । रसावह इत्यण्विषयेऽपि । आदिग्रहणात् त्वन्ये-
उप्यमरादयो भवन्ति ॥

नदभयप्लुगृत् सूदिदिविसिविचरिचिलिगाहि-
भ्यष्टिद् ॥ २९० ॥

नदादिभ्यः कर्त्तर्यच्च दित् भवति । नदः । नियां नदी । भपः
भपी । षुवः षुवी । गरः गरी । तरः तरी । दरः दरी । सूदः सूदी । देवः
देवी । सेवः सेवी । चरः चरी । चोरः चोरी । ग्राषणचेलः ग्राषणचेली ।
गाहः गाही ॥

मुवः शित् ॥ २९१ ॥

मुवः कर्त्तर्यच्चप्रत्ययः शित् भवति । ग्राषणमात्वानं श्रूते ग्राषणमुरः ।
अणं वाधते । शिद्यचनं वन्यादेशगुणनापनार्पम् ॥

नन्दिवाशिमदिनर्दिसाधिशोभिवर्धिभीपिभूपिदृपि-
साहिदपिजलिपन्यो न्युः ॥ २९२ ॥

नन्द्यादिभ्यः कर्तरि ल्युः प्रत्ययो भवति । नन्द्यतीति नन्दनः । वाशयतीति वाशनः । मद्यनीति मदनः । नर्द्यतीति नर्दनः । साधयतीति साधनः । शोभयतीति शोभनः । वर्धयतीति वर्धनः । भीषयतीति भीषणः । भूषयतीति भूषणः । दूषयतीति दूषणः । सहत इति सहनः । हप्यतीति दर्पणः । जल्पतीति जल्पनः । लकारः स्वरार्थः ॥

रमिरुचिकृतिपितृदिदहियुपूर्भ्यः संज्ञायाम् ॥ १९३ ॥

रम्यादिभ्यः मज्जायां कर्तरि ल्युर्भवति । रमयतीति रमणः । रोचयतीति रोचनो विरोचनः । विकर्त्तन । तपनः । प्रतर्दनः । दहनः । यवनः । पवन ॥

लुधो नो पञ्च ॥ १९४ ॥

लुनातैः सज्जायां कर्तरि ल्युर्भवति । नकारस्य च णकारः । लवणः ॥

सामि क्रन्दिकृपिहपिभ्यः ॥ १९५ ॥

सम्मुपपदे कन्द्यादिभ्यः संज्ञायां कर्तरि ल्युर्भवति । संकन्द्यतीति संकन्दनः । सङ्कर्षणः । संहर्षणः ॥

कर्मणि दम्यर्दिनाशिसूदिभ्यः ॥ १९६ ॥

कर्मण्युपपदे दम्यादिभ्यः कर्तरि संज्ञायामसंज्ञायां च ल्युर्भवति । सर्वदमनः । जनर्दन । चित्तविनाशनः । मधुसूदनः । असज्जायामपि । रिपुदमनः । परार्दनः । रोगनाशनः । अरिसूदनः ॥

ग्रहिस्थापराधिमन्त्रसम्मर्दिभ्यो णिनिः ॥ १९७ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि णिनिप्रत्ययो भवति । गृह्णतीति ग्राही । स्थायी । अपराधी । मन्त्री । सम्मर्दी । णकारो वृद्धवर्य ॥

उपावयो रुधः ॥ १९८ ॥

उपावयोरुपपदयो रुधेर्वतोः कर्तरि णिनिर्भवति । उपरोधी । अवरोधी ॥

उदि भासिदसिसहिभ्यः ॥ १९९ ॥

उद्युपरदे भास्यादिन्यः कर्तरि णिनिर्भवति । उद्ग्रासत इत्युद्ग्रासी ।
उद्दस्ते(?) उद्गासी । उत्साही ॥

श्रुशाविग्निवसिवपिरक्षिन्यो नौ ॥ २०० ॥

शृणौत्सादिन्यो धातुभ्यः नादुपरदे कर्तरि णिनिर्भवति । निश्रावी ।
निशायी । निवेशी । निवासी । निवापी । निरक्षी ॥

याचिन्नजिवदिवसिव्याहसंव्यवहन्यो नमि ॥ २०१ ॥

याच्यादिन्यो नन्युपरदे कर्तरि णिनिर्भवति । न याचते अयाची ।
अन्नाजी । अवादी । अवामी । अप्रासी । अन्नादारी । असंव्यवहारी ॥

अचोऽचित्वत्कर्तृकात् ॥ २०२ ॥

अजन्ताद्वातेरचित्तरनि कर्तरि नन्युपरदे णिनिर्भवति । अकारी
यर्मस्य वालातपः । यहारी शीतस्य शिहिरः । अचित्वत्कर्तृकादिनि किम् ।
अर्का कटस्य देवदतः ॥

अभौ भुवो भूते ॥ २०३ ॥

अमादुपरदे भवतेर्षतोभूते काले कर्तरि णिनिर्भवति । अभिमरति स्त
अभिमावी ॥

परिव्योर्गुणश्च वा ॥ २०४ ॥

परिव्योक्तपदयोर्भवते कर्तरि णिनिर्भवति गुणश्च वा । परिमरी
परिमारी । निमरी निमारी ।

विशायी विष्यी च देशो ॥ २०५ ॥

पिष्ठूर्ण्यां शीदपिन्न्यां देशेभिष्ये णिनिर्दद्यमारः पत्नं च
निपातते । गुणधिते भिष्यते भिसिनोनि चा विष्यी विष्यी च देशः ।
निपातनान् पत्नम् ॥

इनुपवशाप्रीकृन्यः कः ॥ २०६ ॥

इनुपेन्यो षानुन्यो व्यादीन्यद्य वर्ति कः प्रत्येषो भासि
कमः किंस्यार्थः । विरिः । विरिः । विरिः । विरिः । विरिः । उविरिः

वासरूपविधिना विक्षेपकः विक्षेपेति प्वुलतृचौ भवतः । अच्च त भवति
गुपादीनामिगुपधानां च पचादिपुपदेशात् सरूपोऽप्यचूपक्षे भवति ॥

गिरो लश्च ॥ २०७ ॥

गिरते: कर्तरि को भवति । लश्च गिर आदेशो भवति । गिरतीति
गिलः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ २०८ ॥

आकारान्ताच्च धातोरूपसर्ग उपयदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः ।
प्रस्थः । सुरुः । सुम्लः । व्यालः ॥

प्रसारिणो डः ॥ २०९ ॥

प्रसारणमस्यास्तीति प्रसारी धातुः । तत आकारान्तादुपसर्ग उपयदे
कर्तरि डप्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । संप्यः । परिष्यः । प्रज्यः । अ-
नुज्यः । डकाराद्विलोपार्थः ॥

व्याघ्राद्वे प्राणिनासिकयोः ॥ २१० ॥

व्याघ्र आघ्रा इत्येतौ शब्दौ जिग्रते: कर्तरि डप्रत्ययान्तौ निषात्येते ।
विविधमाजिग्रतीति व्याघ्रः प्राणी । आजिग्रतीत्याघ्रा नासिका । शस्याप-
वादः ॥

पाघ्राध्माधेद्वशिभ्यः शः ॥ २११ ॥

पिवत्यादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि शप्रत्ययो भवति । ग्रातिसाहचर्यात्
पिवतेर्ग्रहणं, न पाते । पिवतीति पिवः उत्तिवः । जिग्रः उज्जिग्रः । धमः
उदूधमः । धयः उदूधयः । पद्यः उत्पद्यः । शकारः सार्वधातुकार्थः ॥

धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिविन्दभ्योऽनुपसर्गेभ्यः
[॥ २१२ ॥

धार्यादिभ्यो ष्यन्तेभ्यो विन्दतेश्चानुपसर्गेभ्यः कर्तरि शप्रत्ययो भवति ।
पारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातयः । साहयः ।
विन्दः । अनुपसर्गेभ्य इति किम् । सम्प्रधारकः । प्रवेदकः । सातिः सौत्रो
धातुः ॥

लिपश्च ॥ २१३ ॥

लिपेश्च कर्तरि शप्रत्ययो भवति । लिप्तीति लिम्पः । अनुपसर्गा-
दित्येव । प्रलिपः ॥

नौ संज्ञायास् ॥ २१४ ॥

लिपैर्नाभुपपदे संज्ञायां शप्रत्ययो भवति । निलिम्पाः नाम देवाः ।
संज्ञायामिति किम् । निलिपः ॥

गवादिषु विन्देः ॥ २१५ ॥

विन्दतेर्गवादिषुपपदेषु कर्तरि शप्रत्ययो भवति । गां विन्दतीति
गोविन्दः । कुविन्दः । अरविन्दः । कुरुविन्दः ॥

दाभूधाभोव्री ॥ २१६ ॥

दाभूधाभोः कर्तरि शप्रत्ययो वा भवति । ददातीति ददः । दायः ।
दधातीति दधः धायः । दददधोरचा सिद्धे दायोः शविधानम् 'अच्कावश्चत्तम्'
इत्यन्तोदातत्ववावनार्यम् । तेन अददः अदधः इति नन्त्यर एव भवति ।
अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

ज्वलादिदुनीभूम्यो णः ॥ २१७ ॥

ज्वलादयो वृत्परिष्ठङ्गाः 'ज्वल दीपावि'त्यत आरम्भ 'कस गता-
वि'ति यावत् । तेम्यो दु नी मू इत्येतेम्यशानुपसर्गेभ्यः कर्तरि णप्रत्ययो वा
भवति । ज्वलः ज्वालः । चलः चालः । जलं जालम् । ट्लः टालः ।
द्वलः द्वालः । स्यलं स्यालम् । हलं हालम् । नदं नारम् । वलः वालः ।
घलः घालः । कुर्लं कोलः । सलः सालः । हूलः हालः । पतः पातः ।
घहुलवचनान्तिपातः । पथः पायः । क्लथः क्लाय । मयः मायः । ग्रमः
ग्रामः । ग्रमण इति ग्रम एव । शरः शारः । सहः साहः । रगा रागा ।
नदः सादः । कुणः कोणः । घहुलवचनादुत्कोणः । कुणः कोणः । युपः
योषः । युषः योषः । रुदः रोदः । कुणः कोणः (?) । दवः दावः । नयः
नायः । भवः भावः । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥

* इति आरम्भ प्रदत्तं प्राज्ञाना उत्तादयल्लु वर्णित् कथरित्यर्था इत्यन्ते ।

लिहिश्लि(षा ? ष्या)द्यधिश्वसितनीणम्यः ॥ २१८ ॥

लिहिश्लिष्यामाक्षारान्तेभ्यो व्यधादिभ्यश्च धातुभ्यः कर्तरि ण-
प्रत्ययो भवति । लेहः । क्षेपः । दायः । धायः । व्याधः । र्वासः । अवतानः
उचानः । प्रत्यायः अन्तरायः ॥

दूरेक्षणेफलेषु पचेः कर्मकर्तर्युश्वास्य वा ॥ २१९ ॥

दूरे क्षणे फले इत्येतेषु सप्तम्यन्तेषु पदेषु पचेः कर्मकर्तरि णप्रत्ययो
भवति उद्यास्य वा । दूरेपाकः दूरेपाकुः । दूरेपच्यते स्वयमेव । क्षणे-
पाकः क्षणेपाकुः । फलेपाकः फलेपाकुः । ‘सप्तम्यास्तत्पुरुषे कृति बहुलमि’ति
सप्तम्या अलुक् । चियां दूरेपाकः (१) । ‘पचेदूरादिभ्यो ण’ इति कुत्वम् ॥

उपसर्गे श्यः ॥ २२० ॥

उपसर्ग उपपदे श्यायतेष्णप्रत्ययो भवति । अवश्यायः । प्रतिश्यायः ।
कस्यापवादोऽयम् ॥

अवे हस्ताम्याम् ॥ २२१ ॥

अवे उपपदे ह सा इत्येताम्या कर्तरि णप्रत्ययो भवति । अवहारः
अवसायः ॥

समाडोः सुवोवौ ॥ २२२ ॥

सम्याङ्गि चोपपदे सुवो धातोर्णप्रत्ययो वा भवति संस्कवः संस्कावः ।
आस्कवः आस्कावः ॥

ग्रहः ॥ २२३ ॥

ग्रहंर्षातोः कर्तरि णप्रत्ययो वा सवाति । व्यवस्थितविभ्रापेयम् । तेन
ग्राहो मकरादिः । ग्रहः सूर्यादिः ॥

ग्रेहे कः ॥ २२४ ॥

ग्रेहेऽभियेये ग्रहेः कप्रत्ययो भवति । किल्करणं सम्प्रसारणार्थम् ।
एहं सप । उपचारत् यृहा दाराः ॥

ग्रस्यकन् ॥ २२५ ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यलक्षणे कर्मण्युपपदे धातोः कर्तर्यण्प्रत्ययो भवति । निर्वर्त्ये कुम्भकार । विकार्ये काण्डलावः । प्राप्ये वेदाध्यायः । आदित्य पश्यति हिमवन्त शृणोति ग्रामं गच्छति इत्यादावनभिधानाङ्ग भवति । निर्वर्त्यविकार्ययोरपि क्वचिन्न भवति । सयोगं जनयति । कन्यां मुण्डयतीत्यादि । णकारो वृद्धवर्थः ॥

हावामश्च ॥ २ ॥

हादिभ्यश्च कर्मण्युपपदे कर्तर्यण्प्रत्ययो भवति । स्वर्गद्वायः । तन्तुवायः । धान्य मिमीते मयते वा धान्यमायः । वातिवायत्योर्मीतेश्वाकर्मकत्वात् कर्मोपपद न सम्भवतीति न भवति । कस्यापवादः ॥

शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिक्षमिष्यो णः ॥ ३ ॥

शील्यादिभ्यः कर्मण्युपपदे कर्तरि णप्रत्ययो भवति । मांसं शील्यतीति मांसशील । मांसकामः । मांसभक्षः । कल्पाचारः । सुखप्रतीक्ष । वहुक्षमः । प्रत्ययान्तरकरणं डीवभावार्यम् । तेन मांसशीला इत्यादि । शीलादिभिर्विजन्तैर्वहुव्रीहौ सति मांसशीलेत्यादिरूपे सिद्धेऽपि मांस शीलयतीत्यादिवाक्येऽणि सति नियां डीप् मा भूदिति वचनम् ॥

आतोऽनुपसर्गाद् कः ॥ ४ ॥

आकारान्तात् अनुपसर्गाद् धातोः कर्मण्युपपदे कर्तरि कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोदः । कम्बलदः । अनुपसर्गादिति किम् । गोसन्दायः । ककारः किल्कार्यार्थः ॥

समः रव्यः ॥ ५ ॥

समः परात् स्याधातोः कर्मण्युपपदे कर्तरि कप्रत्ययो भवति । गाः सप्त्याति सधेष्टे यः गोसहस्रः । सोपसर्गार्थं आरम्भः ॥

आदौ दश ॥ ६ ॥

आङ्गपराद् ददातेः स्यतेश्च कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । दायादः प्रियास्यश्च ॥

प्रात् ज्ञश्च ॥ ७ ॥

प्रात् पराद् ददातेऽनातेश्च कर्मण्युपपदे कर्तरि कप्रत्ययो भवति । प्रपाप्रदः । पथिप्रज्ञः ॥

सुपि स्थापास्नान्नाम्यः ॥ ८ ॥

सुवन्त उपपदे स्थादिभ्यः कर्तरि कप्रत्ययो भवति । समस्यः । पादपः । नदीणः । आतपत्रम् । इत उत्तरं कर्मणि सुपीति चाधिक्रियते ॥

मूलविभुजोर्विरुद्धकुमुदमहीध्रोष्विधादयः ॥ ९ ॥

एते कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । उव्यां रोहति उर्वरुद्धो वृक्षः । कौ मोदते कुमुदं कैरवम् । मही धरति महीध्रः शैलः । उपसि दुध्यते उपर्वुधः अस्मिः । आदिग्रहणादपौ विभार्ति अन्त्रं सेधः ॥

नखसुचकाकगुहौ हेतुकर्मणौः ॥ १० ॥

नखसुचकाकगुहशब्दौ यथासहस्रं हेतुकर्मणौः कप्रत्ययान्तौ निपात्येते । नखान्मोचयन्ति नखसुचानि धनूंपि । काकेभ्यो गृहनीयाः काकगुहास्तिलाः ॥

शोकापनुदत्तुन्दपरिमृजावानन्दकरालसयोः ॥ ११ ॥

शोकापनुदत्तुन्दपरिमृजौ यथासहस्र आनन्दकरालसयोः कप्रत्ययान्तौ निपात्येते । शोकमपनुदति शोकापनुदः पुत्रादिरानन्दकर उच्यते । शोकापनोदोऽन्यः । तुन्दं परिमार्प्ति तुन्दपरिमृजोऽलसः । तुन्दपरिमार्जोऽन्यः ॥

हजोऽज् वयोनुधमनयोः ॥ १२ ॥

हरतेः कर्मण्युपपदे वयस्मि अनुधमने च गम्यमाने कर्तर्येत्प्रत्यये । भवति । अणोऽपवादः । कवचहरः कुमारः । भगोहरः प्रापादः । वयोनुधमनयोरिति किम् । भारद्वारः । वयोग्रहणमुधमनार्यम् ॥

आडस्ताच्छील्ये ॥ १३ ॥

ताच्छील्यं स्वाभाविकी फलनिरपेक्षा वृत्तिः । आडपराद्वर्तेवर्धतोः
कर्मण्युपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने कर्तर्यच्चप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
पुष्पाण्याहरतीत्येवंशीलः पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाद्याहरणे स्वाभाविकी
फलनिरपेक्षा वृत्तिरस्त्येवेत्यर्थः । ताच्छील्य इति किम् । पुष्पाहरः ॥ ।

अर्हः ॥ १४ ॥

अर्हतेर्धतोः कर्मण्युपपदेऽच्चप्रत्ययो भवति । पूजामर्हति पूजार्हः ।
पूजार्ह ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपिभ्यां हस्तिसूचकयोः ॥ १५ ॥

स्तम्बकर्णयोः सुषन्तयोरुपपदयोर्यथासङ्घयं रमिजपिभ्यामेव हस्ति-
सूचकयोरर्थयोरच्चप्रत्ययो भवति । स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णे
जपति कर्णेजपः सूचकः । 'हलदन्तात् सप्तम्या अलुक्' । हस्तिसूचकयोरिति
किम् । स्तम्बेरन्ता । कर्णेजपिता ॥

घटघटीघनुर्दण्डपितसरुलाङ्गलाङ्गुशशक्तिमरेषु ग्रहः
॥ १६ ॥

घटादिपु कर्मसूपपदेषु ग्रहेर्भातोः कर्तर्यच्चप्रत्ययो भवति । घटं गृ-
हाति घटग्रहः । घटीग्रहः । घनुर्म्रहः । दण्डग्रहः । ऋषिग्रहः । तसरुग्रहः ।
लाङ्गलग्रहः । अङ्गुशग्रहः । शक्तिग्रहः । तोमरग्रहः । एतेष्विति किम् ।
गणिग्राहः ॥

सूत्रे च धार्यर्थे ॥ १७ ॥

सूत्रे चोपपदे धार्यर्थे वर्तमानात् ग्रहेः कर्तर्यच्चप्रत्ययो भवति । सूत्रं
गृदाति सूत्रग्रहः । सूत्रं धारयतीत्यर्थः । सूत्रग्राहोऽन्यः ॥

प्रहरणादिष्वदण्डादिपु धृत्यः ॥ १८ ॥

प्रहरणादिपु दण्डादिवर्जितेषु कर्मसूपपदेषु धृतो धातोः कर्तर्यच्च-
प्रत्ययो भवति । घनुर्धरः । शक्तिधरः । चक्रधरः । वज्रधरः । शूलधरः ।

पा० ४.] हृदयहारिण्यास्त्या वृत्त्या समेतम् १४१

हलधरः । आदिग्रहणात् भूधरः । जलधरः । विषधरः । शशधरः । विधधरः । प्योधर इति । अदण्डादिप्तिं किम् । दण्डधारः । कुण्डधारः । कण्डधारः । कर्णधारः । सूत्रधारः । छत्रधारः ॥

शैमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

धातोः शम्युपदे संज्ञायां कर्तर्यच्चप्रत्ययो भवति । शङ्करः । सङ्करः । सङ्गदः । सम्भवः(१) । वातुग्रहणाद्वैतादियु कृजटं वाधते । शङ्करा नाम परिव्राजिका । शङ्करा नाम शकुनिका तर्च्छाला ॥

कियच्छ्रुपु कृजः ॥ २० ॥

किमादियु कर्मसूपदेयु कृजो धातोः कर्तर्यच्चप्रत्ययो भवति । किङ्करः किङ्करा । यत्करः यत्करा । तत्करः तत्करा । अहुकरः अहुकरा ॥

शीडः पार्श्वादौ करणे ॥ २१ ॥

शीडो धातोः पार्श्वादौ करणे सुवन्त उपपदे कर्तर्यच्चप्रत्ययो भवति । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरशयः ॥

उत्तानादौ कर्तरि ॥ २२ ॥

उत्तानादौ कर्तृवाचिनि सुवन्त उपपदे शीडः कर्तर्यच्चप्रत्ययो भवति । उत्तानः शेते उत्तानशयः । ऊर्ध्वशयः । अवमूर्धशयः ॥

दिरघसहे च ॥ २३ ॥

(दिरघसहे च) सुप्युपदे शीडः कर्तर्यच्चप्रत्ययो भवति । दिर्घेन सह शेते दिरघसहशयः ॥

अधिकरणे ॥ २४ ॥

अधिकरणवाचिनि सुवन्त उपपदे शीडः कर्तर्यच्चप्रत्ययो भवति । स्ते शेते स्तशयः । गर्तशयः । विलेशयः । हृच्छयः । मनसिशयः । बुद्धेशयः । 'इतदन्तात् सप्तम्या अल्प' इति सप्तम्या अल्प ॥

गिरौ डिर् ॥ २५ ॥

गिरावधिकरणवाचिन्युपपदे शीडः कर्त्तर्यप्रत्ययो दित् भवति ।
गिरौ शेते गिरिशः ॥

चरैषः ॥ २६ ॥

चरे अधिकरणवाचिनि सुवन्त उपपदे कर्तरि टप्रत्ययो भवति ।
कुरुपु चरति कुरुचरः । मदचरः । कुरुचरी । प्रत्ययान्तरकरणं छी-
ष्यम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ २७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षादिषु चौपपदेषु चरेः कर्तरि ट-
प्रत्ययो भवति । भिक्षां चरति भिक्षाचरः । सेनाचरः । बादायचरः । एते-
ष्विति किम् । कुरुंश्वरति ॥

पुरोग्रतोग्रेषु सर्वेः ॥ २८ ॥

पुरःप्रभृतिषु सुचन्तेष्वपदेषु सर्वेः कर्तरि टप्रत्ययो भवति । पुर-
सरः । अग्रतस्सरः । अग्रेसरः । अग्रे इति निपातनादलुक् । एकारान्त-
मव्ययं वा ॥

पूर्वे कर्तरि ॥ २९ ॥

पूर्वशन्दे कर्तृवाचिनि सुवन्त उपपदे सर्वेष्वप्रत्ययो भवति । पूर्वः
सरति पूर्वसरः । पूर्वसरी । कर्तरीति किम् । पूर्वं देशं सरति ॥

कृजो हेतुताच्छीत्यानुलोम्येष्वशब्दलोककलहगा-
थावैरचादुरुभन्नपदेषु ॥ ३० ॥

कृजो धातोद्देतुताच्छीत्यानुलोम्येषु गम्यमानेषु शब्दादिवजिते कर्म-
ण्युपपदे कर्तरि टप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । हेतुरैकान्तिकं कारणम् ।
षिया यशस्करी । कन्या शोककरी । ताच्छीत्यं तत्स्वमावता । क्रीडा-
कर । आद्वकरः । आनुलोम्यमनुकूलता । प्रैषकरः । वचनकरः । अश-
ष्वादिष्विति किम् । शब्दकारः श्लोककार इत्यादिष्वषेव ॥

आधन्तानन्तकार(कर ?) त्रैहृहार्दवाविभानिशाप्रभा-
भाथित्रकर्तृनान्दीलिपिलिविभक्तिक्षेत्रजद्वाधनुरुरुस्स-
द्ग्ल्यादिवसदिनरजनिदोपाक्षणदासु च ॥ ३१ ॥

आधादिपु कर्मसूपदेयु कृजो धातोः कर्नरि अत्ययो भवति ।
अहेत्वाधर्य धारम्भः । आदिं करोति आदिकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः ।
कारकरः । भाहुकरः । अहस्तकरः । दिवाकरः । विभाकरः । निश्चिकरः ।
प्रभाकरः । भास्तकरः । चित्रकरः । कर्तृकरः । नान्दीकरः । लिपिकरः ।
लिविकरः । वलिकरः । भक्तिकरः । क्षेत्रकरः । जह्नाकरः । धनुष्करः ।
अरुष्करः । एककरः । द्विकरः । दिवसकरः । दिनकरः । रजनिकरः । दो-
पाकरः । क्षपाकरः । क्षणदाकरः ॥

भूतौ कर्मशब्दे ॥ ३२ ॥

करोते: कर्मशब्दे कर्मण्युपदे भूतौ गम्यमानायां अत्ययो भवति ।
भूतिर्वेतनं निर्वेशः कर्ममूल्यमिति यावत् । कर्म करोति कर्मकरः । कर्मकरी ।
भूताविति किम् । कर्मकारः । शब्दग्रहणं स्वरूपार्थम् । अन्यया प्रत्यया-
यः कर्म स्यादिति ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ब्रीहिवत्सयोः ॥ ३३ ॥

कृजो धातोः स्तम्बशकृतोः कर्मणोरुपदयोर्यथासङ्घचं ब्रीहिवत्स-
योः कर्त्तोरिन् प्रत्ययो भवति । स्तम्बकरिर्मीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । ब्री-
हिवत्सयोरिति किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः । नकारः स्वरार्थः ॥

हरतेष्टिनाथयोः पश्चौ ॥ ३४ ॥

हरतेष्टिनाथयोः कर्मणोरुपदयोः पश्चौ कर्तीनप्रत्ययो भ-
वति । द्विहरिः पशुः । नायहरिः पशुः । पशानिति किम् । द्विहारः ।
नायहारः ॥

फलेमलरजस्मु ग्रहेः ॥ ३५ ॥

ग्रहेष्वातोः फलादिषु कर्मसूपपदेषु कर्तरीन् प्रत्ययो भवति । फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः वृक्षः । निपातनादेत्वम् । मलग्रहिः कम्बलः । रजोग्रहिः कञ्चुकः । मलरजसोः केचिदेवेच्छन्ति ॥

देववातयोरापेः ॥ ३६ ॥

देववातयोः कर्मणोरुपपदयोः आपेष्वातोः कर्तरि इन्प्रत्ययो भवति । देवमाप्नोति देवापिः । वातापिः ॥

आत्मोदरकुक्षिषु भूजः खिन् ॥ ३७ ॥

आत्मादिषु कर्मसूपपदेषु भूजो धातोः कर्तरि खिन्प्रत्ययो भवति । आत्मानमेव विभर्ति आत्मम्भरिः । उदरम्भरिः । कुक्षिम्भरिः । उदरम्भरिरिति केचिदेवेच्छन्ति । खकारो मुमर्थः ॥

एजोः खश् ॥ ३८ ॥

एजयतोः कर्मण्युपपदे कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति । जनमेजयति जनमेजयः । अङ्गमेजयः । खकारो मुमर्थः । शकारः सर्वधातुकार्थः ॥

शुनीरतनमुञ्जकूलास्यपुष्पेषु धेटः ॥ ३९ ॥

शुन्यादिषु कर्मसूपपदेषु धेटो धातोः कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति । शुनिन्धयः । स्तनन्धयः । मुखन्धयः । कूलन्धयः । आस्यन्धयः । तुप्पन्धयः । धेटकारो डीवर्थः । शुनिन्धयी । स्तनन्धयी । मुखादिषु केचिदेवेच्छन्ति ॥

नासिकानाडीघटीखरीसुष्टिषु च ॥ ४० ॥

नासिकादिषु कर्मसूपपदेषु धेटः कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति । नासेकन्धयः । नाडिन्धयः । घटिन्धयः । खनिन्धयः । मुष्टिन्धयः । पोगविमाग उत्तरार्थः ॥

ध्मः पाणिकरवातेषु च ॥ ४१ ॥

ध्नो धतोः पाणिकरवातेषु नासिकादिषु चोपयदेषु कर्तरि खश्-
प्रत्ययो भवति । पाणिन्वम् । करन्यम् । वातन्वम् । नासिकन्वम् ।
नाडिन्वम् । घटिन्वम् । खरिन्वमः । मुष्टिन्वमः ॥

उदो रुजिवहिम्यां कूले ॥ ४२ ॥

उदः पराम्यां रुजिवहिम्यां कूले कर्मण्युपदे कर्तरि खश्प्रत्ययो
भवति । कूलमुद्गुजः । कूलमुद्गदः ॥

वहाभ्रयोर्लिहः ॥ ४३ ॥

वहाभ्रयोः कर्मणोरुपदयोः लिङ्गार्थातोः कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति ।
वहंलिहो गौः । अप्रांलिहः पर्वतः ॥

परिमाणार्थमितनखेषु पचः ॥ ४४ ॥

परिमाणार्थः प्रस्यादयः । तेषुपरदेषु मितनखयोश्च पचेवातोः
कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति । प्रस्यंपचा स्याजी । द्रोणंपचा दासी । मितंपचा
ग्रहणी । नखंपचा यवागूः ॥

वहुविध्वरुस्तिलेषु तुङ्गः ॥ ४५ ॥

वहादिषु कर्मसूरपदेषु तुदेवातोः कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति ।
षहुन्तुदः । (विधुन्तुदः ।) अरुन्तुदः । तिलन्तुदः । वहः केचिदेवे
च्छन्ति ॥

वातशर्धयोरजिजहातिभ्याम् ॥ ४६ ॥

वातशर्धयोः कर्मणोरुपदयोरजिजहानिम्यां कर्तरि खश्प्रत्ययो
भवति । वातमजा मृगाः । शर्वजदा मायाः ॥

असूर्योग्रयोर्दशः ॥ ४७ ॥

असूर्योग्रयोः कर्मणोरुपदयोर्दशः । रश्वरःरयो भवति । सूर्यनारि
न पदयन्ति असूर्यमस्त्राराजदारा । दरिना उम्रदस्य ननः युरेन सदा-

सामर्थ्येऽपि गमकत्वात् समासः । 'सूर्यम्प्रयापुनर्गेयाश्राद्धभोज्यालव-
णमोज्यादयश्चेति समासः । उग्रं प्रश्यति उग्रम्प्रयः ॥

प्रियवशयोर्वदः ॥ ४८ ॥

प्रियवशयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेर्धात्मोः कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति ।
प्रियं वदति प्रियंवदः । वशंवदः ॥

ललाटे तपः ॥ ४९ ॥

ललाटे कर्मण्युपपदे तपेर्धात्मोः कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति । ललाटं
तपति ललाट्तपः सूर्यो वर्तते ॥

तापेष्टिष्टपत्परयोर्णिलुक् च ॥ ५० ॥

तापेष्ट्यन्तात् द्विष्टपत्परयोः कर्मणोरुपपदयोः कर्तरि खश्प्रत्ययो भ-
वति । णिलुक् च । द्विष्टन्तं तापयति द्विष्टन्तपः । परन्तपः । द्विष्टतिप
इति वहुलाधिकारादणेव भवति ॥

पुरन्दरभगन्दरौ संज्ञायाम् ॥ ५१ ॥

पुरन्दर भगन्दर इत्येतौ शब्दौ संज्ञायां खश्प्रत्ययान्तौ निपात्येते ।
पुरं दारयतीति पुरन्दरः शकः । भगं दारयतीति भगन्दरो व्याधिः । दणा-
तेणिलुक् उपपदस्य चादन्तत्वं निपात्यते ॥

इरम्मदश्च ॥ ५२ ॥

इरम्मद इति माध्येतरिराशन्दे तृतीयान्त उपपदे खश्यनभावौ
निपात्येते । इरया माध्यति इरम्मदो वैद्युतोऽभिः ॥

वाचंयमो व्रते ॥ ५३ ॥

मत्तमिति शास्त्रिको नियमः । तस्मिन् गम्यमाने यच्छतेवाक्लृष्टे
कर्मण्युपपदे खश्प्रत्ययद्वत्वाभावः पूर्वपदस्य चाकारान्तत्वं निपात्यते ।
पाचं यच्छति वाचंयमो मुनिः । भत इति किम् । वाम्यामः ॥

सर्वे सहः ॥ ५४ ॥

सर्वशब्दे कर्मण्युपदे सहः कर्तरि खश्प्रत्ययो मवति । सर्वे सहते सर्वसहा पृथिवी ॥

सर्वकूलाभकरीपेषु च कषः ॥ ५५ ॥

सर्वकूलादिषु कर्मसूपदेषु कषतेः कर्तरि खश्प्रत्ययो मवति । सर्वक्षः खलः । कूलंकपा नदी । अभ्रंकपो गिरिः । करीपंकपा वात्या ॥

मेघर्त्तिभयाभयेषु कृजः खः ॥ ५६ ॥

मेघादिषु कर्मसूपदेषु कृजो धातोः कर्तरि खश्प्रत्ययो मवति । मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । मयङ्करः । अभयङ्करः । खशि प्रकृते खविधानं विकरणो मा मूदिति ॥

क्षेमप्रियभद्रमद्रेष्वण् च ॥ ५७ ॥

क्षेमादिषु कर्मसूपदेषु कृजः कर्तर्येण्प्रत्ययो मवति । चकारात् खथ । क्षेमकारः क्षेमंकरः । प्रियकारः प्रियङ्करः । भद्रकारः भद्रङ्करः । भद्रकारः भद्रङ्करः । वेति वक्तव्येऽण्महणं हेत्वादिषु व्यातिषेवार्थम् ॥

आशिते भुवो भावकरणयोः ॥ ५८ ॥

आशितशब्दे सुवन्त उपरदे भवतेर्धातोर्मीने करणे चार्ये खप्रत्ययो मवति । आशितेन मूयते आशितम्भवं मवता । आशितो भवत्यनेन आशितम्भव ओदनः । आशित इत्यग्नेराद्यूर्वादविवक्षिते कर्मण्यकर्मकत्वात् कर्तरि क्षः ॥

भृवृजितृतपिदभिसहिभ्यः संज्ञायाम् ॥ ५९ ॥

निभत्यादिम्यो यद्यासम्भवं कर्मणि मुषि चोपदे संज्ञायां विषये कर्तरि खप्रत्ययो मवनि । निथं निभति निश्चम्भरा वसुधा । पतिरा कन्या । घनञ्जयः पार्थः । रथन्तरं साम । शशुन्तपो राजा । अरिन्दमः । शशुं-सहः । संज्ञायामिति किम् । कुदुम्यं निभति कुदुम्यमारः ॥

धारेधर्व ॥ ६० ॥

घारयते कर्मण्युपदे संज्ञायां विषये कर्तरि खप्रत्ययो भवति
धर्वादेशः । युगन्धरः । वसुन्धरा ॥

सुतमितजनपूर्वहृदयतुरभुजप्रवस्त्रेषु गमः ॥ ६१ ॥

सुतादिषु सुवन्तेषुपदेषु गमेर्यथासम्भवं संज्ञायामसंज्ञायां च ख-
प्रत्ययो भवति । सुतज्ञमो नाम गुनिः । यस्य सौतज्ञमिः पुत्रः । मिव-
ज्ञमा हस्तिनी । जनज्ञमश्चण्डालः । पूर्वज्ञमाः पन्थानः । हृदयज्ञमा
वाक् । तुरं गच्छति तुरज्ञमः अश्वः । भुजं गच्छति भुजज्ञमः सर्प ।
प्रवं गच्छति प्रवज्ञमः कपिः । लूत गच्छति लूतज्ञमो भेकः ॥

विहायसो विह च ॥ ६२ ॥

विहायश्च द्वे सुवन्ते उपदे गमे खप्रत्ययो भवति । विहाय-
श्च विहादेशः । विहायसा गच्छति विहज्ञमः ॥

तुरादिषु ख(दृ॑? इ) च ॥ ६३ ॥

तुरादिषुपदेषु गमे कर्तरि ख(शृ॑? इ) च भवति । तुरज्ञः । भुजज्ञः ।
प्रवज्ञः । लूतज्ञः । विहज्ञः ॥

उश्च ॥ ६४ ॥

तुरादिषुपदेषु गमेर्दश भवति । तुरगः । भुजगः । प्रवगः । लूतगः ।
विहगः ॥

सर्वसर्वत्रात्यन्तानन्तपुरः प्रतीपग्रामगुरुतत्पादिषु च
॥ ६५ ॥

सर्वादिषु कर्मसु सुवन्तेषु चोपदेषु गमे कर्तरि डप्रत्ययो भवति ।
सर्वगः । सर्वप्रगः । अत्यन्तगः । अनन्तगः । पुरोगः । प्रतीपगः । ग्रामगः ।
गुरुतत्परगः । आदिश्रद्धादन्येष्वपि यथाप्रयोगदर्शनमवगन्तव्यम् ॥

अग्रादिमध्यान्ताध्वदूरपारागारादिषु तदन्तेषु च ॥ ६६ ॥

अग्रादिषु अग्रादन्तेषु च कर्मसु सुवन्तेषु चोपपदेषु गमेः कर्तरि
हप्रत्ययो भवति । अग्रगः सेनाग्रं । आदिगः पङ्क्त्यादिगः । मध्यगः
गृहमध्यगः । अन्तग शाखान्तगः । अध्वग नगराध्वगः । दूरगः अदू-
रगः । पारगः वेदपारगः । अगारगः स्व्यगारगः । आदिग्रहणादन्येष्वपि
द्रष्टव्यम् ॥

खगागोरगपतगपञ्चगनगोपगाशुगादयः संज्ञायाम्
॥ ६७ ॥

खगादयो डप्रत्ययान्ता संज्ञायां निपातयन्ते । खं गच्छति रुंगः
पक्षी । न गच्छतीत्यगः पर्वतो वृक्षश्च । उरसा गच्छतीत्युरगः सर्पः ।
निपातनात् सलोपः । प(तो ? तेन) गच्छति पतगः पक्षी । कर्यं पतञ्जः ।
'पतितमित्युपलूम्योऽङ्गादि'ति भविष्यति । पदम्यां न गच्छति पदं वा ग-
च्छति पञ्चग. सर्पः । न गच्छतीति नंग. पर्वतो वृक्षश्च । आपमञ्जिष्ठ गच्छ-
तीत्यापगा नदी । आशु गच्छतीत्याशुग. शर । आदिग्रहणादन्येऽपि नि-
म्नगासमुद्रगासततगादयोऽवगन्तव्याः । वहुलग्रहणादगो वृपलः शीते-
नेत्यादावसंज्ञायामपि भवति ॥

सुदुरोरधिकरणे ॥ ६८ ॥

सुदुरोः सुवन्तयोरुपदयोर्गमेरधिकरणेऽर्थे डप्रत्ययो मन्ति । सुखेन
गम्यते ऽस्मिन्निति सुगः पन्थाः । दुर्गः पर्वतः । अधिकरण इति किम् ।
सुगन्ता दुर्गन्ता । व्युडपनादोऽयम् । वासरूपविदिना सोऽपि मन्ति ।
सुगमनः दुर्गमनः इति ॥

निसो देशो ॥ ६९ ॥

निसः परात् गमेऽशेऽधिकरणे डप्रत्ययो भवति । निर्गो देशः ॥

आंशिपि हनः ॥ ७० ॥

हन्तः कर्मण्युपदे आशिपि गम्यमानायां कर्तरि डप्रत्ययो भवति ।
तिमि वद्यात् तिमिहः । शुद्धः ॥

हस्त्यादिपु कर्मसूपपदेषु शक्तौ गम्यमानायां हन्तेष्टक्प्रत्ययो भवति । चित्तवत्कर्त्रर्थं आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः हस्तिघ्नो मनुष्यः । घाहुघ्नो मङ्गः । कपाटघ्नो भट्टः । शक्ताविति किम् । हस्तियातौ रसदः ॥

नगरे चाहस्तिनि ॥ ८४ ॥

नगरे च कर्मण्युपपदे हन्तेरहस्तिनि कर्तरि टक्प्रत्ययो भवति । नगरघ्नो व्याघ्रः । अहस्तिनीति किम् । नगरघातो हस्ती ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ८५ ॥

पाणि(घ?)ताड(घ?)योः कर्मणोरूपपदयोः शिल्पिनि कर्तरि हन्ते-
ष्टक्प्रत्ययष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते । पाणि हन्ति पाणिवः शिल्पी ।
ताडघः । शिल्पिनीति किम् । पाणिवातः । ताडघातः ॥

राजघः ॥ ८६ ॥

राजघ इत्यर्थं शब्दः कर्तरि टक्प्रत्ययान्तो निपात्यते । राजानं
हन्ति राजघः ॥

गायोऽनुपसर्गात् ॥ ८७ ॥

गायतेरनुपसर्गात् कर्मण्युपपदे कर्तरि टक्प्रत्ययो भवति । कस्या-
पवादः । साम गायति सामगः । वक्त्रगः । अनुपसर्गादिति किम् । साम-
सङ्घायः ॥

सुराशीध्वोः पिवः ॥ ८८ ॥

सुराशीध्वोः कर्मणोरूपपदयोः पिवतेर्धातोः कर्तरि टक्प्रत्ययो भवति । सुरां पिवति सुरापः सुरापी । शीधुपः शीधुपी । सुराशीध्वोरिति
किम् । शीरपा न्राद्यणी । पिवतिनिर्देशादिह न भवति । सुरां पाति
सुरापा ॥

आद्यसुभग्नथूलपलितनमान्धप्रियतदन्तेष्वन्विष्वभू-
ततन्नावे भुवः खिष्णुच्छुकज्जौ ॥ ८९ ॥

आद्यादिप्वाद्यान्तेषु चामूततन्नावविष्येषु (पष्ट्यै अच्य)न्तेषु
सुवन्तेषुपपदेषु भवतेर्धातोः कर्तरि खिष्णुच्छुकज्जौ प्रत्ययो भवतः ।
अनाद्य आद्यो भवति आद्यमविष्णुः आद्यमभावुकः । सुभगंभविष्णुः

सुभगंभावुकः । स्यूलंभविष्णुः स्यूलंभावुकः । पलिनंभविष्णुः पलितंभावुकः ।
नगंभविष्णुः नगंभावुकः । अन्धंभविष्णुः अन्धमभावुकः । प्रियम्भविष्णुः
प्रियम्भावुकः । एवमनाव्यंभविष्णुः अनाव्यंभावुकः इत्यादि । न प्राति-
पदिकेनेति तदन्तविधिनिषेधात् तदन्तग्रहणम् । अचिव्याधिति किम् ।
आव्यीभविता । अभूततद्भाव इति किम् । आव्यो भविता ॥

कृञ्जः करणे र्घुन् ॥ १० ॥

आव्यादिपु तदन्तेषु च अभूततद्भावविषयेष्वच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु
करोतेर्धातोः करणे कारके र्घुनप्रत्ययो भवति । अनाव्यम् आव्यं कुर्वन्त्य-
नेनेति आव्यंकरणम् । सुभगंकरणम् । स्यूलङ्करणम् । पलितंकरणम् । नश-
करणम् । अन्धंकरणम् । प्रियङ्करणम् । एवं तदन्तेष्वनाव्यंकरणं स्वाव्य-
करणमित्यादि । अच्यन्तेष्विति किम् । आव्यीकुर्वन्त्यनेन । ल्युद् कस्मान्न
भवति । यदि स्यादच्यन्तेष्विति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नह्याव्यीकरण
मिति ल्युद्ल्युनोः स्वरे रूपे समासे लियां वा विशेषोऽस्ति । अतः साम-
र्थ्याल्ल्युट्युप्यर्थं प्रतिषेधो विज्ञायते । अभूततद्भाव इति किम् । आव्यं
कुर्वन्ति तापसा उत्पादयन्तीत्यर्थः । नान् प्रकृतिविकारभावो विवक्ष्यते ॥

रपूशोऽनुदके किन् ॥ ११ ॥

सृष्टेर्धातोरुदकवर्जिते कर्मणि सुषि चोपपदे कर्तरि किनप्रत्ययो
भवति । छृतं सृष्टिं वृत्तसृष्टक् । अनुदक इति किम् । उदकस्पर्शः । उ-
त्तरस्त्रोपसर्गे चेति वचनादिहोपसर्गे न भवति । उपसृष्टिं । ककारो गुणं
प्रतिषेधार्थः । नकारः 'किन' इति विशेषणार्थः । इकारो 'वेरन् चेति
सामान्यग्रहणार्थः ॥

अञ्जचेरुपसर्गे च ॥ १२ ॥

अञ्जर्धातोरुपसर्गे कर्मणि सुषि चोपपदे कर्तरि किनप्रत्ययो भवति ।
प्राश्वतीति प्रांड् । प्रस्त्यङ् । सम्यङ् । दंप्रवङ् । देवघङ् । विश्वघङ् ।
तिर्यङ् । सभवङ् ॥

युजेः केवलात् ॥ १३ ॥

युजेर्धातोरुपपदोपसर्गवर्जितात् कर्तरि किनप्रत्ययो भवति । युङ्
युञ्जौ युञ्जः । केवलादिनि किम् । अश्वङ्कृ प्रयुक् ॥

ऋत्विरदधृगुष्णिकृकुञ्चः ॥ ९४ ॥

ऋत्विगादय. किञ्चन्ता. कर्तरि निपात्यन्ते । ऋतौ यजति ऋत्विक् याजकः । धृषेः किन् द्विर्वचनमन्तोदात्(त्व)श्च निपात्यते । दधृक् प्रगल्भः । उत्पूर्वात् स्तिहै किन् पत्वम् उपसर्गान्तलोपश्च । उत्सिन्हतीत्युष्णिक् छन्दः । उच्चः किन् नकारलोपाभावश्च । कुञ्चतीति कुड् पाक्षीजागितः ॥

दिक्कृस्त्वज्ञौ कर्मणि ॥ ९५ ॥

दिक् स्तक इत्येतौ शब्दौ किञ्चन्तौ कर्मणि निपात्येते । दिशन्ति तामिति दिक् प्राच्यादि । सुजन्ति तामिति स्तक् माला ॥

समानान्यत्यदादिपूपमानेषु दृशः क्सकञ्जौ च ॥ ९६ ॥

समानान्ययोश्च त्यदादिषु च सुवन्तेषु पूपमानेषु पूपदेषु दशेषांतो कर्मणि कारके क्सकञ्जौ प्रत्ययौ भवत । चकारात् किन् । समान इव दृश्यते सदक्षः । सद्वः । सद्क् । अन्याद्वक् । अन्याद्वशः । अन्यादक्षः । त्यादशः । त्याद्वक् । एवं यादक्षः याद्वशः याद्वगित्यादि । एतेष्विति किम् । वृक्ष इव दृश्यते । उपमानेष्विति किम् । समानो दृश्यते । कर्मणीति किम् । स इव पश्यति । जकारः ‘कञ्जकरपूर्वयुनामि’ति विशेषणार्थः ॥

भजो षिवः ॥ ९७ ॥

भजेषांतोः सुवन्त उपपदे कर्तरि षिवप्रत्ययो भवति । अधै भजते अर्धभाक् । णकारो दृद्धर्थः । इकारो ‘वेरन चे’ति सामन्यग्रहणार्थः ॥

आतो विञ्मनिन्दकनिष्वनिषः ॥ ९८ ॥

आकारान्तेष्यो धातुम्यः सुवन्त उपपदे कर्तरि विच्च मनिन् क्षानेष्वयनिष् इत्येने प्रत्यया भग्नित । विच्च कीलालपाः शुभयाः । मनिन् सुदामा अश्वयामा । कनिष् सुधीया सुपीया । वनिष् मूर्दिया । शृतपामा ॥

अन्येष्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ९९ ॥

अन्यत्रान्यतोऽपि चान्योऽपि च दद्यते ॥ १२२ ॥

योऽयं भूते काले प्रयादिपूरदेषु दन्त्यादिष्यः शिर॒ विद्वितः, सो
अन्यस्मिन्नप्युपपदे अन्यतोऽपि वा धानोर्यादर्जीनं गति । अन्योऽपि चे
तेष्वेवोपदेष्वेष्य एत धानुम्य. प्रत्ययां दश्यने । मातृदा । प्रमादा । भृ
वित् । वृत्तित् । वृक्षादः । वृग्नः । वाप्नुन् । वृप्रात् । वाप्नुन् ।
मन्त्रवित् । पाप्नुत् । कर्मकारः । मन्त्रकारः । पदार । वृग्नुत् ।
अनेन पूर्वस्वैव निर्विधानस्यायं प्राप्त इत्युक्तं गति ॥

विक्रियः कुत्सायामिनिः ॥ १२३ ॥

निष्ठान् कीणने: इन्द्रियुभादं भूते कालं ज्ञाति ॥ १२३ ॥
मानायामिनिर्भवति । सोऽपि निर्वित्तान् वंसदिक्षी । निर्वित्तानी । १२३
त्सायामिनि किम् । यान्यविक्रियः ॥

दशोः क्वनिषु ॥ १२४ ॥

द्येव्यतिमृतक्षात्तार्दान् कर्त्तव्ययां भूति ॥ १२४ ॥
वहुदशा । देवहक्षा ॥

सप्तम्यन्त उपपदे भूतकालार्थज्जनेः कर्तरि डप्रत्ययो भवति ।
उपसरे जात उपसरजः । मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ १२९ ॥

अजातिवाचिनि पञ्चम्यन्त उपपदे भूतकालार्थात् जनेः कर्तरि ड-
प्रत्ययो भवति । बुद्धिज । सङ्करजः स्वेदजः ॥

जातावपि दृश्यते ॥ १३० ॥

जातिवाचिन्यपि पञ्चम्यन्त उपपदे जनेडप्रत्ययो दृश्यते । ब्राह्म-
णम्यो जात । ब्राह्मणजो धर्मः । क्षत्रियज युद्धम् । दशिग्रहणं प्रयोगानुसर-
णार्थम् ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ १३१ ॥

उपसर्गे उपपदे चकारात् सुबन्त उपपदे भूतकालार्थात् जनेः कर्तरि
डप्रत्ययो भवति । प्रजाताः प्रजाः । अनुजातोऽनुजः । द्विर्जातो द्विज ।
न जातोऽजः ॥

असंज्ञायां च ॥ १३२ ॥

असंज्ञायां चोपसर्गे उपपदे भूतकालार्थज्जनेः कर्तरि डप्रत्ययो भ-
वति । परिजाः केशाः ॥

अनोः कर्मणि ॥ १३३ ॥

अनोः पराज्जनेभूतकालार्थात् कर्मण्युपपदे कर्तरि डप्रत्ययो भवति ।
पुमांसमनुजातः (पुमनुजातः १) पुमनुजः । स्वनुजः । अनुपूर्वो जनि-
जननोपसर्जनायां प्राप्तौ वर्तमानः सकर्मको भवति ॥

ब्रह्मज्यवपुर्व्यवार्चवराहपटहपरिखाः ॥ १३४ ॥

ब्रह्मज्यादयः शब्दा डप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । ब्रह्मणि जीवान्
ब्रह्मज्यः । वपुर्वातिवान् वपुर्व्य । वारि वार्वा चरति स्म वार्चो हंसः । वर-
मादृतवान् वरादः । पटे हन्यते स्म पटहः । परि सन्ध्यते स्म परिखा । य-
हुष्णेनायुपपन्नं तत् सर्वं निपातनाद् भवति । उपलक्षणं चेतत् । तेन
मिवक वादान्यनापि कप्रत्ययापवादो ड एव भवति ॥

सुस्मृ । इहासितो देवदत्तः । इहासित देवदत्तेन । इदमेव मासिनम् । अकर्मकाणां कर्म न सम्भवति । इदं पीता गावः । इदं गोमिः पतिम् । इह ते भुक्ताः । इदं तंभुक्तम् । इदं तेषां भुक्तम् ॥

आहारपैर्यन्योऽकर्तरि ॥ १४० ॥

आहारायेभ्यो भूतकालार्थवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भावकर्मादावर्थे कर्तृवर्जिते क्लप्रत्ययो भवति । इह तैरभ्यवहृतम् । इदं तैरभ्यवहृतम् । इदं तेषामभ्यवहृतम् । इह तैरशितम् । इदं तैरशितम् । इदं तेषामशितम् । आदिकर्मणि तु कर्तर्यपि भवति । इह तैऽन्नं प्राशिताः । इह ते मधुप्रलीढाः इति ॥

सुयजिभ्यां इन्ननिप् ॥ १४१ ॥

सुनोतेर्यजतेश्च भूतकालवृत्तेः कर्तरि इन्ननिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा सुत्वानां सुत्वानः । यज्वा यज्वानौ यज्वानः । इकारो गुणप्रतिषेधार्थः । पकारस्तुक्लस्वरार्थः । इकार उच्चारणार्थः ॥

जीर्यतेर्गतुन् ॥ १४२ ॥

जीर्यतेर्भूतकालार्थात् कर्तर्यतुन् प्रत्ययो भवति । जरन् जरती । नकारः स्वरार्थः । ऋकार उगिल्कार्यार्थः ॥

श्रुसदवसिभ्यो लिङ् वा ॥ १४३ ॥

शृणोत्यादिभ्यो भूतकालार्थवृत्तिभ्यो धातुभ्य कर्तरि भावकर्मणोश्च लिङ्प्रत्ययो वा भवति । उपशुश्राव । उपाश्रोपीत् । उपाशृणोत् । उपस-साद । उपामदत् । उपासीदत् । अनूवास । अन्ववात्मीत् । अन्ववसत् । एव भावकर्मणोः । शुश्रुते अश्रावि अश्रूयतेत्यादि । इकारो 'लिङ् इरनि'ति विशेषणार्थः । इकारः 'टित आत्मनेषदानां टेरेत्' इत्येत्वार्थः ॥

लिङः कसुः ॥ १४४ ॥

लिङ्गेऽनन्तरोक्तस्य, पुनर्वचनाद् वक्ष्यमाणस्य च, स्थाने कर्तरि क्षुर्भवति वा । उपशुश्रुतान् उपशुश्राव । उपरेदिवान् उपससाद् । अनूपिनान् अनूवास । जग्मिवान् जगाम । परिवान् पर्णो । येचिवान् पपाच ॥

ईयिवाननाश्वाननूचानः ॥ १४५ ॥

एते शब्दा भूते काले लिङ्गाः कर्तरि वा निपात्यन्ते । ईयिवान् उपेयिवान् । इणः परस्य लिट कुः, अभ्यासदीर्घसामर्थ्यादसत्येकादेश-डनेकाच्चाद् अप्राप्त इडा मश्च निपात्यते । स च वलादिनक्षण एव पुनः प्रतिसूयत इति उपेयुपः समीयुपः इत्यादौ न भवति । चावचनादुपागात् उपैत् उपेयाय । अनाश्वानित्यश्वातेर्नभूर्गल्लिटः ववसुरिडभावश्च निपात्यते । चावचनात् नाशीत् नाश्वात् नाश । अनूचान इति वचेनुभूर्गल्लिटः कानच् । अन्ववोचत् अन्वत्रवीत् अनूचाच ॥

लुड् । १४६ ॥

भूतकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लुडप्रत्ययो भवति । अकांषीत् । अपाश्वीत् । उकारे 'लुडे सजि'ति चिह्नार्थः । उकारे 'डित-श्च'ति ॥

अविवक्षितविशेषे ॥ १४७ ॥

अविवक्षितान्द्यतनादिविशेषे भूतकालविशिष्टे चार्ये वर्तमानाद् धातोर्लुडप्रत्ययो भवति । अगमाम घोपान् । अपाम पयः । रामो वनमगात् ॥

व्यामिश्रे च ॥ १४८ ॥

व्यामिश्रभूतकालविशिष्टे चार्ये वर्तमानाद्वातोर्लुडप्रत्ययो भवति । अद्य ह्यो (वा)भुक्षमहि ॥

वसेर्जागरणसन्ततौ रात्रिशेषे ॥ १४९ ॥

वसेर्थातोर्भूतकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाल्लुडप्रत्ययो भवति रात्रिशेषे जागरणसन्ततौ रात्रिशेषे चेद् वास्यप्रयोगो भवति । अन्द्यतनार्थ आरम्भः । न्याये प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थितं कथित् कथित्वाह — कर्त भवानुषितः । स आह — अमुत्रापात्समिति । जागरणमन्तनात्रिति किम् । मुहूर्तप्रयि सुण अमुत्रावसमिति भवति । रात्रिशेषे इति किम् । प्रमाने मा भूत् ॥

अन्द्यतने लुड् ॥ १५० ॥

अद्यतनादन्यत्र भूतकाले धातोर्लङ्घप्रत्ययो भवति । अरुरोत् । अहरत् । अपचत् । अनद्यतन इति किम् । अकाषीन् अवाक्षीत् । लकारः 'लुइलइलइक्ष्व'ति चिह्नार्थः । उकारो 'डितश्च'ति ॥

यरोक्षे च प्रयोक्तुर्दर्शनाहें प्रसिद्धे ॥ १५१ ॥

प्रयोक्तुरिन्द्रियविषयमप्राप्ते तद्ग्रहणयोग्ये लोकविज्ञाते भूतानद्यतनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लङ्घप्रत्ययो भवति । लिटोऽपवादः । अरुणदयवनः साकेतम् । परोक्ष इति किम् । उदगादयमादित्यः । दर्शनाह इति किम् । 'जघान कसं किल वासुदेवः' । प्रसिद्ध इति किम् । चकार कट देवदत्तः ॥

अभिज्ञावचने लृद् ॥ १५२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिः, तद्वाचिन्युपपदे भूतानद्यतनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लङ्घप्रत्ययो भवति । अभिजानासि देवदत्त । कश्मीरेषु वत्स्यामः । स्मरसि देवदत्त । कलिङ्गेषु स्थास्यामः । एवम् अध्येष्ठि युध्यसे चेतयस इति । ऋकार. 'स्यतासी ललुटोरि'ति चिह्नार्थः । उकारेष्टेत्वार्थः ॥

न हशश्वदत्सु ॥ १५३ ॥

अभिज्ञावचन उपपदे हशश्वदत्सु प्रयुज्यमानेषु भूतानद्यतने लृदन मगति । अभिजानासि देवदत्त । इति ह कश्मीरेष्ववसाम । अध्येष्ठि देवदत्त । इति ह कश्मीरेष्ववसाम । अथेष्ठि देवदत्त । शश्त् कलिङ्गेष्वतिष्ठाम । स्मरसि देवदत्त । यन्मगधेष्ववसाम ॥

वाकाक्षायाम् ॥ १५४ ॥

अभिज्ञावचन उपपदे प्रयोक्तुः क्रियान्तराकाक्षायां सत्यां भूतानद्यतनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लङ्घप्रत्ययो(नैवा) भवति । यदिवायदिष्ठ-ह-शश्तप्रयोगे तु क्रियान्तराकाक्षा न सम्भवति । स्मरसि देवदत्त । कश्मीरेषु वत्स्यामस्तनौदनं भोक्ष्यामहे । स्मरसि देवदत्त । कश्मीरेष्ववसाम तनौदनमभुञ्जन्ति । अग्निजानासि देवदत्त । कश्मीरेष्ववसाम यत्तनौदनमभुञ्जन्ति । अन वासो लक्षणं, भोजनं लक्ष्यम् । लक्ष्यलक्षणसम्बन्धिनी प्रयोक्तुराक्षाया भवति ॥

परोक्षे लिद् ॥ १५५ ॥

अक्षाणां परः परोक्षः । तस्मिन् भूतानदत्तनवालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्गप्रत्ययो भवति । यद्यपि च साधनत्वेनानिष्पन्नत्वात् सुर्वोऽपि वात्वर्थः परोक्षः, तथापि प्रत्यक्षसाधनत्वेन लोकस्य प्रत्यक्षाभिमानोऽस्ति । स यत्र नास्ति स परोक्षः । चकार कटं देवदत्तः । जघान कंसं वासुदेवः । वर्लिं यवन्व हरिः । ददाह त्रिपुर हरः ॥

कृतर्यास्मरणे ॥ १५६ ॥

यः कृतोऽपि व्यापारश्चित्तव्याक्षेपादिना प्रोक्तवा न स्मर्यते तस्मिन् भूतानदत्तनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्गप्रत्ययो भवति । उत्तमपुरुषार्थमारम्भः । भतोऽहं किल विचार । सुस्तोऽहं किल विलाप ॥

अत्यन्तापहन्ते च ॥ १५७ ॥

यः कृतोऽपि व्यापारोऽत्यन्तमपहन्तुयते तस्मिन् भूतानदत्तनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्गप्रत्ययो भवति । अपरोक्षार्थं उत्तमार्थं आरम्भं । कश्चित् केनचित् पृष्ठः — क(श्चि ? चि)त् कलिङ्गेषु त्वया हतो ग्रास्यणः । स तदपहन्तुवान आह — कः कलिङ्गान् जगाम । को ग्रासणं ददर्श । नाहं कलिङ्गान् जगाम । कलिङ्गानपि तावन्न गतोऽहं, दूरतो ग्रासण(हननम्) इति तमत्यन्तमपहन्तुते ॥

हशश्वतोर्लङ्घन् च ॥ १५८ ॥

हशश्वतोः प्रयोगे भूतानदत्तनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्गप्रत्ययो भवति । चकाराद् यथाप्रातश्च लिद् । इति हास्तोत् । शशदकरोत् । इति ह चकार । शशचकार ॥

प्रष्टव्ये चासनकाले ॥ १५९ ॥

भूतानदत्तनविशिष्टे प्रष्टव्य आसनकाले परोक्षेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्गात् प्रत्ययौ भवतः । किमगच्छद् देवदत्तः । किं जगाम देवदत्तः । प्रष्टव्य इति किम् । देवदत्तो जगाम । आसनकाल इति किम् । पृच्छाम भवन्तं, जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

लट् समे ॥ १६० ॥

भूतानघतनविशिष्टे परोक्षेऽर्थे वर्तमानाद् धातोः स्मशब्द उपरदे
लट्प्रत्ययो भवति । नटेन सम पुराधीयते । ऊर्णया सम पुराधीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ १६१ ॥

अपरोक्षे च भूतानघतनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोः स्मशब्द उपरदे
लट्प्रत्ययो भवति । इति सम ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

ननौ पृष्ठप्रतिवचने ॥ १६२ ॥

अनघतने परोक्ष इति नित्तम् । भूतकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्
धातोः प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने ननुशब्द उपरदे लट्प्रत्ययो भवति । अ-
कारीः कर्तुं देवदत्त ! ननु करोमि भोः । अवोचस्तन किञ्चित् ?, ननु
ब्रह्मोमि भोः । पृष्ठप्रतिवचन इति किम् । ननु अकार्पान्माणवकः ॥

नन्वोर्वा ॥ १६३ ॥

भूत इत्येव । तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोनशब्दे नुशब्दे चोप-
पदे पृष्ठप्रतिवचने लट्प्रत्ययो वा भवति । अकारीः कर्तुं देवदत्त ?,
न करोमि भोः । नाकार्पम् । (न?क)स्तनावोचत् अहन्तु ब्रह्मोमि । अहं
न्वोचम् ॥

पुरि लुड् चारमे ॥ १६४ ॥

मण्डूकप्लुत्या अनघतन इति वर्तते । भूतानघतनविशिष्टेऽर्थे वर्त-
मानाद् धातोः पुराशब्दे स्मशब्दवज्ञिते उपरदे छट् छट् च प्रत्ययो पा
भवति । तात्पां मुक्ते पक्षे यवाप्रियं लङ्घिणीभि भवतः । अगात्मुरिदि
पुरा छात्राः । वसन्तीह पुरा छात्राः । अप्सन्निह पुरा छात्राः । ऊपुरिह पुरा
छात्राः ॥

तदादौ च ॥ १६५ ॥

भूतानघतनकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोस्तदादौ चोपपदे छट्-
छट्यौ प्रत्ययौ वा भवतः । पक्षे यवाप्रात्विष्ट लङ्घिणी । भावने रायव-
स्तदा । अभाषिष्ट रायवस्तदा । अभावत रायवस्तदा । चभाषे रायवस्तदा ।

आदिग्रहणात् 'अथाह वर्णो विदितो महेश्वरः'ः 'यामदु गिरः खे मरुतां चरन्ति' ॥

वर्तमाने लङ् ॥ १६६ ॥

प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियापरिच्छन्नो वर्तमानः कालः । तद्विशिष्टे वर्तमानाद् धातोर्लङ्घन्ययो भवति । अस्ति भवति । ओदनं पचति । प्रासादं करोति । टकारेष्टेत्वार्थः । अकारो 'विदो लद्ये वे'ति चिह्नार्थः ॥ ; प्रवृत्तोपरते ॥ १६७ ॥

प्रवृत्तोपरतेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लङ्घन्ययो भवति । जीवन्तं मारयति । मांसं न भक्षयति ॥

वृत्ताविरते ॥ १६८ ॥

वृत्तश्चासावविरतश्च । तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद् धातोर्लङ्घन्ययो भवति । इहाधीमहे । इह पुष्यमित्रं याजयामः । इह महा सुध्यन्ते । इह कुमार्यः क्रीडन्ति ॥

नित्यप्रवृत्ते ॥ १६९ ॥

नित्यप्रवृत्तेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लङ्घन्ययो भवति । तिष्ठन्ति पर्वताः । स्वन्दन्ते नद्यः । कथं तर्हि 'तस्युः स्थास्यन्ति पर्वताः' इति । भूतमाविनां हैहयद्विग्रभूतीनां राज्ञां याः स्थानक्रियाः तदवच्छिन्नकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्भूतप्रत्यया भविष्यत्प्रत्ययाश्च भवन्ति । वर्तमानगजक्रियावच्छिन्नकालापेक्षया वर्तमानापि सिद्धेत्यादयोगस्येव प्रपञ्चोथ (१) सत्रद्वयम् ।

इच्छार्थेभ्यो लिङ् च ॥ १७० ॥

इच्छार्थेभ्यो वर्तमानकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानेभ्यो लिङ्प्रत्ययश्चकारालङ् च भवति । इच्छेत् । (स्प्या १ उत्त्या)त् । कामवेत । इच्छाते । वष्टि । कामयते ॥

लटः शतुशानचावप्रथमात्मानाधिकरणे ॥ १७१ ॥

लटः स्थाने शतृ शानच् इत्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेल्लृडन्तस्य सामानाधिकरण्ये भवति । पचन्तं देवदत्त पश्य । पचता यज्ञदत्तेन कृतम् । पचमानं पश्य । पचमानेन कृतम् । अप्रथमासमानाधिकरण इति किम् । पचति देवदत्तः । पचते यज्ञदत्त । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । ऋकार उग्रित्कार्यार्थः । चकारः अन्तोदात्तार्थः ॥

सम्बोधने च ॥ १७२ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भ । सम्बोधनविषये लटः शतृशान-चावादेशौ भवतः । हे पचन् ! हे पचमान् ! ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १७३ ॥

लक्ष्यते इनेनेति लक्षणं चिह्नम् । जनको हेतुः । क्रियाया लक्षणभूते हेतुभूते चार्थे वर्तमानाद् धातो परस्य लटः प्रथमासमानाधिकरणे शतृ-शानचौ भवतः । जल्पन्तो ज्ञायन्ते पण्डिताः । शयाना भुज्जते यवनाः । अर्जयन् वसति । अधीयानो वसति । लक्षणहेत्वोरिति किम् । पचति । पठति । आस्ते । अधीते । क्रियाया इति किम् । यत् तरति तल्लभु । यः कम्पते नौऽश्वरथ इति गुणद्रव्यलक्षणे न भवतः । हन्तीति पलायते, वर्षतीति भवति, पठत्यतो लभते यजते पूज्यत इत्यादौ हेतुभावस्य इत्यादिभियोंतितत्वाद्ब भवतः ॥

कर्तुश्च लक्षणे ॥ १७४ ॥

उपात्तक्रियस्य कर्तुलक्षणेऽर्थे वर्तमानाद् धातोः परस्य लटः प्रथमासमानाधिकरणे शतृशानचौ भवतः । वहुषु मूत्रयत्सु को देवदत्त इति शृणुः कथिदाह — यस्तिष्ठन् मूत्रयति । एवं यो गच्छन् भक्षयति, यः शयानो भुइक्ते, योऽधीयान आस्ते स देवदत्त इति ॥

द्वयोः पर्यायेणाच्युग्मे ॥ १७५ ॥

द्वयोः कर्तुलक्षणयोः क्रिययोर्वर्तमानाभ्यां धातुभ्यां परस्य लटः प्रथमासमानाधिकरणे पर्यायेण शतृशानचौ भवतः न चेच्ययोगो भवति । यः पठन् पचति स चेत्रः । यः पचन् पठति स मंत्रः । यः अधीयान आस्ते स

देवदत्तः । य आसीनोऽधीते स यज्ञदत्तः । अचयोग इति किम् । यः पचति यः पठति च स मैथ्रः । योऽधीते आस्ते च स देवदत्तः ॥

तत्त्वान्वाख्याने च ॥ १७६ ॥

स्वभावस्तत्वं तस्यान्वाख्याने सति विनापि लक्ष्यलक्षणमावं प्रथमा-समानाधिकरणे लटः शतृशानचौ भवतः ।

‘फलन्ती वर्धते द्राक्षा पुष्पन्ती वर्धते ऽन्जिनी ।

शयाना वर्धते दूर्वा आसीनं वर्धते विसम् ॥’

ननु च तत्त्वान्वाख्यानमपि लक्षणं भवति । ‘लक्षणहेत्वोः क्रियाया’ इत्य-नेनैव सिद्धे प्रपञ्चार्थेयं सुन्वन्नयी । चयोगे परस्परं क्रिययोः लक्ष्यलक्षण-मावो नास्तीति कर्तृमात्रलक्षणे शतृशानचौ न भवतः ॥

माड्याक्रोशे ॥ १७७ ॥

माड्युपपदे आकोशे गम्यमाने प्रथमासमानाधिकरणे लटः शतृ-शानचावदेशौ भवतः । मा पचन्, मा पचमान् । एतस्मादेव वचनादा-क्रोशे गम्यमाने माडि लुड् लङ्गुडम्यां वाध्यते ॥

अस्तिविद्यतीङ्गुहोतिवेत्तिजानातिभ्यो वा ॥ १७८ ॥

अस्त्वादिभ्यः परस्य लटः प्रथमासमानाधिकरणे शतृशानचौ वा भवतः । अस्ति ब्राह्मणः । सन् ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । अधीते ब्राह्मणः । अधीयानो ब्राह्मणः । जुहोति ब्राह्मणः । जुङ्गद् ब्राह्मणः । वेत्ति ब्राह्मणः । विदन् ब्राह्मणः । जानाति ब्राह्मणः । जानन् ब्राह्मणः ॥

प्रत्यये च तिङ्गप्रकृतौ ॥ १७९ ॥

प्रत्यये च तिङ्गप्रकृतौ विपयमूर्ते लटः शतृशानचावदेशौ प्रथमा-समानाधिकरणे वा भवतः । पचत्तरः पचत्तमः । पचतितरां पचतितमाम् । पचद्रूपः पचतिरूपम् । जल्पतिकल्पम् । पश्यदेभ्यः पश्यति-देशम् । पठदेशीयः पठतिदेशीयम् । एवं पचमानतरः पचमानतमः । पचतेतरां पचतेतमामित्यादि ॥

नित्यमन्यत्रोत्तरपदे च ॥ १८० ॥

तिद्वप्रकृतेः प्रत्ययादन्यस्मिन् प्रत्यये उत्तरपदे च विपयभूते समानाधिकरणे लटः शतृशानचौ नित्य भवत । कुर्वद् भक्तिरस्य कौर्वित । पाचतः । कुर्वत्कः पचत्क । कुर्वत्साशः पचत्पाश । कुर्वच्चर पचच्चर । एव कौर्वाण । उपकुर्वाणक इति । उत्तरपदे — कुर्वद्दक्षि । कुर्वाणभक्ति । कुर्वल्पियः । कुर्वाणप्रिय । श्रुवन्माठरः श्रुवाणमाठर ॥

वेत्तेः श्वसुश्व ॥ १८१ ॥

वेत्ते परस्य लट श्वसुरादेशो भवति, चकारात् शतृशानचौ च । विद्वान् विद्वन् सविदान । वेत्ति विदुपा कृतम् । हे विद्वन् । विद्वनास्ते । विद्वान् लभते । विद्वान् करोति । शकार सार्वधातुकार्थः । उकार उगिल्कार्यार्थः ॥

इद्धधारिभ्यां शतु शक्तौ ॥ १८२ ॥

इद्धधारिभ्यां परस्य लटः स्थाने शक्तौ गम्यमानायां कर्तरि शत्रादेशो भवति । अधीयन् पारायणम् । धारयन्तुपनिपदम् । शक्ताविति किम् । अर्धाते पारायण, धारयत्युपनिपद नच शक्तोति ॥

द्विपः शत्रौ ॥ १८३ ॥

द्विपेष्ठातोः परस्य लटः शत्रौ कर्तरि शत्रादेशो भवति । चोरस्य द्विपन् । चोर द्विपन् । शत्राविति किम् । द्वेष्टि पति भार्या ॥

सुञ्चो यजमाने ॥ १८४ ॥

सुनोतेर्वातोः परस्य लटो यजमाने कर्तरि शत्रादेशो भवति । सुन्वन् । सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सत्रिण उच्यन्ते । यजमान इति किम् । सुन्वन्ति नात्विज ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १८५ ॥

अहोर्वातोः परस्य लटः प्रशंसायां गम्यमानायां कर्तरि शत्रादेशो भवति । अर्हन् प्रशस्तः । प्रशस्तायामिति किम् । अर्हति चौरो वप्न् ॥

पूड्यजिभ्यां शानन् ॥ १८६ ॥

पूड्यजिभ्यां धतुभ्या परस्य लट् शानक्षित्ययमादेशो भवति ।
पवमानः । यजमानः । शकारः सार्वधातुकार्थः । नकारः स्वरार्थः ॥

शक्तिवयस्ताच्छील्येषु शानच् ॥ १८७ ॥

शक्तौ वयसि ताच्छील्ये च गम्यमाने कर्तरि शानजादेशो भवति ।
कर्तीह कण्डून्निघ्नानाः । कर्तीह कवचमुद्धमानाः । (कर्तीह मुण्डयमानाः ।)
मुनविधानात् परस्मैपदिभ्योऽपि भवति ॥

तच्छीलतद्भर्तत्साधुकगरिष्वा क्षेः ॥ १८८ ॥

आजादिभ्यः किपं वक्ष्यति । तद्यावद् यान् प्रत्ययानित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामस्तच्छीलादिषु ते भवन्तीत्यधिकृतं वेदितव्यम् । अभिविधावाङ् ।
किपोऽपि द्युमर्थनिर्देशः । तदित्यनेन धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन परा-
मृश्यते । तत् शीलं यस्य स तच्छीलः कर्ता । स धर्म आचारो यस्य स
तद्धर्मा । तत् साधु करोति स तत्साधुकारी ॥

तृन् ॥ १८९ ॥

वर्तमानार्थाद् धातोस्तच्छीलादिषु कर्तृषु तृन्प्रत्ययो भवति । त-
च्छीलः — कर्ता कटान् । चदिता जनापवादान् । तद्धर्मा — मुण्डयितारः
आविष्टायना वधूमूढाम् । अपहर्त्तार आहरकाः श्राद्धे सिद्धमन्नम् । तत्सा-
धुकारी — कर्ता कटम् । गन्ता खे(लंैटम्) । नकारः स्वरार्थः ॥

अलङ्कृत्यनिराकृत्याभिष्णुन् ॥ १९० ॥

अलम्पूर्वान्निराङ्गुष्ठाभ्युपूर्वाङ्ग कृजः वर्तमानार्थात् तच्छीलादौ कर्तरि
इष्णुन्प्रत्ययो भवति । अलङ्करिष्णुः । अरन् निराकरिष्णुः । चकारः स्व-
रार्थः ॥

उदि पचिपातिमदिभ्यः ॥ १९१ ॥

प(दाैचा)दिभ्यो वर्तमानार्थेभ्य उद्युपदे तच्छीलादौ कर्तरि
इष्णुन्प्रत्ययो भवति । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः ॥

प्रापयोर्जनिन्नपिभ्याम् ॥ १९२ ॥

जनि त्रयि इत्येताभ्यां वर्तमानार्थाभ्यां यथासङ्घवं प्रापयोरूपपदयो-
स्तच्छीलादौ कर्तरि इष्णुच्प्रत्ययो भवति । ग्रजनिष्णुः । अपत्रपिष्णुः ॥

वृत्तिवृधिसहिचरिरुचिभ्राजिभ्यः ॥ १९३ ॥

बृत्यादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि इष्णुच्प्रत्ययो भ-
वति । वर्त्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चारिष्णुः । रोचिष्णुः । प्रा-
जिष्णुः ॥

सुवः ॥ १९४ ॥

भवतेर्धातोर्वर्तमानार्थात् तच्छीलादौ कर्तरीष्णुच्प्रत्ययो भवति ।
प्रभविष्णुः ॥

जेश्च कूस्तुः ॥ १९५ ॥

जयतेर्भवतेश्च तच्छीलादौ कर्तरि कूस्तुप्रत्ययो भवति । जिष्णुः ।
शूष्णुः । ककारः कित्कार्यर्थः ॥

रुलाम्लास्थाक्षिपचिपरिमृजिभ्यः स्तुः ॥ १९६ ॥

रुलादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि स्तुप्रत्ययो भवति ।
रुलास्तुः । म्लास्तुः । स्थास्तुः । क्षेष्णुः । पक्ष्युः । परिमाक्ष्युः ॥

त्रसिगृधिधृपिक्षिपिभ्यः कनुः ॥ १९७ ॥

त्रस्यादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि कनुप्रत्ययो भवति ।
त्रस्तुः । गृद्धनुः । धृष्णुः । क्षिप्तुः । ककारो गुणप्रतिपेधार्थः ॥

अष्टाभ्यः शसादिभ्यो विनुण् ॥ १९८ ॥

'शमु उपशमन' इति दिवादौ पठ्यते । तदादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यो-
उष्टाभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि विनुणप्रत्ययो भवति । शमी । तमी ।
दमी । क्षमी । थमी । हृमी । अमी । उमादी । अष्टाभ्य इति किम् ।
असिता । यकारो वृद्धर्थः । यकार उत्तरव फुत्वार्थः । उकार उच्चा-
रणार्थः ॥

पा० ४.]

हृदयहारिण्यास्वया वृत्त्या समेतम् ।

१७३

युजसुजभजद्विपद्वदुहुपत्यजरचिजम्यः ॥ १९९ ॥

युजादिम्यो वर्तमानायेभ्यस्तच्छीलादो कर्तरि विनुष्प्रत्ययो भवति ।
युज्यते सुनक्तीति वा तच्छीलादे योगी । भुद्भ्ये सुनक्ति सुजति वा
भोगी । (मार्गी ।) द्वेषी । द्रोही । दोही । दोषी । ल्यागी । रागी । 'रञ्जे-
षुन्नधिनुण्सुन्ननिपु चेति नलोपः ॥

क्रीडिसुपिम्यामाडि ॥ २०० ॥

क्रीडिसुपिम्यां वर्तमानार्थम्यास् जाह्युपपदे विनुष्प्रत्ययो भवति ।
आकीडी । आमोषी ॥

यसियमिम्यां ग्रे च ॥ २०१ ॥

यसियमिम्यां वर्तमानार्थम्यां ग्रे चाडि चोपपदे विनुष्प्रत्ययो भ-
वति । प्रयासी आयासी । प्रयामी आयामी ॥

मथिलपिम्यां च ॥ २०२ ॥

मथिलपिम्यां वर्तमानार्थम्यां ग्रे उपयदे विनुष्प्रत्ययो भवति । प्र-
माथी । प्रलापी ॥

समि ज्वरिपृणत्तिभ्यास् ॥ २०३ ॥

सम्युपपदे ज्वरिपृणवितम्यां विनुष्प्रत्ययो भवति । सञ्ज्वारी । स-
म्पर्की । पृच्यविंकरणनिर्देशादादादिकस्य सम्पाचितेति भवति ॥

वौ विचकत्यस्तन्मुकपकसलसहनिम्यः ॥ २०४ ॥

विचादिम्यो वावुपपदे विनुष्प्रत्ययो भवति । विरेकी । विकर्थी ।
विश्वम्भी । विकापी । विकासी । विलासी । विवाती ॥

अपे च लपः ॥ २०५ ॥

लपेवर्तमानार्थदपे वौ चोपपदे विनुष्प्रत्ययो भवति । अपठापी
विलापी ॥

अभावाहनश्च ॥ २०६ ॥

आह्यूर्द्धिन्तेल्पेश वर्तमानार्थत् अभावुपपदे विनुष्प्रत्ययो भवति ।
अम्याषाती । अभिलापी ॥

संव्यनुप्रेषु वदः ॥ २०७ ॥

समादिपूपदेषु वदेवर्तमानार्थाद् षिनुण्प्रत्ययो भवति । संवादी
विवादी । अनुवादी । प्रवादी ॥

समत्यपाभिव्यभिषु चरः ॥ २०८ ॥

समादिषु उपपदेषु चरतेर्वर्तमानार्थात् षिनुण्प्रत्ययो भवति । स-
न्वारी । अतिचारी । अपचारी । अभिचारी । व्यभिचारी ॥

समनुव्यवेषु रुधः ॥ २०९ ॥

समादिपूपदेषु रुधेर्वर्तमानार्थाद् षिनुण्प्रत्ययो भवति । संरोधी ।
अनुरोधी । विरोधी । अवरोधी ॥

विपरिप्रेषु सर्तेः ॥ २१० ॥

व्यादिपूपदेषु सर्तेर्वर्तमानार्थाद् षिनुण्प्रत्ययो भवति । विसारी ।
परिसारी । प्रसारी ॥

संव्योः सुजः ॥ २११ ॥

संव्योरुपपदयोः सुजतेर्वर्तमानार्थाद् षिनुण्प्रत्ययो भवति । संसर्गी ।
विसर्गी ॥

संप्रयोर्विसः ॥ २१२ ॥

सम्प्रयोरुपपदयोर्विसतेर्वर्तमानार्थाद् षिनुण्प्रत्ययो भवति संवासी ।
प्रवासी । वसतेर्गदण्ठं, न वस्तेः ॥

प्रव्योर्द्विवः ॥ २१३ ॥

प्रव्योरुपपदयोर्द्विवो वर्तमानार्थाद् षिनुण्प्रत्ययो भवति । प्रदावी ।
विदावी ॥

परिव्योर्दहः ॥ २१४ ॥

परिव्योरुपपदयोर्द्वैर्वर्तमानार्थाद् षिनुण्प्रत्ययो भवति । परिदाही ।
विदाही ॥

परौ देवुमुहिम्याम् ॥ २१५ ॥

देवुमुहिम्यां परातुपपदे विनुग्रन्त्यवो गतानि । पारदेवी । परिमोही ॥

क्षिपरटवद्वादिदेविभ्यो षुल्ल च ॥ २१६ ॥

क्षिपादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यः परातुपपदे तच्छीलादौ कर्तरि षुल्लप्रत्ययो भवति चकाराद् विनुण् च । परेक्षेपकः पारेक्षेपी । परिराटकः परिराटी । परिवदति परिवादयति इति वा परिवादकः परिवादी । परिदेवकः परिदेवी । वासरूपविधिना षुल्लि सिद्धे पुनर्णुल्लिधानात् तच्छीलादेषु षुल्लतुजादयो न भवन्ति ॥

निन्दादिसविलशखादविनाशिव्याभापासू(र्य ? य्य)-
नेकाज्ञ्यो वुञ् ॥ २१७ ॥

निन्दादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि वुञ्प्रत्ययो भवति । निन्दकः । द्विसकः । व्लैशकः । खादकः । विनाशकः । व्यामापकः । असूयकः । दारिद्र्यायकः । चकासकः । चुलुम्पकः । अनेकान्त्वादेव सिद्धे असूयिग्रहणं कण्ठूयादिनिनृत्यर्थम् । कण्ठूयिता । प्रत्ययान्तरकरणमनेकाक्षु स्वरमेदार्थम् । निन्दादिप्वेकाक्षु ज्ञापकार्थं ताच्छीलिकेषु वासरूपविधि-
र्नास्तीति । तेन निनिदता हिंसितेत्यादौ तृत् न भवति । ज्ञापकत्वापितस्य तु विधेरनित्यत्वात् कचित् भवति ।

“कामकोधौ मनुष्याणां सादितारौ वृक्षाविव ।”

इति ॥

देविकुशोश्चोपसर्गे ॥ २१८ ॥

देवयतेः कुशेश्च वर्तमानार्थाद् उपसर्ग उपपदे तच्छीलादौ कर्तरि वुञ्प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदेवकः । आनोशकः । उपसर्ग इति किम् । देवयिता । कोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादिकर्मकाद् युञ् ॥ २१९ ॥

चलनार्थात् शब्दार्थादिकर्मकाद् धातोवर्तमानार्थवृत्तेस्तच्छीलादौ कर्तरि युञ्प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दन् । रवणः । अकर्म-
कादिति किम् । पठिता विद्याम् । चकारः स्वरार्थः ॥

अङ्गितो हलादेरात्मनेपदिनः ॥ २२० ॥

अङ्गकारानुवन्धाद्वलादेरात्मनेपदिनो वर्तमानार्थाद् धातोस्तच्छीलादौ
कर्तरि युच्चप्रत्ययो भवति । शोभनः । स्पर्धनः । जुगुप्सनः । मीमांसनः ।
प्रहुलवचनादपवादविषयेऽपि भवति । वर्तनः । मासनः । विकृत्यनः । अङ्गित
इति किम् । शयिता । द्वयिता । हलादेरिति किम् । एषिता । ईक्षिता ।
आत्मनेपदिन इति किम् । भविता । अकर्मकादित्येव । वसिता वस्त्रम् ।
सेविता विषयान् ॥

जुचङ्गम्यदन्दन्यस्तगृधिज्वलशुचलषपतपदिम्यः
॥ २२१ ॥

जुप्रभृतिम्यो वर्तमानार्थवृत्तिम्यस्तच्छीलादौ कर्तरि युच्चप्रत्ययो भवति ।
जु इति सौत्रो धातुर्वेगितायां गतौ वर्तते । जवनः । कुटिलं कामतीत्येवं-
शीलः चङ्गमणः । दन्दमणः । सरणः । गर्धनः । ज्वलनः । शोचनः ।
उपणः । पतनः । पदनः । गत्यर्थानां ग्रहणम् अचलनार्थत्वात् । अन्यद्वि-
गमनम् अन्यच्छलनम् । तेन गन्ता खेलन इत्यादावकर्मकत्वेऽपि युच्च न
भवति । पदिग्रहणमुक्त्रा वाधितस्य पुनर्विधानार्थम् ॥

कुधभूयार्थेभ्यश्च ॥ २२२ ॥

कुधार्थेभ्यो भूयार्थेभ्यश्च वर्तमानार्थवृत्तिम्यस्तच्छीलादौ कर्तरि युच्च-
प्रत्ययो भवति । कोधनः । कोपनः । रोधनः । मण्डनः । भूपणः ।
प्रसाधनः ॥

न यान्तसूददीपदीक्षिम्यः ॥ २२३ ॥

यान्तेभ्यः सूदादिम्यश्च युच्चप्रत्ययो न भवति । कन्तूयिता । क्षमायिता ।
(दे । द)यिता । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । कर्यं मधुसूदनः अरिसू-
दनः । एन्तात् कर्तरि त्युः, नन्यादिपु वा द्रष्ट्यते ॥

रूपपतपदस्थाभूवृपहनकमगमशृभ्य उक्तम् ॥ २२४ ॥

उपादिम्यो वर्तमानपेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि उक्तम् प्रत्ययो भवति ।
अस्तापुकः । प्रपातुकः । उपपादुकः । उपस्थापुकः । प्रभातुकः ।

प्रवर्षुकः । आवातुकः । कासुकः । आगासुकः । प्रशारुकः । नकारो
वृद्धयार्थः ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृडः पाकन् ॥ २२५ ॥

जल्पादिभ्यो वर्तमानार्थवृत्तिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि पाकन्त्रययो
भवति । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ।
पकारो र्णीपर्थः । नकारः स्वरार्थः ॥

प्रे जूसूभ्यामिनिः ॥ २२६ ॥

प्रे उपपदे जूसूभ्यां तच्छीलादौ कर्तरि इनिप्रत्ययो भवति ।
प्रजवी । प्रसवी । सु इति निरुचन्धकग्रहणात् सूतेः सूयतेश्च न भवति ।
इकारो नकारपरित्राणार्थः ॥

जीण्टक्षिश्रिपरिभूवमाभ्यमाव्यथिभ्यः ॥ २२७ ॥

जिप्रभृतिभ्यो वर्तमानार्थवृत्तिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि इनिप्रत्ययो
भवति । जयी । अत्ययी । आदरी । क्षयी । विश्रयी । परिमवी । वमी ।
अम्यमी । अन्ययी ॥

(दै ? दयि)पति (प्र ? गृ)हिरपृहिनिद्रातन्द्राशीङ्-
श्रद्धाभ्य आलुच् ॥ २२८ ॥

(दै ? दयि)प्रभृतिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तर्यालुच्प्रत्ययो
भवति । दयालुः । पति(प्र ? गृ)ही सौन्नाविकारान्तो । पतयालुः । गृहयालुः ।
सृहिरदन्तो ष्यन्तः । स्पृहयालुः । निद्रातीति निद्रालुः । तन्द्रातीति
तन्द्रालुः । निपातनामत्सम् । शयालुः । श्रद्धते एवंशीलः श्रद्धालुः ।
चकारोऽन्तोदाक्षार्थः ॥

दाघेटसिशदसदो रुः ॥ २२९ ॥

दादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि रूप्रत्ययो भवति ।
ददातीति दारुः । धयतीति धारुः । सिनोतीति सेरुः । शीयते शदुः ।
सीदतीति सदुः ॥

सुधस्यदः क्मरच् ॥ २३० ॥

स्वादिभ्यो वर्तमानायेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि क्मरच्प्रत्ययो भवति ।
सुमरः । घस्मर । अझरः । (घ? क)कारो गुणप्रतिषेधार्थः । चकारः
अन्तोदातार्थः ॥

भासिभिदिभ्यां घुरच् ॥ २३१ ॥

आभ्यां तच्छीलादौ कर्तरि घुरच्प्रत्ययो भवति । भासुरम् । मेदुरम् ।
घकार उत्तरन् कुत्वार्थः । चकारः अन्तोदातार्थः ॥

भञ्जोः कर्मकर्तरि ॥ २३२ ॥

भञ्जेवर्तमानार्थान् तच्छीले कर्मकर्तारे घुरच्प्रत्ययो भवति भञ्जते
स्वयमेवेत्येवंशीलं भङ्गुरं काष्ठम् । कर्मकर्तरीति किम् । भङ्गा तनुम् ॥

छिद्रिभिदिभ्यां कुरच् ॥ २३३ ॥

आभ्यां कर्मकर्तरि तच्छीलादौ कुरच्प्रत्ययो भवति । छिद्रते स्वयमेव
छिदुरा रज्जु । भिद्रते स्वयमेव भिदुरः कुसूल । केचित् कर्मकर्तरीति
नानुवर्तयन्ति । तेषां 'दोपान्धकारभिदुरः', 'दसारिवक्षशिछिदुर' इति ॥

विदेश ॥ २३४ ॥

वेत्तेश तच्छीलादौ कर्तरि कुरन्धप्रत्ययो भवति । वेत्तीति विदुरः ।
अभिधानशक्तिस्वाभाव्याद् विद्यतेविं(न्दे॑ न्दते॒)श न भवति । नहि
सत्ताभयोस्तच्छीलादिर्थः सम्भवति ॥

इण्जिसुनशिभ्यः क्षरप् ॥ २३५ ॥

इणादिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि क्षरप्रत्ययो भवति । इत्वरः । जि-
स्वरः । सुत्वरः । नशरः । इत्वरी । कक्षारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । पका-
रस्तुक्ष्वरार्थः ॥

गमेस्त च ॥ २३६ ॥

गमेः क्षरप् तक्षारथान्तदेशो भवति । गत्वरः ॥

जागुरुकः ॥ २३७ ॥

जागर्त्तेस्तच्छीलादौ कर्तरि ऊनप्रत्ययो भवति । जागरुकः । यहु-
लाधिकारात् जागरिता परानात् ॥

यजिजापिदंशिवदिभ्यो यडः ॥ २३८ ॥

यजादिभ्यो यडन्तेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तर्यूकप्रत्ययो भवति । याय-
चूकः । जन्नपूकः । दन्दशूकः । वावदूकः ॥

सहिचलिवहिभ्यः किकिनौ ॥ २३९ ॥

सहादिभ्यो यडन्तेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि किकिनो प्रत्ययो भवतः ।
सासदि । चाचलिः । वावहि । किकिनो स्वे विशेष । कक्कर-
श्छन्दसि कित्कार्यार्थः । ददिर्गा पपि. सामग्रिति ॥

पापतिः ॥ २४० ॥

पातेर्यडन्तात् किकिनौ नीगभानश्च निपात्यते । पापति ॥

चक्रिसभिजज्जिदधिनेमयः ॥ २४१ ॥

चक्रवादय शृण्डाः किकिन्ता निपात्यन्ते । करोत्येवंशीलः
चक्रि । सरतीति सक्षिः । जायते जानाति वा जज्जि । दवातीति
दधि । नमतीति नेमिः ॥

दीपिकस्प्यजासिहिसिकमिन्मनानेभ्यो रः ॥ २४२ ॥

दीपादिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि रप्रत्ययो भवति । दीप्यते दीप्रः ।
कम्पते कम्प्र । न जस्यत्यजस्म । हिनन्तीति हिंस । यहुलाधिकारात्
कम्पः कर्मण्यपि । स्मेरः । नग्र । यहुलाधिकारात् कमितेत्यपि भवति ॥

सनाशांसिभिक्षिभ्य उः ॥ २४३ ॥

सन्नन्तेभ्यो धातुभ्य आशसेभिक्षेय तच्छीलादौ कर्तरि उप्रत्ययो
भवति । चिकीर्षः । जिह्वीर्षः । आशसु । भिसु ॥

वेच्चीच्छत्योनुच्छौ च ॥ २४४ ॥

वेत्तेश्वेच्छतेश्वं तच्छीलादौ कर्तरि उप्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन च यथा-
सहृदयं नुमाणमः छकारश्चान्तादेशो भवति । वेत्तीत्वेवंशीलो विन्दुः ।
इच्छतीतीच्छुः । कथम् 'अपां विन्दुरि'ति । विन्देवव्यवार्थादौणादिक उः ॥

स्वपितृपिधृषिभ्यो नजिङ् ॥ २४५ ॥

स्वप्यादिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि नजिङ्प्रत्ययो भवति । स्वमक् ।
तृष्णक् । धृष्णक् । छकारो गुणप्रतिषेधार्थः । नकारः स्वरार्थः ॥

शृवन्दिभ्यासारुः ॥ २४६ ॥

शृवन्दीत्येताभ्यां तच्छीलादौ कर्तरि आरुप्रत्ययो भवति । शृणाति
शरारुः । विशीर्यते विशरारुः । वन्दते वन्दारुः ॥

भियः कुकुकन्दकलुकनः ॥ २४७ ॥

भियो वर्तमानार्थात् तच्छीलादौ कर्तरि कु कुकन् कलुकन् इत्येते
प्रत्यया भवन्ति । भीरुः । भीरुकः । भीलुकः । ककारो गुणप्रतिषे-
धार्थः । नकारः स्वरार्थः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ २४८ ॥

स्थादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि वरच्प्रत्ययो भवति ।
स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेत्वरः । विकस्वरः ॥

यातेर्यडः ॥ २४९ ॥

यातेर्यहन्तात् तच्छीलादौ कर्तरि वरच्प्रत्ययो भवति । यायावरः ॥

भ्राजभासपृधुर्विद्युतोर्जिग्रावस्तुवः किवप् ॥ २५० ॥

अन्येभ्योऽपि हृश्यते ॥ २५१ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि किंवप् हृश्यते । पचतीति पक् । शक्तोतीति शक् । मिनतीति भित् ॥

थ्रिग्रुद्धुश्रुज्वायतस्तुकटप्रुपरिजां दीर्घश्च ॥ २५२ ॥

अथादिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि किंप्रत्ययस्त(त्स)ज्ञियोगेन चैपां दीर्घो भवति । अयतीति श्रीः । शरदूः । श्रूः । जूः । आयतस्तूः । कटपूः । परिप्राद् परिप्राजौ परिप्राजः ॥

वचिप्रच्छ्योरप्रसारणं च ॥ २५३ ॥

वाचि प्रच्छि इत्येताभ्यां तच्छीलादौ कर्तरि किंप्रत्ययो भवति । दीर्घत्वमप्रसारणं च भवति । वर्तीति वारु । षुष्ठीति प्राद् ॥

ध्यः संप्रसारणं च ॥ २५४ ॥

ध्यायतस्तच्छीलादौ कर्तरि किंप् सम्प्रसारणं च भवति । ध्याय-तीति धीः ॥

जुहोतेष्टु च ॥ २५५ ॥

जुहोतेस्तच्छीलादौ कर्तरि किंप् दीर्घत्वं द्विर्वचनं चास्य भवति । षुष्ठुः ॥

युतिगमोश्च ॥ २५६ ॥

युतिगमोश्च तच्छीलादौ कर्तरि किंवप् द्विर्वचनं च भवति । पोतव इति दियुत् । गच्छतीति जगत् ॥

हणातेहृस्वश्च ॥ २५७ ॥

हृ इत्येतस्मात् तच्छीलादौ कर्तरि किंवप् द्विर्वचनं हस्वश्च भवति । दस्त् ॥

सुवः संज्ञायाम् ॥ २५८ ॥

सुवस्तच्छीलादौ कर्तरि संज्ञायां गम्यमानायां किंवप्रत्ययो भवति । भूः पूर्वी । शम्भुः शिवः । मयोगृः स एव । आत्ममूः कामः । मनोमूः

स एव । स्वयंमूर्वेद्या । सम्भूः स एव । मित्रमूर्नाम् काश्चित् । प्रतिभू-
तमण्ठमण्ठयोरन्तरस्थः । हम्भूर्व्यवसायाम् (?) । कारभूः पण्यमूल्यादिः ।
षष्ठीभूर्द्दुर ओपधिश्च । पुनर्भूः पुनर्द्वा ओपविश्च । तच्छीलादीनां पूर्णो-
ज्वविः ॥

डुः शंविसम्प्रेषु ॥ २५९ ॥

शमादिष्पपदेषु भवते: संज्ञायां हृप्रत्ययो भवति । शम्भुः शङ्करः ।
विभुव्योपकः । सम्भुर्जनिता । प्रभुः स्वामी । घहुलधिकारात् विम्बादयो-
ऽसंज्ञायामपि भवन्ति ॥

घः कर्मणि धून् ॥ २६० ॥

घयतेर्दधातेर्वा कर्मणि कारके संज्ञायां धूनप्रत्ययो भवति । घयन्ति
तां दघति चा भैपञ्चार्धमिति धात्री स्तनदायिनी आमळकी चोन्यते ।
एकारो छीर्यधः । नकारः स्वरार्थः ॥

नीदापश्चात्युजस्तुतुदसिसिचमिहपतपानहिन्यः क-
रणे ॥ २६१ ॥

नयत्यादिन्यः करणे कारके धूनप्रत्ययो भवति । नयत्यनेनेति
नेन्नम् । दात्रं । शशं । योत्रं । योक्त्रं । स्तोत्रं । तोत्रं । सेत्रं । सेक्त्रं ।
मेद्धं । पञ्चं । (पात्रं) । नधः । नधी ॥

दंशोरपित् ॥ २६२ ॥

दंशः करणे कारके धूनप्रत्ययोऽपिद् भवति । वित्तप्रतिषेषात्
छीरपातः । दंप्ता ॥

सीरसूकरास्ये पुवः ॥ २६३ ॥

सीरास्ये सूकरास्ये च करणे पुनाते: पवतेर्वा धूनप्रत्ययो भवति ।
पोत्रं दृष्टस्य सूकरास्य वा मुखमुन्यते ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ २६५ ॥

पुनातेः पवतेश्च करणे कारके संज्ञायामित्रप्रत्ययो भवति । पवित्रं
वहिः । पवित्रा नाम नदी ॥

कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ २६६ ॥

पुवो धातोः करणे कर्तरि च कारके ऋषिदेवतयोरित्रप्रत्ययो
भवति । पूयत्रेऽनेनेति पुनाति वासमिति पवित्रोऽयमृषिर्मन्त्रः पवित्रोऽग्निः
स मा पुनातु ॥

जीतः त्तः प्राग्वत् ॥ २६७ ॥

ञ्जनुवन्धाद् धातोर्वर्तमानार्थात् त्तप्रत्ययो भवति । प्राग्वत् कर्तृ-
कर्मादावर्थे । जिभिदा मिन्नः । जिदिवदा द्विवणः ॥

मतिदुद्धिपूजार्थेभ्यः ॥ २६८ ॥

मतिरिच्छा । दुद्धिर्जन्म । पूजा अर्चा । मतिदुद्धिपूजार्थेभ्यो धा-
तुभ्यो वर्तमानार्थेभ्यः प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे त्तप्रत्ययो भवति । राजां
मतः । राजामिष्टः । राजां दुद्धः । राजां ज्ञातः । राजां पूजितः । राजा-
मचितः ॥

शीड्णश्लिपिसञ्ज्यज्जिलाङ्गिलिपितुपिदपिकुधिष्ठुधिरुहि-
मुहिदिहिस्त्रिहिकुमिथस्यवत्रासिसुधाज्ञभृप्तुमदिमुदिप्रभृतिभ्यः
॥ २६९ ॥

शीडादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यः प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे त्तप्रत्ययो भवति ।
शयितः । श्लिष्टः । सक्तः । अक्तः । लग्नः । लिप्तः । तृप्तः । (दृप्तः ।) कुद्धः ।
क्षुधितः । आरुद्धः । मूद्धः । दिग्धः । स्त्रिग्धः । क्लान्तः । आन्तः । अव-
तीर्णः । आसितः । सुहितः । भृतः । पूर्णः । मतः । मुदितः । प्रभृति-
ग्रहणाद् ग्रीलितः विस्मित इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥

शीलिरक्षिकमिजुपिरुपितुपिहापिभ्यः ॥ २७० ॥

शील्यादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यः प्राग्वत् कर्तृकर्मादौ त्तप्रत्ययो भवति ।
शीलितः । रक्षितः । क्षान्तः । कान्तः । जुष्टः । रुष्टः । तुष्टः । द्वष्टः ॥

कुशियसिम्यामाडि ॥ २७१ ॥

कुशियसिम्यां वर्तमानार्थवृत्तिम्याम् आङ्गुपदे प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे क्षप्रत्ययो भवति । आकुष्टः । आयस्तः ॥

रभैः समि च ॥ २७२ ॥

रभैवर्तमानार्थाम् सम्भाडि चोपपदे प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे क्षप्रत्ययो भवति । संरच्चः । आरच्चः ॥

यमेहुदि च ॥ २७३ ॥

यमेवर्तमानार्थादुदि समि चोपपदे प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे क्षप्रत्ययो भवति । उद्धाः । संयतः ॥

अभिव्याडि हृजः ॥ २७४ ॥

हजो वर्तमानार्थादभिव्याङ्गुपसर्गसुदाय उपपदे प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे क्षप्रत्ययो भवति । अभिव्याहृतः ॥

नजि मृङ्गः ॥ २७५ ॥

नञ्गुपपदे वर्तमानार्थान्मृङ्गः प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे क्षप्रत्ययो भवति । अमृतः ॥

कपेरनिटो भविष्यति च ॥ २७६ ॥

कपेः कुच्छग्नियोरनिदृतं वक्ष्यति । ततो भविष्यति वर्तमाने चाये वर्तमानान् प्राव् र् कर्तृकर्मादावर्थे क्षप्रत्ययो भवति । कपिष्यति कपति वा कटग् । कष्टा दिशस्तमसा । अनिट इति किम् । कपिताः शुग्रः शूरेण ॥

सर्वेभ्यो हेतुसम्पत्तौ वा ॥ २७७ ॥

सर्वेभ्यो भविष्यदर्थवृत्तिभ्यो धात्वर्थोत्तिकारणनिष्पत्तौ सत्तां क्षप्रत्ययो भवति । किं त्रवीषि । शृणो देवः, समवास्त्वहि शालयः समस्यन्त इति वा । प्राप्तानोः, तीर्णा ताहि नरी तरिष्यन इनि वा ॥

लिङ्गलोटवाशिषि ॥ २७८ ॥

आशिपि विष्ये भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद् धातोर्थिलोटी प्रत्ययौ
भवतः । आशंसनमाशीः इष्टस्यार्थस्य प्रा(सिरि १ प्तुमि)च्छा । चिरं जी-
व्याद् भवान् । चिरं जीवितु भवान् । भद्रं मे मूयात् । भद्रं मे भवतात् ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टमुद्देश्यात् सरस्वतीकथामरणस्तु
शुस्तो दद्यहारिण्या प्रथमस्यास्यस्य चतुर्पूर्णः पाद ॥
प्रथमात्माय. समाप्ति. ॥

शुभं भूयास् ॥

स्मृतवाच्यानि ।

४४८. वाच्यानि.

११ स्वाभये समवेतानो
 „ प्रेषणाद्येषणे कुर्वन्
 १२ पदमज्जायते भद्रा
 १३ निर्देत्यांदिषु नत् पूर्वं
 „ दुहियाचिरधिग्रहितु
 „ अप्रधाने दुहादीनां
 १४ गुणश्चियायां स्वातन्त्र्यात्
 १५ मर्वे भावा. सदेतना·
 १६ क्रियायाः परिनिष्पत्तिः
 „ अनिराकरणात् त्यस्तुः
 १८ भेदाभेदविभक्ता च
 १९ सरणे देवदत्तस्य ध्रुव्यं
 „ निर्दिष्टविषयं क्रित्तिः
 २१ कनूकमंशदहितमसाक्षाद्
 „ मिदन्याभिसुरीभावमाप्न
 „ सम्बोधनं न लोकेऽस्तु
 २३ अष्टो स्थानानि दर्शनां
 २४ ईषदर्थे क्रियायांगे
 २५ दद्यावचेऽर्थेषु निपान्नानि
 „ केऽस्त्रां धोतकाः केऽपि
 „ यो न समुद्ददश्ची
 „ यदेवां धीष्ठिभियां यज्ञेत
 „ भग्नि योद्युष्य सम्बेगे
 „ पूर्वंशादनि देवर्णां
 २२ नूनं का ते प्रतिशरं
 „ रसामारिनौ अपशंस
 „ शूगो न भीम
 „ भद्रारिं वाऽपि सन्तुम
 „ भव रथाऽपि प्रसादेऽपि
 २४ षुद्धरागरे देशानो
 „ अनु ध्वन
 „ पर्वदन्त्राप

४४९. वाच्यानि.

१३ वर्षमहां थसि सूर्ये !
 „ अर्धनं वृक्षा रमसासो
 „ विश्वकर्मा विमना भाद्
 „ अथ शन्दानुसामनम्
 „ अथातो धर्मविज्ञासा
 „ नित्य शन्दाऽशानित्य इति
 „ ओ अग्निमीले उरोद्दितम्
 „ ओ श्राद्धे क्षणः क्रियनाम्
 „ व्रह्म भूर्भुर्गर्सदर्तम्
 „ अयो शत्रु तेन मद्यंम्
 „ कन्यान्त पुरमेव हा
 १४ हा प्रिये जानादि !
 „ दत्तदृत्योऽप्यधीवाना
 „ दत्तरिपितृमितानो ही
 „ अयि विजर्दाहि ईरोर
 „ अदे रामो दानराप
 „ अररे भद्रारात्रं प्रति
 „ ननु एवगृहितोपति रुहा
 „ सुभोगुन गतीनाम्
 „ गिरारं चात्रनाय कम्
 „ न धर्मित्य धाम गावते
 „ कर्म येद पद्ममुग्म
 „ कर्म रक्षाय प्रसंताम्
 „ वददन्ति विरागतीगम
 १५ भद्रमिरामीतुपरिरिर
 „ द्वार हर्द दग्धिपरि
 „ भद्रो वा सहृद वहम्
 „ हा वासः प्रस्तुवते
 „ किन्त्याद तनोऽप्यपि
 „ दृष्ट वा दृष्टां तु दृष्टाग
 „ दृष्टु भावद्वो गुर्वे
 „ को तु वावद्वैददन्तिपि

पृष्ठम् वाक्यानि

५९ काम क्षाम्यतु य क्षमी
 „ निकाम क्षामाही
 „ प्रक ममप्रीयत यज्ञना
 „ आराद् द्वीयो अपसेष
 „ वरमध्य कपोत श्वो भयूरात्
 ६० प्राय स इह नेष्यते
 „ कुते धर्मात् कुत सुखम्
 „ दिव प्रसून सहसा पपात
 „ सहसा विदधीत न क्रियाम्
 „ व्रत्वे दक्षाय जिवसे कर्त्तव्ये
 ६१ पुरा सूर्यस्योदेतो
 „ पुरा शूरस्य विसृष्ट
 ६४ बद्धा ते हरी धाना.
 ६८ राज्ञ मुरा प्राच्वनि सन्निपेतु
 ६९ अपि शाक पचानस्य
 „ तुलयति सम विलोचने
 „ स पूर्वाय नाग सहृति

पृष्ठम् वाक्यानि.

८९ प्रदीपता दाशरथाय भैथिली
 „ नाकुलिश शतानीक
 „ दण्डे स्वयग्राहनिपक्ष
 १०४ सदपीच्छाक्षयच कर्म
 १०५ शद्गोपहितरूपारतान्
 १०६ छवित्र प्रवृत्ति छविद्
 १२४ अनिवायो गनैरुन्ये
 „ भाशास्यमन्यत् पुनरुक्त
 १२८ प्रणाटणायान्तेवासिने प्रस्त्र
 १६७ तस्यु स्थाम्यन्ति पर्यंता
 १६९ फलन्ती वर्धत द्राशा
 १७५ कामक्रोधी मनुष्याणी
 १७८ दोषान्धकारभिदुर
 „ दसारिपश्चिद्दुर
 १७९ ददिग्नी परि सोमम्
 १८२ पवित्रोऽग्नि स मा पुनात्

४४८ वाक्यानि.

१५ वृक्षस्य तु ते पुरुहृते । यथा
 „ आङ्गुलोऽपि पुसान् नावमन्तर्य
 „ जघन कंसं किल
 „ अहह महता निस्सीमान्
 १६ अहह कष्टमपण्डितता
 „ नहै सशर्तस्य प्रियाप्रिययोः
 „ नवै खैणानि सख्यानि सन्ति
 „ नवा उ एतन्नियसे न रिष्यसि
 „ पतिता न विभृयादन्यत्र मातुः
 „ लौघ नयन्ति पशु मन्यमाना
 „ न दोष पुनरुत्तोऽपि प्रत्युतेयम्
 „ यदा जैने उर्वगतत्वमुच्यसे
 „ न जातु काम कामरानाम्
 „ तथेति स प्रतिज्ञाय
 „ तथाहि ते इतिलमुदारदर्शने
 „ भा घा येऽग्निमिश्रते
 १७ } यावद् गिर. खे भरता
 १८ एवमेव वावद् परिचिन्तय
 „ हिमालयो नाम नगाधिराज
 „ कथ नाम समेष्यसि
 „ को नामाय सवितुरुदय
 „ का ईमरे ! पिरिज्जिला
 „ प्रसीमादित्या अलजन्
 „ इति स्म महायादिनो
 „ गुणवृद्धी इत्येव ये गुण
 „ अय गांरित्यग्र क शब्द
 „ हह पश्याम कर्मणि द्विवचन
 „ हरुषुक्षवन्ते परिरम्य दोन्याम्
 „ विनिश्चितायांमिति पाचम्
 १९ अस्ति । कृतं साहसेन
 „ इति पुरुषराज्ञेन जातिमाया
 „ भुव ते राजशाहूल !
 „ भुवं भे भरतर्पम !
 „ अहाय सा निषमर्ज इमम्

४४९ वाक्यानि

२८ चिरस्य याथार्थ्यमलमिभ
 „ सर्वमेकपदे नष्टम्
 „ अगोऽमी च प्रबुध्यन्ते
 „ कास्यरण्ये प्रतास्यसि
 २९ अग्नये अनुवूहि
 „ मन्ये भार्ताण्डगृह्णाणि पद्मान्त्यु
 „ शङ्के शशङ्कोऽयमिति
 „ स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्वादृत च
 „ लावण्य उत्पाद्य इवास
 ३० } अंथाह वर्णी विदितो
 ३१ चन्द्रास्ते न विचारणीय
 „ नवर्तते समराभिमुखे पत्यावशु
 „ आदहारीन् पुरन्दर !
 ३२ धात्वर्धि वाधते कश्चित्
 ३३ तेऽसुरा हलयो हेलय इति
 ३४ सौर्य चह निर्वपति
 ३५ अग्नी समिधमभ्याददाति
 ३६ येन क्रियापदाक्षेप स
 „ सर्वर्चसा पर्यसा सन्तनूभिरगन्महि
 ३७ इह वस्तोरश्चिनौ
 „ शंयोरभिसवन्तु न
 „ नम् शङ्कराय च मयस्कराय
 „ अनो दधिष्व पचतोत्त सोमम्
 „ विहायसा रम्यतरं विभाति
 „ चादापूर्थिष्यौ रोदस्यौ
 „ ओमिलेकाक्षरं ब्रह्म
 „ स्वरित नो मिमीतामश्चिना
 „ विष्णुक्षोऽपि संवर्ध्य स्वय
 „ भाराधतोऽदा सुनिरप्सरोभि.
 „ सत्य हाति नित्यमितीकुच
 „ समिद्विद्वैप भद्रो ददामि
 „ सुम्धे ! सुधा ताम्यसि
 ३९ सायि लोचनयुग्म समयन्ती
 „ सूर्यनिति षड्हिरानुपक्

पृष्ठम्. वाक्यानि.

५९ कामं दाव्यतु यः कर्मी
 „ निकामं क्षमाज्ञी
 „ प्रकामप्रीयत यज्ञना
 „ आराद् द्वीयो अपसेध
 „ वरमय क्षेतः श्रो मयूराद्
 ६० प्रायः स इह नेष्यते
 „ कृते भर्मात् कुतः सुसम्
 „ दिवः प्रसूनं सहसा पपात
 „ सहसा विद्धीत न क्रियाम्
 „ क्रत्वे दक्षाय जीवसे कर्तव्यै
 ६१ पुरा सूर्यस्योदेतो
 „ पुरा कूरस्य विसृष्टः
 ६२ बद्धां ते हरी धानाः
 ६३ राज्ञः सुरा प्राच्वानि सञ्जिपेतुः
 ६४ अपि शाकं पचानस्य
 „ तुलयति स्म विलोचने
 „ स एवायं नाग. सद्वति

पृष्ठम्. वाक्यानि.

८९ प्रदीयतां दाशरथाय भैरिली
 „ नाकुलिश रतानीकः
 „ कण्ठे स्वर्यप्राहनिष्ठक
 १०४ सदपीच्छाक्षयचः कर्म
 १०५ शब्दोपहितस्पांसतान्
 १२३ क्षिद् प्रवृत्ति. क्षिद्
 १२४ अनियायो गजैरन्यैः
 „ आशास्यमन्यद् पुनरुक्त
 १२८ प्रगारयायान्तेवासिने प्रद्य
 १६७ तस्युः स्थास्यान्ति पर्वताः
 १६९ फलन्ती वर्धते द्राक्षा
 १७५ कामकोष्ठी मनुष्याणां
 १७८ दोषान्धकारभिदुरः
 „ दसारिवशदिष्ठुरः
 १७९ दण्डिर्णाः परिः सोमम्
 १८३ पवित्रोऽग्निः स भा पुनानु

सूत्रालुकमणी ।

सूत्रम्.	सूत्रम्.	सूत्रम्.	
अं इत्युत्त्वारः (1-1-103)	२-	अध्यर्थार्थपूर्व (1-1-18)	८
अः इति विसर्जनीयः (1 1-104)	,,	अनंशचिह्नमित् (1 2-6)	६६
अकथितं च (1-1-40)	१३	अनस्याधान (1-1-154)	५३
अकृतकारि खलपि (1-2 127)	१५	अनश्यतने लहू (1-4-150)	१६३
अक्षो वा (1-3-121)	११९	अनन्तरस्य विधिः (1-2-69)	८०
अमावास्या (1-3-181)	१२९	अनव्ययादमः क्यज्ञा (1-3-11)	९८
अप्रादिमध्यान्ता (1-4-66)	१४८	अनांलादेशाः (1-1-23)	९
अडितो हलादे (1-4-220)	१८६	अनुकूरणं चानिति (1-1-141)	५१
अनात् तमिरस्यति (1-3-62)	१००	अनुप्रतिगृणय (1-1-64)	१९
अनः कर्मकर्त्तरि (1-3-95)	११४	अनुरूपदेशे (1-1-160)	५४
अनः परस्मिन् (1-2 44)	७४	अनेकाचो लिङ् (1-3-68)	११०
अचितवाति (1-4 79)	१५१	अनो कर्मणि (1-4 133)	१६०
अचोऽचितत्वत्कर्तुं (1-3-202)	१३३	अन्तरङ् वहिरङ्गात् (1-2-109)	९१
अचो यत् (1-3-136)	१२२	अन्तरपरिप्रहे (1-1-144)	५१
अचो हस्तदीर्घं (1 2-42)	७३	अन्तरमपुरि वहियोग्ने (1-1-116)	३०
अच्छ गत्यर्थ (1-1-147)	५२	अन्तर्गतवाद्विविषु (1-1-130)	४९
अजुपदेशे (1-2-7)	६६	अन्तर्धी येनादर्शनम् (1 1-70)	२१
अज्ञेहपसर्गं च (1-4-92)	१५३	अन्त्याजादिष्ठिः (1-1-86)	२४
अन् मात्रिको (1 1-90)	२५	अन्त्याभावे (1-2 32)	७१
अत्यर्तिसूनि (1 3 32)	१०२	अन्यत्रान्यतोऽपिचा (1-4-122)	१५९
अतिरतिकमणे 1-1 17-)	५६	अन्येभ्योऽपि इयने (1-4-251)	१८१
अत्यन्तापक्वे (1-4-157)	१६५	अन्येभ्योऽपि इयन्ते (1-4 99)	१५४
अयोमपोनो (1-1-120)	३३	अपपरी अर्जने (1-1 164)	५५
अदर्शनं लोपः (1-1-88)	२४	अपरोक्षे च (1-4-161)	१६६
अदादिभ्यो लुक् (1-3-108)	११७	अपवादविषये (1 2-102)	८९
अदेह गुणः (1 1 81)	२३	अपात् क्लेश (1-4-71)	१६०
अदोऽनन्ते (1-4 102)	१५५	अपि: पदार्थमभावना (1-1-172)	५७
अदोऽनुपदेशे (1 4-148)	५२	अपेक्षातोऽधिग्रारः (1-2-65)	७९
अधिकरणाचो (1 3 12)	९९	अपे च लयः (1-4 205)	१७३
अधिकरणे (1-4-24)	१४१	अप्रातस्त्रादयथ (1-1-126,	३९
अधिःरी अनर्थको (1-1-169)	५६	अभावादनथ (1-4-206)	१७३
अधिरीक्षरे (1-1-173)	५७	अभिङ्गावने (1-4-152)	१६४
अपिरीद्र्यासा (1-1-48)	१६	अभिधानलक्षणाः (1-2-133)	९६

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
अभिनिविशो वा (1-१ ५१)	१६	आरुयातोपयोगे (1-१-७१)	२१
अभिरभागे (1-१-१६७,	५६	आरुयानात् कृत (1-३ ५७)	१०७
अभिव्याहि हृष्णः (1-४-२७४)	१८४	आगमा यद्गुणीभूता (1-२-७९)	८३
अभौ भुवो भूते (1-३-२०३)	१०३	आगमात् सर्वा (1-२ ११८)	९३
अमावस्योऽधिकरणे (1-३-१७४)	१२८	आडस्ताच्छाल्ये (1-४-१३)	१४०
अमू असी (1-१-१०६)	२८	आडि प्लुपतिभ्या (1-३-१७५)	१२८
अर्तिल्लधूसूखनि (1-४-२६४)	१८२	आडो दश (1-४-६)	१३८
अर्थवदप्तात् (1-१-५)	५	आद्यर्यादाभिविष्योः (1-१-१६५)	५५
अर्थवद्प्रहणे (1-२-७३)	८२	आड्लोपश्च (1-३-६१)	८३
अर्थवदशाद् विभक्ति (1-२-७१)	८०	आज्यं घृते (1-३-१६४)	२६
अर्येऽप्त्रौवशे (1-१-१५३)	५३	आद्यसुभगस्थूल (1-४-८९)	१५२
अयैः स्वामि (1-३-१४५)	१२३	आत्क्षोपसर्गे (1-३-२०८)	१३४
अहः (1-४-१४)	१४०	आतोऽनुपसर्गात् (1-४-४)	१३८
अहः प्रशंसायाम् (1-४-१८५)	१७०	आतो विज्मनिन् (1-४-९८)	१५,
अहतौ तृच् (1-३-१८८)	१३०	आत्मनपदे वा (1-३ ८९,	११३
अलङ्कृयनिराकृष्ट् (1-४ १९०)	१७१	आत्मोदरुद्धिषु (1-४ ३७)	१४४
अलोऽन्त्याद् पूर्व (1-१-८५)	२४	आदरानादरयोः (1-१-१४२)	५१
अवदप्य (1-३-१४३)	१२३	आदिरितान्त्येन (1-२-१)	६५
अवदवेऽप्यवयवि (1-१-५७)	७७	आदिर्मिटुडवः १ २-१२)	६७
अविधीयमानोऽण् (1-२-४)	६५	आदिष्टादचः (1-२-४९)	७६
अविभक्तिशस् (1-२-१०)	६७	आदेशादागम (1-२-११७)	९३
अविवक्तिविशेषे (1-४-१४७)	१६३	आद्यन्तवद् (1-२-५२)	७६
अवेद्याभ्याम् (1-३ २२१)	१३६	आद्यन्तानन्त (1-४-३ १)	१४३
अप्तुपेक्षिमवित (1-१-२८)	१०	आर्धिपातुकं रोपः (1-१-२१०)	६४
अप्तम्यः शमादिभ्यो (1-४-१९८)	१७२	आवश्यकाधमर्ययो (1-४-१०५)	१५६
असेष्टाया च (1-४ १३२)	१६०	आवश्यकाभमर्याद्व (1-३-१८५)	१३०
असत्त्वे नवाहादै (1-१-११८)	३१	आशेष्टाया च (1-३-८)	९८
असिद्ध बहिरामन्त (1-२-१५)	८१	आविते भुवो (1-४-५८)	१४७
अस्योऽप्त्योर्त्वाः (1-४-४७)	१४५	आविष्पि च (1-३-२३०)	१३७
अस्तात्यादिः प्राक् (1-१-१८४)	६१	आविष्टि हनः (1-४-७०)	१४९
अस्ति नास्यस्यस्मि (1-१-१२५)	३८	आसुयुवपिरपि (1-३-१७३)	१२७
अस्ति दिवतीर्थ (1-४-१७८)	१६९	आहारार्थेभ्यो (1-४-१४०)	१६२
अरं द्युमै कृत (1-१-१२४)	३७	हको गुणवृद्धे (1-२-४१)	७२
धार्मी दिमी फली (1-१-१३७)	५०	त्युग्धतात्रीकृम्यः (1-३ २०८)	१३३
अस्त्रात् धार्म्य (1-१-३१)	१०	त्यगः सम्प्रदायात्म (1-१-८०)	२३

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
इद्यारिभ्या शत् (1-4-182)	170	क्षकोऽणो रलो (1-2-37)	71
इच्छार्थेभ्यो लिहू च (1-4-170)	167	क्षतेरीयह् (1-3-65)	109
इजादेयुरुमतो (1-3-69)	110	क्षतोर्वृद्धिमद् (1-2-21)	69
एम्बिसूनशिभ्यः (1-4-235)	178	क्षतिगदपृक् (1-4-94)	154
एण्सुशासुवृष्ट् (1-3-152)	124	क्षुपश्चाच्चानुचि (1-3-153)	125
इरम्मदथ (1-4-52)	146	क्षम्भ्या वा (1-3-87)	113
इरिज्जूश्चिस्त्तम् भु (1-3-91)	114	क्षहलोप्यंत् (1-3-169)	127
ईदूदेद्विवचनं (1-1-105)	28	दरिद्रयुतादि (1-3-96)	114
ईयिवाननाश्चान् (1-1-145)	163	एकदेशविहृतं (1-2-54)	77
उक्तार्थानामप्रयोग (1-2-93)	87	एकयोगनिर्दिशना (1-2-66)	79
उच्चैरुदातः (1-1-93)	25	एकाशुभन्धकप्रहणे (1-2-98)	88
उम् (1-1-110)	29	एच इह (1-2-40)	72
उता उवर्गः (1-2-2)	65	एजः सश् (1-4-38)	144
उत्तरपदव्ये चा (1-3-61)	76	एलावेलाक्षेला (1-3-29)	101
उत्तानादौ कर्तंरि (1-4-22)	141	ओत् (1-1-108)	29
उत्प्रतिभ्यामादि (1-4-107)	156	ओरावश्यके (1-2-172)	127
उत्सर्गानवादयो (1-2-101)	89	वणेमनसी अद्वा (1-1-145)	51
उद्भिदुस्तुभ्यो (1-3-17)	98	कण्ठममुवल्यु (1-3-28)	100
उदि पचिपति (1-4-191)	171	कमेर्ज्ज (1-3-66)	109
उदि भासिदधि (1-3-199)	132	कम्पने चलिः (1-1-198)	69
उदो सजिवहिभ्या (1-4-42)	145	करणे यजः (1-4-115)	158
उपपदविभक्तेः (1-2-113)	92	कर्तंरि चपिदिवतयो (1-4-266)	183
उपवसेरभोजना (1-1-50)	16	कर्तंरि चारम्भे (1-4-137)	161
उपसर्गाः क्रिया (1-1-128)	40	कर्तंरि ष्वल्लृजचः (1-3-186)	130
उपसर्गे च संशायाम् (1-4-131)	160	कर्तंरि त्रूप (1-3-107)	117
उपसर्गे इयः (1-3-220)	136	कर्तंर्यजयं लक्ष्मे (1-3-147)	124
उपसर्या कात्या (1-3-146)	123	कर्तंर्युपमाने (1-4-110)	157
उपाजेऽन्वाजे (1-1-151)	52	कर्तुरीपितृततम् (1-1-38)	12
उपान्वयाद्वस् (1-1-49)	16	करुं...गलमद्वीप (1-3-13)	98
उपादयो रपः (1-3-198)	132	करुंथ लक्ष्मे (1-4-174)	168
उपोऽधिके च (1-1-163)	55	करुंरमान्तरित (1-1-74)	22
उभययोगादितु (1-2-17)	68	कर्यंकर्तंरि च (1-3-103)	116
क्षं वास्य (1-1-111)	29	कर्मगा क्रियदा वा (1-1-36)	17
कर्मने उदि: (1-1-199)	63	कर्मिः दम्परि (1-3-196)	132
कर्मयंभाष्टुक्तेतु (1-3-154)	129	कर्मनि रनः कुरुयादन् (1-4-116)	158
क्षुर्खुरुरी वाहीरो (1-1-133)	49	कर्मन्दरम्बन्दरयादन् (1-4-121)	108

सूचना	पृष्ठा	सूचना	पृष्ठा
अभिनिविशो वा (1 1 51)	16	आस्यातापयोगे (1 1-71)	21
अभिरभागे (1-1-167)	56	आस्यानात् कृत (1-3 57)	107
अभिन्यादि इत्य (1 4 274)	184	आगमा यद्युर्णीभूता (1 2 79)	83
अभी भुवा भूते (1 3 203)	193	आगमात् सर्वा (1 2 118)	93
अमावस्योऽधिकरणे (1-3 174)	128	आडस्ताच्छौल्ये (1 4 13)	140
अमू अमी (1 1 106)	28	आड प्लुपतिभ्या (1-०-17०)	128
अर्तिद्युपसूत्रनि (1-4-264)	182	आडो दथ (1-4-6)	134
अर्पवदधातु (1-1-5)	०	आद्यर्यादभिविष्यो (1-1 16०)	०
अर्थवदप्रदणे (1 2-73)	82	आइलोपश्च (1 3-61)	०
अर्थवदगाद् विभक्ति (1 ..-71)	80	आज्य षुते (1 3-164)	26
अर्येऽमौवरे (1 1 153)	०३	आद्यसुभगस्थूल (1-4 89)	152
अर्ये स्वामि (.. 14०)	123	आतत्थोपसर्गे (1-3 208)	134
अर्द्द (1-4 14)	140	आतोऽनुपसर्गात् (1-4-4)	135
अर्द् प्रसादायाम् (1 4 185)	170	आतो विजमनिन् (1 4 9८)	15
अर्द्दते तृत् (1 3-188)	130	आत्मनपदे वा (1-3 89)	113
अतङ्क्षयनिराकृत् (1 4 190)	171	आत्मोदरुक्षिषु (1 १ ३७)	1-4
अतोऽन्त्याद् पूर्व (1 1 85)	२४	आदरानादरया (1-1-142)	51
अवध्यवण्ण (1 ३ 14३)	123	आदिरितान्त्येन (1 २ १)	६२
अवयवेऽप्यवयवि (.. ३८)	७७	आदिर्मिटुडव (1 २ १२)	६७
अविधीयमानोऽग् (1-2-4)	६०	आदिष्टादच (1 २ ४९)	७६
अविभक्तिरास् (1-२ १०)	६७	आदशादागम (1 २-11७)	९३
अविक्षितविशेषे (1 4 14७)	163	आदन्तवद् (1-२ ५२)	७६
अवह्याभ्याम् (1 ३ २-१)	136	आयन्तानन्त (1 ४ ३)	14३
अवप्त्येवविभक्ति (1 1 २८)	१०	आधिपात्रुक देय (1-1-31०)	६४
अद्यम् शमादिभ्यो (1-4 19८)	172	आवद्यक्षाधमस्यंयो (1 ४ १००)	१०६
अधिद्वाया च (1 4 13२)	160	आवश्यक्षाधमर्याद (1 ३ १८५)	१३०
असर्वे नवादाहै (1-1 11८)	३१	आश्रायां च (1-3 ८)	९८
असिद्धं विदितामन्त (1 २ ५४)	८१	आरित भुवो (1 ४ ५६)	१४७
अस्योऽप्योत्तर (1 4 4७)	१४०	आशिषि च (1 ३ ६३०)	१३७
अस्त्राहारि प्राक् (1 1 18४)	६१	आशिरि इत (1-4 ७०)	१४९
अस्त्रियस्यस्यस्मि (1 1-1२०)	३८	आसुदुरिति (1 ३ १७३)	१२७
अस्त्रियस्यस्यस्मि (1 1 17८)	169	आहारप्यभ्यो (1-४ १४०)	१६२
अस्त्रियस्यस्यस्मि (1 1-1२४)	३७	एषे गुरुदो (1-२ ४१)	७२
अस्त्री रित्यै चली (1-1-13८)	५०	एवपात्रार्थ्य (1 .. २०६)	१३३
अस्त्रत उच्चय (1-1-3१)	१०	एदा सम्बद्धार्थ्य (1 १-८०)	२३

संक्षेप	पृष्ठ	संक्षेप	पृष्ठ
एथारिन्या शरु (1-4-182)	170	एसोइनो रत्ने (1-2-37)	71
एक्षारेभ्यो लिह्य (1-4-170)	167	इन्द्रिय (1-3-65)	109
इगारेयुसमतो (1-3-69)	110	इगोट्टेमद (1-2-21)	69
इन्जिनियरिंग (1-1-235)	178	इतिहास्य (1-1-94)	154
एस्ट्रुशाइट्ट (1-3-152)	121	इन्डियन्स (1-3-157)	125
एस्मद्ध (1-4-52)	136	इन्डिया का (1-3-87)	113
इरिन्जूक्स्टम्बु (1-3-91)	113	इन्डोनेश्या (1-1-169)	127
इंस्ट्रेट्रियन (1-1-105,	25	इन्डियन्स (1-3-96)	114
इंडिवाननाशन (1-1-145,	163	एस्ट्रेट्रियन (1-2-64)	77
इन्ड्रायानामप्रयोग (1-2-93	87	एस्ट्रोनिक्स (1-2-66,	79
इन्ड्रेट्रान (1-1-93,	27	एस्ट्रुक्चरप्रैस्ट्रे (1-2-98	68
इन् (1-1-110)	29	एस एस (1-2-40)	72
इन्ड्रा उर्वर्णः (1-2-2)	65	एसे शर् (1-4-38)	144
इन्ड्रप्रदेश का 1-2-61,	68	एसाइट्रेस (1-3-29,	101
इन्ड्रानाशी इतरि 1-4-22	141	इन्ड्र (1-1-106	92
इन्ड्रियिम्मामादि (1-1-107,	156	इन्ड्रावद्व (1-2-172)	127
इन्ड्रगांगापाद्यो (1-2-101)	89	इन्ड्रनर्थी धदा (1-1-140)	51
इन्ड्रियुरुग्यम्बो (1-3-17)	98	इन्ड्रपुरुष्य (1-3-98)	100
इन्द्रि परित्य (1-4-191)	171	इन्ड्रु (1-3-66	109
इन्द्रि भाषित्यि (1-3-192,	132	इन्ड्र धर्म (1-1-198)	63
इन्द्रि इन्द्रिय (1-4-42	145	इन्ड्रे दर 1-4-115	158
इन्ड्रियिम्मः (1-2-113)	92	इन्ड्र॑ इन्ड्रियदो 1-3-260)	153
इन्ड्रियोमोक्षा (1-1-60)	16	इन्ड्र॑ धर्म (1-4-137)	161
इन्ड्रा, शिदा (1-1-125	10	इन्ड्र॑ नुम्पृष्ठ (1-3-186)	121
इन्ड्रो ए उद्दार 1-4-131,	100	इन्ड्र॑ रुद्र (1-3-107	117
इन्ड्रो इ (1-3-2-0,	136	इन्ड्र॑ रुद्र॑ रुद्र॑ (1-3-117)	124
इन्ड्रा इ इ 1-3-146	1-3	इन्ड्र॑ रुद्र॑ रुद्र॑ (1-4-110)	157
इन्ड्रेन्नामे (1-1-151	12	इन्ड्र॑ रुद्र॑ रुद्र॑ (1-1-75)	12
इन्ड्रस्यारुप (1-1-49)	16	इन्ड्र॑ रुद्र॑ रुद्र॑ (1-3-13	68
इन्ड्रसा रुप. (1-7-195)	132	इन्ड्र॑ रुद्र॑ रुद्र॑ (1-4-174	161
इन्ड्रिये य (1-1-103)	50	इन्ड्र॑ रुद्र॑ रुद्र॑ (1-1-76	62
इन्ड्रिये रु (1-2-17,	51	इन्ड्र॑ रुद्र॑ रुद्र॑ (1-3-11	116
इन्ड्र॑ रु (1-1-111)	53	इन्ड्र॑ रुद्र॑ रुद्र॑ (1-4-22)	127
इन्ड्र॑ रु (1-1-19)	54	इन्ड्र॑ रुद्र॑ रुद्र॑ (1-3-11	127
इन्ड्र॑ रु (1-5-144,	1-4	इन्ड्र॑ रुद्र॑ रुद्र॑ (1-4-115	128
इन्ड्र॑ रु (1-1-13,	49	इन्ड्र॑ रुद्र॑ रुद्र॑ (1-4-131)	128

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
कर्मण्य (1-1-1)	138	क्रतौ कुण्डपाण्य (1-3-180)	129
कर्मप्रवचनीया (1-1-159)	54	क्रव्ये वा (1-4-103)	155
क्षेत्रनिटो (1-4-276)	184	क्रियानिमित्तं (1-1-2)	11
कारिकाच्चिदाच्च (1-1-132)	49	क्रियान्वाल्यान्वय (1-3-58)	107
कार्यकालं संज्ञा 1-2-128)	95	क्रियाविशेषणकाल (1-1-41)	13
क्रियतद्वद्वद्वु (1-4-20)	141	क्रीडिसुप्रिभ्यामादि (1-4-200)	173
क्षिति संश्य (1-3-2)	97	क्रुधुद्वेष्या (1-1-61)	19
क्रिमिटोऽन् (1-2-9)	66	क्रुधुहेष्य (1-1-53)	16
क्रुर्यं धने (1-1-165)	126	क्रुधमूपार्थेभ्यश्च (1-4-222)	176
क्रमारशीर्षयो (1-4-76)	150	क्रुशियसिभ्यामादि (1-4-271)	184
क्षयित्रज्ञोः कर्म (1-3-115)	118	क्षचित् करणैन (1-1-37)	12
कृप्यः करणे 1-4-90)	153	क्षचित् पूर्वम् (1-2-122)	94
कृत्वा सुपुण्यपाप (1-4-118)	158	क्षचिद्मुक्तर्त्ते (1-2-68,	80
कृत्वा वा (1-1-174)	57	क्षचिदुभयगति. (1-2-85)	8
कृत्वो वा (1-1-150)	52	क्षिप् च (1-4-100)	155
कृत्वो देतुतच्छीर्या (1-4-80)	142	क्षिव् व्रक्षाद्वृण (1-4-117)	158
कृत्वचरणान् (1-3-42)	104	क्षिप्रटवद्वादि (1-4-216)	175
कृतस्यास्मरणे (1-4-156)	165	क्षेमश्रियभद्र (1-4-57)	147
कृतद्वितक्ष (1-1-7)	6	क्षणगमोरण (1-4-67)	149
कृत्याः प्राद् षुल (1-1-12)	7	क्षनेरी च (1-3-154)	125
कृत्याः प्रैषातिसर्ग (1-3-183)	129	क्षथारममानं (1-4-113)	157
कृत्यानुप्रियमयो. (1-2-86)	86	क्षतयथ (1-1-131)	49
कृत्वोर्थः 1-1-186)	61	क्षतिशानप्रत्यव (1-1-42)	14
कृद्वपद्धने गति (1-2-25)	69	क्षत्यर्थार्थमंक (1-1-139)	161
कृद्वास्त्वो (1-2-105)	90	क्षद्रमदयक्षियो (1-3-141)	123
कृद्विप्ती सप्तमीर्थं (1-1-26)	9	क्षमेस्त च (1-4-236)	178
कृनेजन्तः (1-1-181)	60	क्षलेचेष्टक (1-3-187)	180
कृप्रिष्ठजिक्षण्डि (1-3-157)	125	क्षवादिषु दिन्दे (1-3-215)	135
कृप्रवृत्तः कर्मकर्त्तरि (1-3-158)	125	क्षस्थकन् (1-3-225)	136
कृत्वेष्टर् पर्मकर्त्तरि (1-3-185)	121	क्षायोऽनुप्रसार्त (1-4-87)	162
कौटिन्य एष (1-3-33)	102	क्षिरो रथ (1-3-207)	134
कौफवत् निष्ठा (1-1-14)	7	क्षिरो दित् (1-4-25)	141
कौप्तुः (1-4-135)	161	क्षुप्तु विचित्र (1-3-64)	109
कृत्वाशेषुन्त्वयुनः (1-1-182)	61	क्षुरो गर्वायाम् (1-3-3)	97
कृष् (1-3-14)	98	क्षुद्रापा शेषायाम् (1-1-136)	50

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
गेहे कः (1-3-224)	136	जीर्यतेरत्न (1-4-142)	162
गोप्त्र सम्प्रदाने (1-4-82)	151	जीविकापनिषदा (1-1-157)	54
गौगमुद्ययो (1-2-86)	85	जुगुभाविराम (1-1-66)	20
ग्रह (1-3-223)	136	जुचद्रम्यदन्दम्य (1-4-221)	176
ग्रदिस्थापराधि (1-3-197)	132	जुबुलभ्यादेव (1-1-3)	6
ग्रग्नम्लास्या (1-4-196)	172	जुहोतेद्वय (1-1-255)	181
ग्लामावनु (1-1-203)	63	जुहोत्यादिभ्य. ऋ (1-3-109)	117
घटपटीधनुर्दण्ड (1-4-16)	140	जय वस्तु (1-4-195)	172
घटाद्य आत्मनेपदिन. (1-1-189)	62	जग्नदलग्नल (1-1-202)	63
दित् (1-2-31)	70	ज्वलादिदुनीभूम्यो ण (1-3-217)	136
चक्रिसंक्षि (1-4-241)	179	जीत ऋ ग्रामत् (1-4-267)	183
चरोरादि चागुरी (1-3-142)	123	जक्षितापादमती (1-2-35)	71
चरेष्ट (1-4-26)	112	जग्न लक्षणे (1-4-77)	151
चलनशब्दार्थोद् (1-4-219)	176	जिनिमिक्षिदादि (1-1-87,	24
चानुकृतमुत्तरम् (1-2-67)	80	जध (1-1-64)	148
चारो वा (1-4-74)	150	जाग्नोदितनिष्ठा (1-3-18)	96
चित्याप्रिवित्ये (1-3-182)	129	जु शक्तिग्रेषु (1-1-255)	182
चित्रङ्ग भाष्यर्थे (1-3-27)	100	जित्यनित् (1-1-51)	76
चित्रीकरणे प्राप्ति (1-3-62)	108	जियते (1-2-60,	78
चीवताद्वने (1-3-55)	107	जिप्रिदुष्मधमिन्य (1-3-81)	113
जुद्ध (1-2-14)	67	जिप्रिवृप्तात्मनेपदा (1-3-105)	116
जुरादिभ्यो गित् (1-3-36)	103	ज्युर् च (1-3-226)	137
जेरम्पौ (1-4-120)	155	जं वर्नेयनि रोनन्य (1-3-20)	99
ज्व्यर्थे शृणो (1-3-16)	115	जदानासात्म (1-1-24)	9
ज्यादि: प्राक् (1-1-185)	61	जद्युत्तितदर्थे (1-4-188)	171
जितिर्भिदिभ्या (1-4-233)	178	जो दिधीदमान (1-1-9)	6
जप्ताद्यथा शाम (1-1-79)	20	जप्तान्तासदाने (1-1-176)	169
जनिष्टुं प्रहति (1-1-72)	21	जप्तुरा. उदाना (1-1-29)	10
जनीत्युपन्नम् (1-1-191)	62	जप्तात्पुर्ण णा (1-1-39)	13
जयतेहस्ती (1-3-166)	126	जप्तादी च (1-4-1-7)	100
जन्मनिष्ठाट (1-1-225)	177	जप्तुभव पिरता (1-1-8)	6
जागुहृ (1-4-237)	179	जप्तेष्वरन (1-1-76)	22
जाप्तुरो वा (1-3-71)	116	जप्तिताप्तं दी उष्टुपा (1-1-30)	10
जाप्तुरि रूपते (1-4-1-0)	160	जप्तिताप्तं दी उष्टुपा (1-1-30)	10
जिष्टेष्वरने लटे (1-1-200)	63	जप्तित्व उ (1-3-118)	112
जप्तुरेष्टि (1-4-227)	177	जप्तुरेष्वरामा. (1-3-50)	119

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
तनूकरणे तक्षः (1-3-122)	119	दलिवलिस्खलि (1-1-192)	6
तन्मध्यपतित (1-2-80)	83	दात्र्यधावोर्वा (1-2-216)	135
तपस व्यच् (1-3-24)	100	दाधागति (1-2-78)	111
तपस्तप.कर्मकात् (1-3-106)	117	दाधेन्सिशद (1-4-229)	177
तयो रुद्धः (1-4-127)	150	दानीयादय (1-3-132)	121
तरूतमपौ धः (1-1-16)	7	दारावाङ्गेऽण (1-4-73)	150
तव्यतत्तद्यानीयरः (1-3-128)	,20	दिक्स्तजौ कर्मणि (1-4-95)	154
तव्यादयः प्राक् (1-1-11)	7	दिग्घसहे च (1-4-23)	141
तसिवतिना (1-1-187)	61	दिव करणम (1-1-52)	16
तस्मै कामति (1-3-19)	99	दिवादिभ्य. श्यन् (1-2-11)	117
तस्य प्रयोजको (1-1-34)	11	दोपजननुध (1-3-94)	114
तस्यादित छदात्त (1-1-96)	26	दीपिकम्प्यजसि (1-4-242)	17
ता तत्कालः (1-2-3)	65	दीर्घं च (1-1-99)	26
तान्येकवचन (1-1-22)	8	दुहश्च (1-3-96)	115
तापेद्विष्टपरयो (1-4-50)	146	द्वादपन्थो सर्वम् (1-1-36)	12
तिद्वा त्रीणि त्रीणि (1-1-20)	8	दुहो छव (1-4-104)	156
तिहसुपो विभक्तिः (1-1-19)	,,	दूरेक्षणेकलेपु (1-3-219)	135
तिज क्षमायाम् (1-3-1)	97	दृणदेह्नस्वश्च (1-4-257)	181
तिरोऽन्तधौ (1-1-149)	52	दरे क्वनिष्ठ (1-4-124)	159
तिष्यपुष्यसिद्ध्या (1-3-162)	126	दृश्यभिवादो (1-1-44)	15
तुदादिभ्य शः (1-3-116)	118	दृश्यर्थीया च (1-3-60)	108
तुम्हादिच्छायाम् (1-3-7)	98	दृ भये (1-1-194)	62
तुरादिषु खड् च (1-4-63)	148	देववातयोरापे (1-4-36)	144
तुल्यस्पानास्य (1-1-101)	26	देविकुशोष्योप (1-4-218)	175
तुलाद् विहनने (1-3-47)	105	दोऽप. (1-2-5)	65
तुन् (1-4-189)	171	दुतिगमोथ (1-4-256)	181
तेनातिकामति (1-3-50)	106	द्वयमध्यस्तम् (1-1-78)	23
ते प्राग् धातोः (1-1-158)	54	द्वयोः पर्यायेणाच (1-4-175)	168
तेऽन्ययम् (1-1-175)	57	द्विमात्रो दीर्घं (1-1-91)	25
त्यत्यदेतत् (1-1-113)	60	द्विर्वचनेऽचि (1-2-50)	76
शसिगृष्मिष्टि (1-4-197)	172	द्विषः शत्रौ (1-4-183)	170
प्रिमात्र प्लुतः (1-1-92)	25	ध कर्मणि शून् (1-4-260)	182
द्वेरेषिद् (1-4-262)	182	धातो स्वरूप (1-2-91)	86
दयायासू (1-3-70)	110	धातोरिर् (1-2-11)	67
दयिपतिगृहि (1-4-228)	177	धातोर्हेष्वदेष्वाच (1-3-30)	101
दर्जवरदोष (1-4-72)	150	धातोर्हेतुन्यपरे (1-3-56)	107

सूत्रम्	श्लोक	सूत्रम्	पृष्ठ.
धातोस्तिहित् (1-1-219)	64	नानिष्ठायां शास्त्र (1-2-123)	94
षारिपारिवेयुदेजि (1-3-212)	134	नानुवन्धकृता (1-2-99)	88
षारेदत्तमर्जः (1-1-59)	18	नानोस्तमः (1-3-101)	115
षारेष्व च (1-4-60)	148	नान्वाचीयमान (1-2-96)	87
षेष्टश्विभ्या वा (1-3-85)	113	नायुत्त्वालेपे (1-3-83)	112
ष्म पाणिकर (1-4-41)	144	नासिकानादी (1-4-40)	144
ष्प सम्प्रमारण (1-4-254)	181	नित्य शित्याग्रादय (1-3-67)	109
धृवमभयेऽग्रदानम् (1-1-65)	20	नित्यं हस्तेपाणा (1-1-155)	53
न कम्यमिचम् (1-1-204)	63	नित्यप्रवृत्ते (1-4-169)	167
न कर्मयोगे (1-3-98)	115	नित्यमन्यत्रोत्तरम् (1-4-190)	170
नक्षत्रयोगे द्वि (1-3-63)	108	निन्दहिंसकिंश्च (1-4-217)	175
नखमुचकाक (1-4-10)	139	निपात केवलाजनाह (1-1-107)	29
नगरे चाहस्तनि (1-4-84)	152	निमित्ताभावे (1-2-94)	95
न चुम्बुक्षण्वर (1-2-16)	68	निरुक्तमन्धक (1-2-97)	88
नभि मृद् (1-4-275)	184	निरवकाशं साव (1-2-110)	92
नञ्चुक्षस्य (1-2-92)	86	निर्दिष्यमानस्या (1-2-38)	72
न तिक्तुक्षन्ध (1-2-78)	83	निसो देशे (1-4-69)	149
नदभपच्छात् (1-3-190)	131	नीचैरुदात् (1-1-94)	25
न दुह (1-3-104)	116	नीदापश्चात् (1-4-261)	182
न नोखायादि (1-1-45)	15	नृ नये (1-1-195)	62
ननौ पृष्ठप्रति (1-4-162)	166	नेच्छासन (1-3-9)	98
नन्दिवायिमदि (1-3-192)	131	नौ संज्ञायाम् (1-3-214)	135
नन्तोवां (1-4-163)	166	पचातवद् (1-3-189)	131
न पदान्तद्विर्वचन (1-2-45)	74	पञ्चम्या परस्य (1-2-29)	70
न प्रातिपदिकेन (1-2-26)	70	पञ्चम्यामजाती (1-4-129)	160
नम स्वयंभूय (1-1-179)	60	पण यत्तौ (1-1-2-18)	64
नमसः पूजायान (1-3-25)	100	पदस्ते चिण् (1-3-42)	114
न यान्तसूदरीप (1-4-223)	176	पदाधिकारे (1-2-23)	69
न लुमना प्रकृते (1-2-29)	78	पदस्तैरिपक्ष्य (1-3-168)	127
न वर्णानिन्स् (1-2-74)	82	परस्यादेः (1-2-33)	71
न वर्णाभ्रय (1-2-82)	84	पराजेरसोऽ (1-1-69)	21
न शुभरूच (1-3-35)	103	पारमाणार्थ (1-4-4)	145
न दद्यश्वयत्तु (1-4-153)	164	परियोरुणश्च (1-3-204)	133
नास्यानात् (1-3-59)	108	पारव्योर्दृह (1-4-214)	174
नाजानन्तय (1-2-80)	85	परोक्षे च प्रयोरत्त्र (1-4-151)	164
नाजक्षरी (1-1-102)	28	परोक्षे लिद् (1-4-155)	16

सूचना	पृष्ठम्	सूचना	पृष्ठम्
परौ देवमुहिभ्याम् (१ ४ २१२)	१७५	प्रवचनीयोप (१ ३ १३०)	१२१
पर्जन्यवल्लक्षण (१ २ १२६)	५५	प्रवृत्तपरते (१ ४ १६७)	१६७
पाद्माध्माधेट (१ ३ २१०)	१३४	प्र०याद्वृत्त (१ ४ २१३)	१७४
पाणिघताङ्गौ (१ ४ ८५)	१५२	प्रष्टव्ये चासन (१ ४ १०९)	१६५
पाणी सुज (१ ३ १७०)	१२७	प्रसारिणो ड (१ ३ २०९)	१३४
पापति (१ ४ २४०)	१७९	प्रसिद्धे सहचारत (१ २ ८७)	८५
पाम्पी धूसी (१ १ १३४)	५०	प्रद्वरणादिष्वदण्डा (१ ४ १८)	१४०
पारथधार्ये (१ ३ १७७)	१८	प्राग्जितीया (१ १ १५)	७
पाशाद् विमोचने (१ ३ ४६)	१०५	प्राप्नीक्षरानिपाता (१ १ ११७)	३१
पुच्छादुदसने (१ ३ ५३)	१०६	प्रातिभिक्षिप्रहणे (१ २ ७६)	८२
पुन प्रसङ्ग (१ २ १२१)	९४	प्रात् ज्ञथ (१ ४ ७)	१३९
पुरन्द्रभग-दरौ (१ ४ २१)	१४६	प्रादुराविष्टौ (१ १ १४०)	५१
पुरस्ताद-वादा (१ २ १०३)	८९	प्राध्व बन्धनानु (१ १ १०६)	५४
पुरि लुड चास्म (१ ४ १६४)	१६६	प्राप्योजनि (१ ४ १९२)	१७२
पुराप्रताप्रयु (१ ४ २८)	१४२	प्रियवशयोर्विद (१ ४ ४८)	१४६
पुरोऽस्तमन्यये (१ १ १४६)	६२	प्रुलूबस्तम्य (१ ३ २२९)	१३७
पुव सद्गायाम् (१ ४ २६५)	१८३	प्रे जूसूभ्यामिनि (१ ४ २२६)	१७७
पूङ्यजिभ्या (१ ४ १८६)	१७१	फलेमलरजसु (१ ४ ३५)	१४३
पूर्वत्रासिद्धे (१ २ ४८)	७५	बधरेदाध्य (१ ३ ४)	९७
पूर्वपरावर (१ १ ११४)	३०	बलवन्तिय (१ २ १०८)	९१
पूर्वे कर्तृरे (१-४ २९)	१४२	बहुगणवतुडति (१ १ १७)	७
पौरदुपधात् (१-३ १३९)	१२२	बहुलम् (१ ३ १२६)	१२०
प्रकृतिप्रहणे (१ २ ७७)	८३	बहुविभवहस्तलेषु (१ ४ ४५)	१४५
प्रकृतिवद्वु (१ २ ५३)	७७	बापोम्मफेनेभ्य (१ ३ २१)	९९
प्रकृतिवृत्ते (१ २ १२४)	९५	ब्रह्मकृतवद्वु (१ ४ ८०)	१५१
प्रकृत्यधिभारे (१ २ २२)	६९	ब्रह्मज्यवपुर्य (१ ४ १३४)	१६०
प्रणाम्योऽसम्मत (१ ३ १७६)	१२८	ब्रह्मणि वद (१ ४ १०९)	१५६
प्रति प्रतिनिधि (१ १ १६८)	५६	ब्र॒व शित् (१ ३ १९१)	१३१
प्रत्य पर (१ २ १३४)	९६	भक्षेरहिंसार्थस्य (१ १ ४७)	१५
प्रत्ययप्रहणे यस्मात् (१ २ २४)	६९	भजा ष्वि (१ ४ ९७)	१५४
प्रत्ययलोरे (१ २ ५८)	७८	भ॒जे कर्मकर्तृरि (१ ४ २३२)	१७८
प्रत्ययरु लुक्स्ल (१ १ ८९)	२५	भवधग्य (१ ३ १३७)	१२२
प्रद्यये च तङ्ग (१ ४ १७९)	१६९	भाष्टात् समाचयन (१ ३ ५४)	१०७
प्रयाङ्ग्या धुम (१ १ ६५)	१९	भावकर्मणो (१ ३ १००)	११७
प्रत्य बास्ययोरे (१ २ १३०)	९६	भावकर्मणो च (१ ४ १३६)	१६१
प्रवगसमन्वय (१ १ १२७)	३९	भावकर्मणो रथ्यत (१ ३ १२७)	१२०

पूर्वम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
रात्रिष्ठेत्वोः (1 4 173)	168	यत्तस्यप्योरजि (1 4 46)	145
रक्षणेत्यम्भूता (1 1 166)	55	वारणपांचामी (1-1 69)	21
लट शतृशानशा (1 4 171)	167	वार्णोत्त प्राकृतप् (1 2 111)	92
लट् रमे (1 4 160)	166	वार्दीली ऐवालो (1 1 135)	50
ललाटे तप (1 4 49)	146	वावखावत्वैतुदै (1 1 119)	32
लवकवतद्विते (1 2 15)	67	वास्तव्य क्नरि (1 3 129)	121
लपपतपदस्था (1 4 224)	176	विक्रिय कुल्यायाम् (1 4 123)	139
लिह्लोगवाशिषि (1 4 278)	164	विदे विष (1 3 73)	111
लिट् व्वमु (1 4 144)	162	विदेश (1 4 234)	178
लिपथ (1 3 213)	135	विपरिग्रेषु राते (1-1 210)	174
लिपिसिचिह्नयतिभ्य 1 3 88)	113	विप्रतियेषे (1 2 119)	93
लिहिभिष्याभ्यषि (1 3 218)	136	विभक्त्यन्त पदम् (1 1 25)	9
लग्नतर्ज्जेभ्य (1 2 114)	92	विवक्षात् कारकाणि (1 2 63)	79
लग् वहुलम् (1 3 31)	102	विशयी विषयी च (1 3 205)	133
लहि सिच् (1 3 76)	111	विशेषातिदिष्ट (1 2 70)	80
लह (1 4 146)	163	विष्वगन्वगमनुष्कृ (1 1 179)	59
लहुमुखस्वरयो (1 1 188)	61	विद्यायसो विद च (1 4 62)	148
लपमदचर (1 3 34)	102	वृत्तिरूपितदिवरि (1 4 193)	172
लवा नो णथ (1 3 1 11)	132	वृत्ताविरत (1 4 168)	167
लाट् कृनथ (1 3 71)	111	वृद्धिरादैच् (1 1 82)	23
लोपादज्जदेश (1 2 116)	93	वृद्धियेस्याचा (1 1 83)	23
लोप्रोऽनुमार्जने (1 3 48)	105	वैत्तीच्छल्योर्मु (1 4 213)	179
षष्ठिप्रच्छयोरप्र (1 4 273)	181	वैत्त श्वस्थ (1 4 181)	170
वद् हुपि क्यप च (1 3 148)	124	वौ नीपूङ्खभ्या (1 3 167)	127
वराक्तुरु (1 2 47)	7	वौ विचक्त्य (1 4 204)	173
गरिस परि (1 3 26)	100	व्याख्यानतो विशेष (1 2 132)	96
वउर्ये नीप्याम् (1 1 911)	64	व्याघ्राद्ये प्राणि (1 3 210)	134
वत्तमाने लद् (1 4 166)	167	व्यामिश्रे च (1 4 148)	163
वषड् वौषद् (1 1 139)	50	व्रताद् भोत्तन (1 3 44)	105
वसेज्जगरणसन्ततौ (1 4 149)	163	व्रताभोदय्ययो (1 4 111)	157
वस्त्रात् समाच्छादने (1 3 49)	105	शक्तिविचाति (1 3 140)	122
वहाश्रयोलिह (1 4 43)	145	शक्तिवयस्ताच्छौ (1 4 187)	171
वहरनियतृक्तर्तु (1 1 46)	15	शतृशानचौ (1 1 13)	7
वद्य करणम् (1 3 1 4)	123	शच्चद्वैरकलहा (1 3 23)	99
वाकाङ्मयो (1 4 154)	164	शमि धातो (1 4 19)	141
वाचयमो न्ते (1 4 53)	146	शम्बदर्शने (1 1 203)	64

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
यल रुपथात् (1 ३ ८१)	112	सरसूद्विष्टुइ (1 ४ १०१)	155
यार्षासांग्रा (1 ३ ७०)	112	सनादिद्विहक्षी (1 १ ७७)	23
शान्दानोर्वां (1 ३ ६)	98	सनायन्ताश्चा गिरु (I १ ४)	5
शास्यसुख्या (1 ३ ८६)	113	सनाशसिभिक्षिभ्य र (1 ४ २४३)	179
शादनेकाल् (1 ३ ४)	71	सनिपातलश्णो (1 २ ८२)	84
शीढ़ पार्षीदौ (४ २१)	141	सवियोगनिष्ठानो (1 २ ९५)	87
शीक्षाभियेसञ्ज्यजित्र (1 ४ २६९)	193	सप्तम्या जनेहं (1 ४ १२८)	159
शीलकामिभूया (1 ४ ३)	138	सप्तम्या निर्दिष्टे (1 २ २८)	70
शीलरक्षिष्मि (1 ४ २७०)	183	सम रुय (1 ४ ०)	188
शुक्षमुच्चनुक (1 १ १२१)	34	समत्यपाभिष्यभिषु (1 ४ २०८)	174
शुनीस्तानमुञ्ज (1 ४ ३९)	144	समनुव्यवयु रुध (1 ४ २०९)	174
शृवन्दिभ्यामाह (1 ४ २४६)	180	समयानिक्षणा (1 १ १७)	५८
शृद्ध्यो निलम् (1 ३ ९७)	115	समर्थ पदावधि (1 २ ७२)	80
शोकापनुदत्तु द १ ४ ११)	139	समवपूवाच (1 ३ १७१)	127
स्ना क्षयादिभ्यश्च (1 ३ १२४)	120	समश्च (1 ४ ७०)	150
श्रद् दधातौ (1 १ १२९)	49	समाङ्गे लुप्तो वा (1 ३ २२२)	136
श्रा पावे (1 १ १९६)	62	समानधातौ क्षमणा (1 १ ३५)	11
श्रिनदुशुभ्यायतस्तु (1 ४ २७२)	181	समानाय यदादिषु (1 ४-९६)	154
श्रुतवधिवा (1 ३ १२०)	119	समासानुरूपण (1 १ ७)	6
भुशाविशवभि (1 ३ २००)	193	समासात गम (1 १ १००)	88
श्रुतद्वसिभ्या (1 ४ १४३)	162	समासे प्रथमानिर्दि (1 १ २७)	9
श्रावहृष्ट्या (1 १ ०८)	18	समाहार रुवित (1 १ ९५)	26
श्लिय (1 ३ ८२)	112	समि क्रिदृष्टिपि (1 ३ १९५)	132
श्लृष्टीडस्था (1 ४ १३८)	161	समि ज्वरिपृणकिभ्याम् (1 ४ २०३)	173
श्रताधार्षतर (1 ३ ४१)	194	समि वा (1 ३ १०६)	125
श्र प्रत्ययस्य (1 २ १३)	67	समुदाये वाक्य (1 २ १३१)	96
श्रुत्यान्त्यस्य (1 २ ३०)	70	सम्प्रदैर्जस (1 ४ २१२)	174
सवस्थ (1 ३ ११४)	118	सम्प्रसारण सम्प्रसा (1 २ ११२)	92
सवाग गुह (1 १ ९३)	26	सम्पुद्धावितौ वा (1-१ १०९)	29
सव्यनुप्रयु वद (1 ४ २०७)	174	सम्बाधनप्रथमान्त (1 १ ७५)	22
सव्यो लृज (1 ४ २११)	174	सम्बाधन च (1 ४ १७२)	168
सव्यत्कुविदावि (1 १ १८०)	60	सवदूलाभ (1 ४ ५५)	147
सव्यत्तदेवत (1 ३ १६)	98	सर्वविभावुभोभयो (1 १ ११२)	29
सव्यदत्तो विप्रतिपथ (1 २ १२०)	94	सर्वसवप्राप्यता (1 ४ ६०)	148
सव्य सहार्थ (1 १ ३८)	50	सर्वेभ्या लाप (1 २ ११५)	92
सव्यापदानाम् (1 ३ ४०)	104	सर्वेभ्या दक्षुशम्भसौ (1 ४ २७७)	184

सूत्रम्	शृणु	सूत्रम्	पृष्ठम्
सर्वे मित: (1-1-190)	62	स्तम्बकर्णयो रमि (1-4-15)	140
सर्वे सह: (1-4-54)	147	स्तम्बशङ्कतोरिन् (1-4-33)	143
स्वस्यादिरा (1-1-10)	7	स्यानिवदादेशो (1-2-43)	73
सहाये (1-1-161)	55	स्थानेऽन्तरतम. (1-2-39)	72
सहित्वलिवाहेभ्यः (1-4-239)	179	स्थूलादीनाच्छे (1-3-39)	104
सहे च (1-4-126)	159	स्थेयोऽधिकरणे (1-3-138)	122
सासान्मिध्याचिन्ता (1-1-162)	53	स्थेशमासपिस (1-4-248)	180
साधकतमं करणम् (1-1-55)	17	स्तानीशादय. करणे (1-3-131)	121
साधौ (1-4-108)	156	स्पृशिमृशिकृषि (1-3-77)	111
सामाध्यनिकाव्यौ (1-3-179)	128	स्पृशोऽनुदके किन् (1-4-91)	153
सांघातुके यक् (1-3-102)	116	स्वृहेरीप्सितो वा (1-1-60)	18
सिद्धिः क्रियादेलंकार (1-1-1)	5	स्मृ आध्याने (1-1-193)	62
सिद्धे सत्यारम्भो (1-2-90)	86	स्यतासी लूळुटोः (1-3-75)	111
सीरसूक्तरास्ते (1-4-263)	182	स्वं रूपं शब्दस्या (1-2-18)	68
शः पूजायाम् (1-1-170)	56	स्वतन्त्रः कर्ता (1-1-33)	11
शुखदुखतृष्ण (1-3-22)	99	स्वपितृष्णिभ्यो (1-4-245)	180
शुभो यजमाने (1-4-184)	170	स्वमङ्गातिधनाख्यायाम् (1-1-115)	30
स्तुतमितजन (1-4-61)	148	स्वरदीर्घयलोपेषु (1-2-46)	74
शुद्धोरधिकरणे (1-4-68)	149	स्वरन्तःसनुतः (1-1-176)	57
शुपः कर्मणः काम्यक् (1-3-10)	98	स्वादिभ्यः श्लु (1-3-119)	119
शुपा प्रदमा (1-1-21)	8	द्वरतेर्दतिनाथयो (1-4-34)	143
शुष्पि स्थापास्ता (1-4-8)	139	हर्षगलपनयोर्मदिः (1-1-201)	63
शुपो धात्वये (1-3-37)	103	हलन्तम् (1-2-8)	66
शुप्यजातौ तच्छील्ये (1-4-106)	156	हलिकल्योरव (1-3-43)	104
शुद्धजिभ्यां इवनिष् (1-4-141)	162	हलो मिथः खिलः (1-1-84)	24
शुराशीष्वोः पित. (1-4-88)	152	हलो हौ शानक् (1-3-125)	120
शुसर्वार्थदिक् (1-2-20)	68	हशशतोर्लङ् च (1-4-158)	165
शुश्रे च षार्यवे (1-4-17)	140	हस्तग्रसुप्र (1-4-81)	151
शुश्रे निष्कवचना (1-2-64)	79	हस्तिवाहु (1-4-83)	151
शुधस्यदः कमरक् (1-4-230)	178	हावहादिभ्यां (1-3-227)	137
शुजः भ्रदावति (1-8-93)	114	हीने (1-1-162)	55
शुजः श्रद्धे (1-8-111)	118	हकोर्वा (1-1-43)	14
शेनाधीगावर्म (1-3-51)	106	हृष्वोऽज् क्योनुषम (1-4-12)	139
शोमे शुमः (1-4-119)	158	हस्तं लबु (1-1-97)	26
स्तुदिरस्त्रिभ्यो च (1-1-207)	64	हकावामध (1-4-2)	138
स्तन्मुस्तन्मु (1-3-123)	119		

**LIST OF SANSKRIT PUBLICATIONS
FOR SALE.**

		Rs	As	P
भक्तिमङ्गरी	Bhaktimanjari (Stuti) by H H Svāti Sri Nāma Varma Mahārāja	1	0	0
स्यानन्दरुपुर्वर्णनप्रबन्ध	Syanandrapuravarnana- prabandha (Kāvya) by H H Svāti Sri Rama Varma Mahārāja, with the commentary Sundarī of Rājaraja Varma Koil Tampuran	2	0	0
		<hr/>		

Trivandrum Sanskrit Series

No 1—	दैवम् Daiva (Vyakarana) by Deva with Puruṣakara of Kṛṣṇalīlāśukumūri (out of stock).	1	0	0
No 2—	अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणमूर्तिस्तधौ Abhi- navakaustubhamala and Daksina- murtistava by Kṛṣṇalīlāśukumūri (out of stock)	0	2	0
No 3—	नलाभ्युदयः Nalabhyudaya (Kāvya) by Vāmana Bhāṣṭa Baṇa (second edition)	0	4	0
No 4—	शिवलीलार्णवः Sivalīlarnava (Kāvya) by Nilakantha Dīkṣita (out of stock)	2	0	0
No 5—	व्यक्तिविवेकः Vyaktiviveka (Alaṅkara) by Māthūra Bhūṭṭa with commentary (out of stock)	2	12	0
No 6—	दुर्घटबृत्तिः Durghatavṛtti (Vyākaraṇa) by Saranadeva (out of stock)	2	0	0
No 7—	प्रह्लातत्त्वप्रकाशिका Brahmatattvapraka- sika (Vedānta) by Sadāśivendra Saras- vatī (out of stock)	2	1	0
No 8—	प्रद्युम्नाभ्युदयम् Pradyumnabhyudaya (Nāṭaka) by Kavi Varma Bhāṣṭa (out of stock)	1	0	0

No. 9—विरुपाक्षपञ्चाशिका	Virupaksapancasika					
(Vedānta)	by Virūpākṣanātha with					
	the commentary of Vidyācakra-					
	vartin (<i>out of stock</i>).	0	8	0		
No. 10—मातङ्गलीला	Matangalila (Gajalakṣaṇa)					
	by Nīlakanṭha (<i>out of stock</i>)	0	8	0		
No. 11—तपतीसंवरणम्	Tapatisamvarana					
(Nāṭaka)	by Kulaśekhara Varma with					
	the commentary of Śivarāma					
	(<i>out of stock</i>).	2	4	0		
No. 12—परमार्थसारम्	Paramarthasara (Vedānta)					
	by Ādiśeṣa with the commentary of					
	Rāghavānanda (<i>out of stock</i>).	0	8	0		
No. 13—सुभद्राधनञ्जयम्	Subhadradhananjaya					
(Nāṭaka)	by Kulaśekhara Vaiśma with					
	the commentary of Śivarāma					
	(<i>out of stock</i>)	2	0	0		
No. 14—नीतिसारः	Nitisara (Nīti) by Kāmandaka,					
	with the commentary of Śankarārya					
	(<i>out of stock</i>).	3	8	0		
No. 15—स्वप्नवासवदत्तम्	Svapnavasavadatta					
(Nāṭaka)	by Bhāsa (<i>second edition</i>).	1	8	0		
No. 16—प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्	Pratijñayaugandha-					
	rayana (Nāṭaka) by Bhāsa					
	(<i>out of stock</i>).	1	8	0		
No. 17—पञ्चरात्रम्	Pancaratra (Nāṭaka) by					
	Bhāsa (<i>out of stock</i>).	1	0	0		
No. 18—नारायणीयम्	Narayaniya (Stuti) by					
	Nārāyaṇa Bhatta with the comment-					
	ary of Deśawangalavārya					
	(<i>second edition</i>).	4	0	0		
No. 19—मानमेयोदयः	Manameyodaya (Mīmāṃsā)					
	by Nārāyaṇa Bhatta and Nārāyaṇa					
	Paṇḍita (<i>out of stock</i>).	1	4	0		
No. 20—अविमरकम्	Avimaraka (Nāṭaka) by					
	Bhāsi (<i>out of stock</i>).	1	8	0		
No. 21—बालचरितम्	Balacarita (Nāṭaka) by					
	Bhāsa (<i>out of stock</i>).	1	0	0		

No 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य दूतघटोत्कच-कर्णमारे- रुभङ्गानि Madhyamavyayoga-Duta- vakya Dutaghatotkaca-Karna bhara and Urubhanga (Natak) by Bhasa (<i>out of stock</i>)	1 8 0
No 23—नानार्थार्णवसक्षेप Nanartharnavasam- ksepa (Kosa) by Keśavasvāmin (Part I, 1st and 2nd Kāndas) (<i>out of stock</i>)	1 12 0
No 24—जानकीपरिणय Janakiparinaya (Kāvya) by Cikra Bāvi (<i>out of stock</i>)	1 0 0
No 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका Kanadasiddhanta- candrika (Nyaya) by Gangādhara- sūri (<i>out of stock</i>)	0 12 0
No 26—अभिषेकनाट्यम् Abhisekanataka by Bhāsa (<i>out of stock</i>)	0 12 0
No 27—कुमारसम्भव Kumarasambhava (Kavya) by Kalidasa with the two comment- aries, Prakasikā of Arunagirinātha and Vivarana of Narāyaṇa Pindita (Part I, 1st and 2nd Sargas) (<i>out of stock</i>)	1 12 0
No 28—वैखानसधर्मप्रस्ना Vaikhanasadharmapra- sna (Dharmaśāstra) by Vilhūnas (<i>out of stock</i>)	0 8 0
No 29—नानार्थार्णवसक्षेप Nanartharnavasam- ksepa (Kosa) by Keśavasvāmin (Part II, 3rd Kānda) (<i>out of stock</i>)	2 4 0
No 30—रास्तुविद्या Yastuvidya (Śilpa) (<i>out of stock</i>)	0 12 0
No 31—नानार्थार्णवसक्षेप Nanartharnavasam- ksepa (Kosa) by Keśavasvāmin (Part III, 4th, 5th and 6th Kāndas)	1 0 0
No 32—कुमारसम्भव Kumarasambhava (Kavya) by Kalidasa with the two comment- aries, Prakasikā of Arunagirinātha and Vivarana of Narāyaṇa Pindita (Part II, 3rd, 4th and 5th Sargas) (<i>out of stock</i>)	2 8 0

No 33—वारुचसंग्रह	Varucasangraha		
	(Vyākharīna) with the commentary Dīpīprabha of Narāyana		
	(out of stock)	0 8 0	
No 34—मणिदर्पण	Manidarpana (Nyāya) by Rajacudamāpīmakhīn	1 4 0	
No 35—मणिसार	Manisara (Nyāya) by Gopī- nātha	1 8 0	
No 36—कुमारसम्भव	Kumarasambhava (Kavya) by Kālidāsa with the two comment- aries, Prakāśikā of Arunagirinātha and Vivāraṇa of Nārāyana Pāṇḍita (Part II, 6th, 7th and 8th Sargas)	3 0 0	
No 37—आशौचाष्टकम्	Asaucastaka (Smṛti) by Vararuci with commentary	0 4 0	
No 38—नामलिङ्गानुशासनम्	Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the com- mentary Tīkāsarvasvā of Vandy- aghāṭīya Sarvānanda (Part I, 1st Kāṇḍa)	2 0 0	
No 39—चारुदत्तम्	Carudatta (Nāṭaka) by Bhāsa (out of stock)	0 12 0	
No 40—अलङ्कारसूत्रम्	Alankarasutra by Rājanaka Ruyyaka with the Alankarasarvasva of Mankhuka and its commentary by Samudraburḍī (second edition)	2 8 0	
No 41—अध्यात्मपटलम्	Adhyatmapatala (Ve- dānta) by Āpastamba with Vivāraṇa of Śrī Śaṅkara Bhagavat Pāda	0 4 0	
	(out of stock)		
No 42—प्रतिमानाटकम्	Pratimanataka by Bhāsa (out of stock)	1 8 0	
No 43—नामलिङ्गानुशासनम्	Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakośodghāṭīya of Kṣīrasvāmin and Tīkāsarvasva of Vandyaghāṭīya Sarvānanda (Part II, 2nd Kāṇḍa, 16 vargas)	2 8 0	
No 44—तन्त्रसुद्धम्	Tantrasuddha by Bhattāraka Vedottama.	(out of stock)	0 4 0

No. 59—नागनन्दम् Nagananda (Nataka) by Harsidevi with the commentary विपर्सनी of Śivarama (<i>out of stock</i>)	3 4 0
No. 60—लघुस्तुति Laghustuti by Laghutvatçāraṇa with the commentary of Rāghavānanda.	0 8 0
No. 61—सिद्धान्तसिद्धान्तम् Siddhantasiddhanjana (vedānta) by Kṛṣṇananda Sarasvatī (Part IV)	1 4 0
No. 62—सर्वमतसंग्रह Sarvamatasangraha (<i>out of stock</i>)	0 8 0
No. 63—किरतार्जुनीयम् Kiratarjuniya (Kāvya) by Bhāravi with the commentary Sa hāratiḥādīpika of Citrabhānu (1, 2 and 3 Sargas)	2 8 0
No. 64—मेघसन्देश Meghasandesa by Kālidāsa with the commentary Pradīpi of Dakṣināvartanātha	0 12 0
No. 65—मयमतम् Mayamata (Silpa) by Mayam uni (<i>out of stock</i>)	3 4 0
No. 66—महार्थमञ्जरी Maharthamanjari (Darśana) with the commentary Paramala of Maheśvarānanda	2 4 0
No. 67—तन्त्रसमुच्चय Tantraśamuccaya (Tantra) by Nārāyaṇa with the commentary Vimīśini of Śāṅkara (Part I, 1–6 Patalā) (<i>out of stock</i>)	3 4
No. 68—तत्त्वप्रकाश Tattvaprakasa (Āgama) by Śrī Bhojadeva with the commentary Latpa Pradīpikā of Śrī Kumāra	1 12 0
No. 69—इरानशिवगुरुपद्धति Isanasivaguru- dēyapaddhati (Tantra) by Isānaśiva- gurudevamīśra Part I, Sāmānya- pāda).	1 3 0
No. 70—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्प. Aryamanjuśrīmula- kalpa (Part I).	2 3 0
No. 71—तन्त्रसमुच्चय Tantraśamuccaya (Tantra) by Vāriṇī with the commentary Vimīśini of Śāṅkara (Part II, 7–12 Patalas) (<i>out of stock</i>)	3 8 0

No. 72— <i>ईशानशिवगुरुदेवपद्धति</i> Isanasivaguru-devapaddhati (Tantra) by Isanaśiva-gurudevamīśra (Part II, Mantrapāda).	4	0	β
No. 73— <i>ईवरप्रतिपत्तिप्रकाश</i> Isvarapratipatti-prakasa (Vedanta) by Madhusūdana-sarasvatī	0	4	0
No. 74— <i>याज्ञवल्क्यस्मृति</i> Yajnavalkyasmṛti with the commentary Balakrīḍā of Viśvārūpācārya (Part I — Ācāra and Vyavahāra Adhyāyās)	3	4	0
No. 75— <i>शिल्परत्नम्</i> Silparatna (Silpa) by Sri-kumāra (Part I).	2	12	0
No. 76— <i>आर्यमन्त्रुश्रीमूलकल्प</i> Aryamanjusrimula-kalpa (Part II)	3	0	0
No. 77— <i>ईशानशिवगुरुदेवपद्धति</i> Isanasivaguru-devapaddhati (Tantra) by Isanaśiva-gurudevamīśra (Part III, Kriyapāda 1—30 Patalas)	3	0	0
No. 78— <i>आश्वलायनगृह्यसूत्रम्</i> Asvalayanagrhyasutra with the commentary Anāvila of Haradattācārya.	2	6	0
No. 79— <i>अर्थशास्त्रम्</i> Arthashastra of Kautalya with commentary by Mahāmahopadhyāya T. Ganapati Sastri (Part I, 1 & 2 Adhikarāṇas)	3	12	0
No. 80— <i>अर्थशास्त्रम्</i> Do. Do (Part II, 3—7 Adhikarāṇas).	4	0	0
No. 81— <i>याज्ञवल्क्यस्मृति</i> Yajnavalkyasmṛti with the commentary Balakrīḍā of Viśvārūpācārya (Part II Prāyaścittādhyāya).	2	0	0
No. 82— <i>अर्थशास्त्रम्</i> Arthashastra of Kautalya with commentary by Mahāmahopādhyāya T. Ganapati Sastri (Part III, 8—15 Adhikarāṇas).	3	4	0
No. 83— <i>ईशानशिवगुरुदेवपद्धति</i> Isanasivaguru-devapaddhati (Tantra) by Isanaśivagurudevamīśri (Part IV, Knyāpāda 31—64 Paṭalas and Yogapāda)	3	8	0

Rs As P.

No 84—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्प Aryamanjusrimula-kalpa (Part III)	2	0	0
No 85—विष्णुसहिता Visnusamhita (Tantri)	2	8	0
No 86—भरतचरितम् Bharatacarita (Kavya) by Bishnukavi	1	8	0
No 87—सङ्गीतसमयसारं Sangitasamayasara (SangIta) of SangItakura Parávadeva	1	2	0
No 88—काव्यप्रकाशं Kavyaprakasa (Alaṅkāra) of Mammitabhatta with the two com- mentaries the Sāmpri lāyaprabāśini of Śrī Vidyācikravartin and the Sahi- tyācudamini of Bhāṭṭagopāla (Part I, 1-5 Ullasas)	3	0	0
No 89—स्फोटसिद्धि Sphotasiddhi (Vytikaraṇa) by Bharatamīśvara	0	8	0
No 90—मीमांसालोकवाचिकम् Mīmamsasloka- vartika with the commentary Kāśika of Sucūritamīśvara (Part I)	2	8	0
No 91—होराशास्त्रम् Horasastra of Varahamihira cārya with the Vivarāṇa of Rudra	3	0	0
No 92—रसोपनिषत् Rasopanisat	2	0	0
No 93—वेदान्तपरिभाषा Vedantaparibhāṣa (Vedānta) of Dharmarājadhīvarīndra with the commentary Prakāśikā of Peddadīkṣita	1	8	0
No 94—बृहदेवी Brhaddevi (SangIta) of Matangomuni	1	8	0
No 95—रणदीपिका Ranadīpikā (Jyotiṣa) of Kumāragupta	0	4	0
No 96—ऋग्सहिता Rksamhita with the Bhāṣya of Skandusvāmin and the commentary of Venkataśādhvārī (Part I, 1st Adhyaya, 1st Aṣṭaka)	1	8	¢

No. 97—नारदीयमनुसहिता Naradiyamanusamhita (Smṛti) with Bhāṣya of Bhavavāmin	2 0 0
No. 98—शिल्परक्षम् Silparatna (Silpa) by Śrī Kumāra (Part II)	2 8 0
No. 99—मीमांसास्त्रोक्तवाचिकम् Mimamsasloka- vartika (Mimāṃsa) with the com- mentary Kaśika of Duṣkritiṇisra (Part II)	2 0 0
No. 100—काव्यप्रकाश Kavyaprakasa (Alankara) of Mammatabhātta with the two com- mentaries, Sa npradayaprakāśini of Śrīvidyacikrīvurtin and Sahitya- cūḍāmaṇi of Bhattagopala (Part II, 6—10 Ullasas).	2 0 0
No. 101—आर्यभट्टीयम् Aryabhatīya (Jyotiṣa) of Āryabhattacārya with the Bhāṣya of Nilakanṭhaomāsutvam (Part I Ganitapādī)	2 8 0
No. 102—दत्तिलम् Dattila (Sangīta) of Dattila- mūri.	0 4 0
No. 103—हंससन्देश Hamsasandesa (Vedānta) with commentary	0 8 0
No. 104—साम्यपञ्चाशिका Sambapancasikā (Stuti) with commentary.	1 0 0
No. 105—निधिप्रदीप Nidhipradīpa of Siddha- śrikāṇṭhaśambhu	0 4 0
No. 106—प्रक्रियासर्वस्वर् Prakriyasarvayasya (Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇa Bhaṭṭa with commentary (Part I)	1 0 0
No. 107—काव्यरत्नम् Kavyaratna (Kāvya) of Arhaddāsa	0 12 0
No. 108—बालमार्ताण्डविजयम् Balamartanda- vijaya (Nāṭaka) of Devarājikāvi.	1 8 0
No. 109—न्यायसारं Nyayasara with the commentary of Vasudevaśāra.	1 8 0

No. 110—आर्यभट्टीयम् Aryabhaṭīya (Jyotiṣā) of Āryabhaṭacārya with the Bhāṣya of Nilakaṇṭhasomasutvan. (Part II. Kālakriyapada)	1 0 0
No. 111—हृदयप्रियः Hridayapriya (Vaidyaka) by Parameśvara,	3 0 0
No. 112—कुचेलोपाख्यानम् अजामिलोपाख्यानं च । Kucelopakhyana and Ajamilo- pakhyana. (Sangīta) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Maharaja	0 4 0
No. 113—सङ्गीतकृतयः Sangītakṛtis (Gāna) of H H. Svāti Śrī Rāma Varma Maharaja	1 0 0
No. 114—साहित्यमीमांसः Sahityamimamsa (Alaṅkara)	1 0 0
No. 115—ऋग्संहिता Rksamhita (with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Venkaṭamādha- varya) (Part II) 2nd Adhyaya in Ist Aṣṭaka.	1 8 0
No. 116—वाक्यपदीयम् Vakyapadiya (Vyākaranā) with the commentary Prakīrnaka- prakāśa by Helaraja son of Bhutiraja. (Part I).	1 8 0
No. 117—सरस्वतीकण्ठाभरणम् Sarasvatikanta- bharana by Bhojadeva with the commentary of Śrī Narayana Danda- nātha.	1 8 0

Apply to:—

The Curator

*for the publication of Oriental Manuscripts,
Trivandrum.*

IN THE PRESS.

1. *Haramekhalā* (Vaidyaka) of Māhuka with commentary.
2. *Vaikhānasāgama* by Marīci.
3. *Arthaśāstra* of Kauṭalya with commentary in Mala-yālam (Part II)
4. *Sarasvatīkaṇṭhabharana* (Vyākaranā) of Bhoja with the Vṛtti of Nārāyaṇi Dandānātha. (Part II)
5. *Āśvalāyauagṛhyamāntravyākhyā* of Haradattācārya.
6. *Prabodhacandrodaya* (Nāṭaka) by Kṛṣṇamiśra with the commentary Nāṭkābhāraṇa of Govindāmṛtabhagavān.
7. *Satīgrāmavijayodaya* (Jyotiṣa).
8. *Bālārāmabharata* (Nātya) by Bālārāmī Varuna Mahārāja.
9. *Skandaśārīraka* (Palmistry) with commentary.
10. *Vivekamārtāṇḍa*.
11. *Saunakīya* (Smṛti)
12. *Tantropākhyāna*.
13. *Karanapaddhatī* (Jyotiṣa).
14. *Āryabhatīya* (Jyotiṣa) with the Bhāṣya of Nīlakanṭha-somasutvan (Part III.)
15. *Sarvadarśanakauśudī* of Mādhababharati.
16. *Hamsasandeśa*.
17. *Bṛegasandeśa*.
18. *Kokasandeśa*.
19. *Udayavarmacarita*.
20. *Vṛittavartika* of Rāmapāṇivāda.
21. *Yogayājñavalkya*.
22. *Pramāṇalakshana*.
23. *Mahānayaprakāśa*.
24. *Uttarārāmacarata* (Kāvya)
25. *Rāghavīya* (Kāvya) by Rāmapāṇivāda.
26. *Kamalinīrājahamsa* (Nāṭaka).
27. *Daśarūpakaṭīkā* by Bahurūpamīśra.
28. *Rksamhīta* with the Bhāṣya of Skandaśvāmin and commentary of Veṅkaṭamāḍhavārya (Part III)
29. *Saktiratnabāra* by Kāliṅgīrūjīsūrya.
30. *Bhagavannśmīmṛtorasodīya* by Bodhendra

UNDERTAKEN FOR PUBLICATION

1. Vakyapidīya with the commentary Prakīrti Kaprakāśa (Part II)
2. Pāṇinīyālāghvavṛtti (Vyākaraṇa)
3. Bhāvarthadīpikā, commentary on Uttararamacarita, by Narayana Bhṛṭṭa Bīṣṭa
4. Caturasundarī (Kṛṣṇīya Vyākhyā)
5. Kāvyaśāstra with two commentaries
6. Pksambhita with the Bhāṣya of Skandisvamī and commentary of Verkātamadhava (Part IV)
7. Prakriyāśarvastī with the commentary Sancika of Kāśmbisīva Sastri Curato (Part II)